

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
кафедра філософії та соціології

На правах рукопису

Лазарева Алла Олексіївна

УДК 159.95: 323.112: 316.3

НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

За спеціальністю: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
філософських наук

Науковий керівник
Боріштейн Євген Русланович,
доктор філософських наук, професор.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ.	
I. 1. Формування нації та її характерологічні ознаки.	11
I. 2. Соціально-філософські, культурологічні та психологічні аспекти аналізу категорії „національний менталітет”.	25
I. 3. Національний менталітет як соціокультурна основа формування системи цінностей українського суспільства.	33
Висновки до I розділу.	67
РОЗДІЛ II. НАЦІОНАЛЬНІ І МЕНТАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.	
II.1. Методологічні засади дослідження національного менталітету та національно-політичної активності як механізму розвитку громадянського суспільства.	70
II. 2. Національна ідентичність громадян як механізм зміцнення громадянського суспільства в умовах глобалізації.	117
II. 3. Ментальні передумови розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні.	124
Висновки до II розділу	143
РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНА СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРІОРИТЕТНА ЦІННІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.	
III. 1. Різноманіття концептів свободи.	146
III. 2. Імператив свободи як внутрішня основа національного менталітету.	160
III. 3. Національна свобода особистості як ідеал та імператив українського суспільства.	175
Висновки до III розділу.	183
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження викликана трансформацією національного менталітету сучасного українського суспільства як диференційованої системи і зумовлена тим, що сучасне українське суспільство формується на основі національної незалежності та загальних принципах відтворення єдиної і цілісної системи цінностей, яка в подальшому забезпечувала б удосконалення свідомості та поведінки людей. Тим самим така ціннісна система державотворення та націєтворення національної незалежності потребує визначення елементів суспільної консолідації, котрі покладені в основу громадянського суспільства.

Формування суспільства в Україні має багато суперечностей, адже більшість його інститутів — державні. Крім того, громадські інституції функціонують за принципами, що напрацьовані за довгу історію недемократичного розвитку України. Суспільна діяльність соціальних інститутів знаходиться здебільшого під впливом держави, а, отже, не містить функції ефективного контролю за діяльністю як держави в цілому, так і її окремих уповноважених органів.

Диференціація українського суспільства визначає багатополарність різних галузей суспільної діяльності: економічна сфера відмежована від культурної і детермінує її, політична — залежить від економічної, однак здійснення політико-правового врегулювання процесу економічного розвитку українського суспільства проводиться дуже повільно і не має чіткої системи; політична сфера також відділена від культурної, як і економічна, а, отже, інтегрує її лише у разі забезпечення матеріальних результатів.

Такий стан суспільної диференціації призводить до відсутності єдиного консолідованого напрямку взаємоінтеграції усіх галузей українського суспільства та, відповідно, й сприйняття їх як взаємозалежних ланок розвитку. Україна опинилася перед необхідністю формування чітких напрямків та визначення спільних рис економічної, політичної і культурної консолідації в межах національних пріоритетів розвитку громадянського суспільства.

Саме в цьому контексті відбувається певний ренесанс самосвідомості українського народу, яка сьогодні переростає межі просто узагальненої громадської думки і позиціонує себе як чинник розвитку держави та суспільства.

Власне національна свідомість українців почала формуватися ще в XIX столітті. В цей період формуються різні рівні національної свідомості: повсякденний, професійний, теоретичний, які існують окремо один від одного.

Повсякденний рівень національної свідомості формувався на основі побуту та засвоєння національних традицій, звичаїв, що закріплювались у свідомості нації через традиції батьків.

Теоретичний рівень — формувався під впливом ідей, соціальних програм, теорій та загалом інформації, яку надавали різні науки, що досліджували процеси формування української нації: історія, етнографія, філософія.

Професійний — складався в процесі професійної діяльності та визначення економічної спеціалізації України. Однак лише в період формування громадянського суспільства рівні національної свідомості поєднуються, що дає змогу дослідити національний менталітет, в якому збереглася інформація про справжню сутність української нації, про її ціннісну структуру, яка буде покладена в основу формування системи цінностей сучасного українського суспільства і потребуватиме відтворення в нових умовах, котрі ґрунтуються на національній специфіці розвитку громадянського суспільства в умовах демократизації.

Формування української нації в сучасних умовах розвитку суспільства на основі демократизації вимагає використання національних пріоритетів у цьому процесі. Оскільки українська нація почала формуватися відносно недавно, то формальні її риси ще не набули ціннісного значення для більшості її представників, тому національні пріоритети беруть свій початок від рис менталітету українського етносу, які трансформуються в риси менталітету української нації. Тому, в сучасності риси менталітету українського етносу стають об'єктивною умовою трансформації ціннісної структури сучасного суспільства. Важливим елементом цього процесу виступає розвиток громадянського суспільства, який також

обумовлений трансформацією національних цінностей у цінності громадянського суспільства.

Процеси перетворення суспільної системи цінностей і становлення нації в умовах демократизації суспільства перетинаються у свідомості людей. Залежно від того, як здійснюється таке перехрещення, відбувається визначення чіткої ієрархії системи цінностей та структури суспільства; тобто національні цінності поєднуються з соціальними, таким чином задається образ громадянського суспільства у національній свідомості.

Історичне минуле, що передувало національній незалежності, містить у собі риси, на яких сформувалась ідея громадського життя.

Виявлення цих рис, що збереглися в менталітеті української нації, та визначення їх — основа подальшого концептуального відтворення єдиної основи розвитку громадянського суспільства. Цей процес повинен здійснюватись не на формальному (теоретико-декларативному або державно-директивному) рівні, а на рівні свідомої орієнтації самих українських громадян. Це допомогло б окреслити та визначати соціальну поведінку як окремого представника нації, так і соціальних груп.

Таке широке коло питань, в яких досліджуються сутність національного менталітету у сукупності його складових та ознак, дає можливість виділити наступне **наукове завдання**, яке полягає у філософському осмисленні національного менталітету як інституціонального фактору розвитку громадянського суспільства та його впливу на трансформацію національних цінностей в систему цінностей громадянського суспільства в сучасній Україні.

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами.

Дисертація виконувалась за пріоритетними напрямками розвитку філософських знань з науково-дослідних держбюджетних робіт, що проводились в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського» на замовлення Міністерства освіти і науки України. Тема дисертаційного дослідження узгоджена з плановою тематикою кафедри філософії та соціології Державного закладу „Південноукраїнський національний педагогічний

університет ім. К.Д. Ушинського”: „Методологія та технологія сучасного філософського пізнання” (№011U010462). Тема дисертаційного дослідження — „Національний менталітет як фактор розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні” — затверджена на засіданні вченої ради ПНПУ ім. К.Д. Ушинського (протокол № 9 від 10 квітня 2014 року).

Мета дослідження: полягає у соціально-філософському вимірі національного менталітету як соціального феномену, його впливу на розвиток системи цінностей громадянського суспільства.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки дослідницьких завдань, а саме:

- дослідити об'єктивні та суб'єктивні риси процесу формування національного менталітету української нації;
- з'ясувати специфіку національного менталітету української нації;
- проаналізувати ментальні основи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні;
- розкрити соціокультурні та інституціональні механізми, що впливають на процес розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні;
- охарактеризувати особливості перетворення символів національного менталітету української нації у цінності громадянського суспільства;
- простежити етапи інституціоналізації громадянського суспільства та їх впровадження у національну свідомість;
- дослідити процес формування національної свободи особистості як пріоритетної цінності українського суспільства.

Об'єктом дослідження є національний менталітет як основа формування системи цінностей громадянського суспільства в сучасній Україні.

Предмет дослідження: особливості впливу національного менталітету на розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні.

Методи дослідження. Сутність феноменів „національний менталітет” і „громадянське суспільство”, та поставлені мета і завдання дослідження обумовили міждисциплінарний підхід до вивчення концептуалізації факторологічного

обґрунтування ролі національного менталітету в процесі зміцнення громадянського суспільства. Методологічним підґрунтям даного дослідження є системна концепція впливу національного менталітету на розвиток громадянського суспільства. В основу соціально-філософського аналізу предмету дослідження покладені інституціональний, соціокультурний та формально-логічний методи, на основі яких автор простежив процес перетворення національного менталітету від етнічного до національного етапів формування. Інституціональний метод дав можливість виявити трансформацію структурних елементів національного менталітету в систему національних цінностей через функціонування громадських та державних інститутів. Інституціональний метод реалізувався нами через використання таких методів, як: описово-індуктивний метод, за допомогою якого ми дослідили феномен національного менталітету, який почав формуватися минулому, але обумовлює процеси розвитку та зміцнення громадянського суспільства в сучасній Україні. Формально-логічний метод дозволяє дослідити роль менталітету в формуванні правової культури крізь аналіз конституалізму як механізму розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Соціокультурний підхід спрямований на дослідження ціннісних елементів національного менталітету в умовах історичних етапів формування нації. Соціокультурний підхід виявив, що цілісність та життєздатність громадянського суспільства напряму залежать від стану системи духовних цінностей в суспільстві і здатності їх трансляції наступним поколінням. Не дивлячись на те, що ціннісні орієнтації нації історично змінюються, є корінні ментальні цінності, які зберігаються в незалежності від історичних перетворень.

Також були використані інші методи аналізу дослідницького матеріалу: системний аналіз дозволив виявити специфіку формування рис національного менталітету в системі духовності українського суспільства; метод аналізу та синтезу використовувався у дослідженні структури та рольових можливостей національного менталітету, а також при розгляді різноманіття концептів свободи, структурно-функціональний метод дозволив розглянути структуру національного менталітету і оцінити ступінь значущості впливу його елементів на розвиток громадянського

суспільства, порівняльний метод — дозволив проаналізувати динаміку змін системи національних цінностей як фактору розвитку громадянського суспільства з 2006 по 2014 роки.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що розроблена комплексна соціально-філософська теорія національного менталітету як елементу та форми свідомості нації, який впливає на формування системи цінностей та задає засадничі параметри громадського життя суспільства.

Вперше:

— досліджено зв'язок між процесом формування української нації, що знаходить своє символічне закріплення в національному менталітеті у формі символів національної свідомості, та процесом розвитку громадянського суспільства. Ознаки національного менталітету включені в образ громадянського суспільства і набувають цінності для українського суспільства в контексті функціонування соціальних інститутів. Це сприятиме визначенню напрямків розвитку громадянського суспільства на національній основі;

— проаналізовано вплив елементів національного менталітету на процес формування національної специфіки становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.

— виявлено соціокультурну цінність національного менталітету в процесі розвитку громадянського суспільства через соціальну активність особистості в прояві її волевиявлення та прагнення до захисту основної цінності суспільного життя «свободи».

Дістало подальшого розвитку:

— аналіз ренесансу самосвідомості українського народу, який сьогодні переростає межі простого узагальнення громадської думки і позиціонує себе як чинник розвитку держави та суспільства.

— вивчення свободи як соціокультурного феномену. Аналізуючи історію боротьби за незалежність українського народу, ми вважаємо імператив свободи для України категоричним. Враховуючи соціокультурний підхід продемонстрований в роботі, ми розглядаємо свободу як соціокультурний феномен безлічі свобод в

сучасному суспільстві, заснованих на відсутності перешкод до різного роду дій з боку соціальної та культурної групи, суспільства.

Уточнено:

— дослідження соціокультурних основ національного менталітету за допомогою соціокультурного методу дослідження. Національний менталітет розглядається як соціальний феномен, котрий проявляється через світоглядні можливості нації, свідомість, прагнення до певних дій громадського волевиявлення та закріплюється інституціонально в системі цінностей і норм суспільного розвитку як фактор, спрямований на розвиток громадянського суспільства.

— обґрунтування змістовних рівнів національного менталітету, які впливають на зміни як у національній свідомості, так і у національній поведінці.

— аналіз національного менталітету як соціокультурної основи формування нації, глибинного духовно-морального складу та систему цінностей, властиві даній нації, етносу, спільноті, яка проживає на певній території.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть бути використані для теоретичних розробок навчальних матеріалів з курсів: „Соціальна філософія”, „Філософія культури”, „Культурологія”, „Українознавство” та „Етнографія”, „Політологія”, „Соціологія”; як теоретична основа для проведення соціологічних досліджень національної ідентифікації різних соціальних та статусних груп в сучасній Україні, вивчення ціннісної структури громадянського суспільства на основі рис менталітету української нації тощо; як теоретична основа аналізу тенденцій розвитку українського суспільства для установ, що займаються політологічними та соціологічними дослідженнями.

Особистий внесок пошукувача. Всі результати, які представлено в дисертаційній роботі, одержано здобувачем самостійно.

Апробація результатів дослідження.

Основні висновки та положення роботи обговорювалися на методичних семінарах кафедри філософії та соціології Державного закладу „Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського”, на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних

конференціях: Основні положення дисертаційного дослідження та його висновки були предметом обговорення на міжнародних та всеукраїнських конференціях: „Динаміка наукових досліджень” (Дніпропетровськ, 2003 р.), „Інтелігенція і влада” (Одеса, 2003 р.), „Політичні, економічні та психологічні виміри перехідного суспільства” (Суми, 2004 р.), „Наука і освіта — 2005” (Дніпропетровськ, 2005 р.), „Наука і технології: крок в майбуття — 2006” (Белгород, 2006 р.); „Інноваційний потенціал світової науки — XXI сторіччя” (Запоріжжя, 2014 р.).

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє висвітлення у 13 публікаціях, серед яких: 6 статей, 7 тез.

РОЗДІЛ І.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ.

І. 1. Формування нації та її характерологічні ознаки.

Отримання Україною незалежності наприкінці ХХ століття стало новим етапом формування українського суспільства, яке зіткнулося з вирішенням проблем різнопланового характеру: економічних, політичних та культурних. Динаміка цих проблем, їх загострення та розгалуженість, відсутність єдиної системи цінностей для їх позитивного вирішення призводять до певної дезорієнтації і невизначеності подальшого розвитку всього суспільства. Така ситуація породжує у свідомості людей соціальне розчарування та деякою мірою небажаний для суспільства світоглядний хаос. Саме тому, на наш погляд, найважливішою проблемою, що містить в собі основу регулювання більшості соціальних суперечностей, є проблема становлення соціально-культурних засад консолідації суспільства; одним із суттєвих чинників тут є формування національного менталітету.

Особливістю сьогоденного періоду незалежності та демократизації українського суспільства є кризовий стан суспільних сфер, внаслідок чого накопичуються старі та виникають нові соціальні суперечності, базовими причинами котрих є комплекс економічних факторів.

Перш за все вони спричиняють поглиблення диференціації соціальної структури суспільства, що виявляється у свідомій діяльності окремих індивідів, зокрема відсутності у них чітко визначеної системи цінностей та норм, в дезорієнтації поведінки людей та погіршенні адаптаційних процесів. По-друге, відбувається руйнація пріоритетів у визначенні життєвої позиції, мотивації поведінки, ідеології, поваги до досвіду минулих поколінь, змінюється роль соціальних інститутів в житті суспільства. Знищується довіра до існування єдиних орієнтирів життя, за якими живе особистість.

По-третє, сама свобода, яка декларується нібито однією з найважливіших цінностей сучасного суспільства, без нормативно встановленого інституту відповідальності перетворюється на всездозволеність і ставить під загрозу саме життя людини в суспільстві.

Принцип вільного вибору та індивідуальних пріоритетів, який поступово утверджується в суспільно-політичній системі України, з одного боку, мав би згуртувати навколо себе соціальні групи за спільними інтересами, а з іншого — сприяти формуванню ціннісної та нормативної інтеграції суспільних груп. Однак зосередженість на задоволенні лише власних потреб призводить до того, що переважна більшість громадських організацій не має поваги серед населення, а тим більше помітного впливу на нього. Навіть демократизація суспільства, яка проявляється в принципі вільного волевиявлення, у формальному вигляді не сприяє процесу консолідації суспільства.

Оскільки економіка та політика не стали центром консолідації, а суспільна еліта фактично відірвана від інших соціальних груп та живе „власним життям”, то створення демократичної держави багато вчених пов'язують з процесом об'єднання суспільних груп в єдине ціле за національними ознаками, що могли б забезпечити нові фундаментальні основи згуртування людей в єдину суспільну організацію. Тому спільнота, котра є носієм таких ознак і яка містить в собі соціальні характеристики різних соціальних груп, мала б стати тим важливим фактором, котрий сприяв би активізації процесу інтеграції суспільства. Такою спільнотою є нація.

Нові реалії XXI століття вимагають від сучасного суспільства створення і нових механізмів регуляції суспільного життя та зміни свідомості. Цінності, що накопичувалися протягом попереднього існування, не відповідають сучасній дійсності, більше того, механізми їх застосування на практиці не спрацьовують в умовах розвитку сучасного суспільства.

Життя потребує нових механізмів регулювання соціальних відносин та нової системи зв'язків в умовах національної реальності. Однак, як показує аналіз інформації в галузі досліджень культури, в науковому світі немає нічого такого

нового, що не було б пов'язане із старим. Саме тому багато наукових праць сьогодні актуалізували дослідження історії розвитку нації. На думку їх авторів, проаналізувавши сутність соціальних явищ у ракурсі національної дійсності, можна виявити майбутні напрямки розвитку сучасного суспільства.

Крім того, за десятиріччя суспільного існування спостерігається тенденція повторення дій, що були притаманні національним спільнотам в минулому, проявляється таким чином певна закономірність. Це свідчить про те, що міфічність та традиційність національної свідомості впливають на поведінку особистості в сучасних умовах розвитку суспільства. Зауважимо: не тільки свідомості, а й підсвідомості.

Така ритмічність соціальних дій в той же час притаманна певним національним спільнотам, які на основі цих ознак відрізняють себе від представників інших національностей. Тому можна акцентувати наявність національної ідентифікації, яка допомагає нації не асимілюватися у зовнішньому середовищі, а зберегти власну єдність, цілісність, згуртованість.

Інформація про національну єдність зберігається в менталітеті, тому видається необхідним соціально-філософське визначення і дослідження поняття менталітету та його впливу на свідомість і поведінку сучасної людини.

Попередньо необхідно визначитись щодо категорії „нація”, з огляду на ту обставину, що процес формування нової національної держави актуалізує питання про прийнятне тлумачення цієї категорії.

В монографічній літературі існує декілька підходів щодо визначення нації. Серед них: „психологічний” (В. Вундт), згідно з яким нація — це сукупність індивідів, що мають спільні психологічні риси та способи поведінки — „національну душу”; „культурологічний” (К. Реннер), де нація — це союз осіб, культурна спільнота, основу якої становлять духовні інтереси; „історико — економічний” (К. Каутський), який в основу визначення нації кладе економічну єдність [23, с. 108].

Автори названих підходів, визначаючи націю як соціальну спільноту, переважно акцентують увагу на її консолідованих окремих об'єктивних

характеристиках: зокрема, на економічних факторах, зміни яких призвели до появи нації та сприяли створенню умов для переходу нації із культурної сфери в державницьку [11].

На думку інших вчених, процес націєтворення не детермінується лише цими об'єктивними чинниками. Зокрема постмодерністами стверджується, що нація може створюватися поза межами об'єктивних факторів, стихійно і навіть існувати на підсвідомому рівні — на рівні самоототожнення людьми себе з відповідною нацією [6, с. 12].

Однак, багато вчених схильні використовувати синтезовані визначення при дослідженні національної проблематики. Прикладом такого визначення є підхід В. Липинського, який стверджував, що нація — це витвір історії, результат історичного розвитку на даній території серед певного расово-відмінного колективу, пов'язаного успадкованими від попередніх поколінь і усталеними на попередніх стадіях життя статичними рисами подібності, до яких належать: розмовна „народна” мова, фізичний тип, певний оригінальний расовий характер, заселена даною етнічною спільнотою територія, а також витворена на попередніх стадіях життя і вже сприйнята усією пасивною групою оригінальна культура, тобто нові матеріальні і духовні цінності [298, с. 22].

Автор розрізняє два етапи засвоєння національних цінностей: один з них — це вироблення елітою культурних форм, що на певному етапі розвитку користувалися авторитетом; інший — це збереження пасивною групою цих культурних форм та передання їх наступним поколінням.

За визначенням Е. Сміта, нація — це територіально обмежені сукупності людей, які повинні мати власну батьківщину, їх членам притаманна спільна масова культура, спільні історичні міфи та пам'ять, представники нації мають взаємні юридичні права та обов'язки за умови існування єдиної правової системи; нації також властиві поділ праці й система виробництва, які дозволяють її членам пересуватися в межах своєї території [254, с. 20].

Згідно з цим визначенням категорії „нація” Е. Сміт робить акцент на державницькому аспекті формування нації. Тобто процес націєтворення

починається не на основі об'єднання людей навколо традицій, цінностей, архетипів, міфів, культури, а навколо держави; таким чином, на думку Е. Сміта, нація може формуватися тільки на основі сформованої держави, а не навпаки [254, с. 21].

Заслугує нашої уваги дослідження Е. Смітом процесу формування нації. На його думку націєтворення є природнім процесом, який здійснюється на основі формування певних рис, що формують самобутність нації. Ототожнення кожною особистістю з певною нацією є виявом свободи особистості та її самореалізації.

Е. Сміт характеризував націю як “велику вертикально орієнтовану і територіальну мобільну групу зі спільними громадянськими правами і почуттям колективності...”[254, с. 175].

У словнику „Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку” Ю. Римаренко, М. Вівчарик, І. Іванченко визначають категорію „нація” як велике історичне, динамічне, цивілізаційне співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, з національною мовою внутрішнього державного спілкування, як правило, з власною територією, спільними інтересами, волею — бути єдиним цілим, національною культурою, усвідомленням спільного минулого, сучасного і особливо майбутнього, і водночас власної самобутності, та — спільною назвою [233, с. 128].

Автори наведеного визначення нації на першому місці позиціонують суспільне об'єднання, яке формується на основі співіснування етносів, котрі визнають домінантом якогось одного, того, що історично проживає на цій території, а, отже, приймають традиції, мову, культуру і мають спільну волю для співіснування на окремій території.

В цих визначеннях робиться акцент на різноманітних характеристиках нації. Так, В. Липинський наголошує на історичності нації, Е Сміт — на державницькому існуванні в межах єдиної правової системи, а словник — на тому, що нація — це соціокультурне співтовариство громадян; однак усі вони внесли до визначень певні об'єктивні та суб'єктивні характеристики.

До об'єктивних можна віднести: територію, мову, культуру, специфічні політичну та культурну галузі, а до суб'єктивних — національний характер, міфи та

пам'ять, спільні інтереси та спільне прагнення бути єдиним цілим, а також усвідомлення спільності минулого, сучасного та майбутнього.

У праці А. Колодій “Нація як суб'єкт політики” виведені три інші підходи щодо визначення нації: 1) атомістичний, автори якого наголошують на значущості об'єктивних характеристик: економіки, території та мови; 2) символічний підхід, що віддає перевагу культурі, міфам, певним символам свідомості; 3) суб'єктивістський — нація визначається за такими ознаками, як воля, менталітет, національна свідомість [117, с. 6].

Кожен з наведених підходів має як позитивні риси, так і негативні, адже окремо вони, на думку автора, розкривають тільки один аспект визначення категорії „нація”, а це не дає нам можливості розглянути її з різних боків.

Тому, враховуючи попередні міркування, автор вважає, що можна поєднати в роботі всі названі підходи, якщо використати синтетичне розуміння всіх національних рис — і об'єктивних і суб'єктивних, не виключаючи жодної. Тоді серед перших (визначальних) можна було б поставити об'єктивні національні характеристики: територію, мову, економічну, політичну та культурну специфіку розвитку нації, а серед другорядних — суб'єктивні характеристики: національний характер, менталітет, свідомість, міфи, історичну пам'ять та інші. Тільки сукупність всіх цих ознак може надати повне уявлення про націю. Перебільшення значущості однієї з груп національних характеристик призведе до порушення надійності результатів дослідження. Об'єктивні характеристики стануть суто формальними, адже територія мешкання сама по собі є ознакою, яку можна змінити протягом життя, а суб'єктивні не мають сенсу в дослідженні безвідносно до об'єктивних. Вони пов'язані між собою.

Так, Б. Андерсон відніс нації до „уявних спільнот” [6, с. 4], тобто до соціальних груп, члени яких можуть проживати на територіях різних країн і відносити себе до певної національної групи, в межах якої знаходились колись.

Отже, представники певної нації, для яких територія має символічне значення та певну цінність рідних коренів, зберігають національну ідентифікацію навіть за її межами. В цьому випадку зміна території існування не призводить до зміни

національності. Однак, якщо територія для людей є суто формальною ознакою, а до того ж вони не володіють національною мовою, не знайомі з досягненнями національної культури, не шанують національних традицій, що панують на новій території, бо вони не мають символічного значення для них та не використовуються в реальному житті, зміна території призводить до зміни національної ідентичності [17]. Тоді на новій території відбувається використання нової мови, засвоєння традицій та культурних форм і цінностей, що призводить до створення нових механізмів національної свідомості.

Таким чином, все набуте в новому суспільстві протягом певного часу є „неорганічним” для нього, доки не пройде кризь свідомість. В той же час, особливості економічного розвитку та розподіл праці, вид професійної діяльності й посада, яка забезпечує рівень життя людей в суспільстві, – всі ці фактори змінюються під впливом обставин та залежать від об'єктивних законів розвитку суспільства. Однак їх не можна не враховувати, адже стабілізаційний рівень економічного забезпечення впливає на пріоритет національних рис у суспільній свідомості, їх збереження і функціонування в новому суспільстві [59]. Та це не означає, що будь-яка з названих ознак буде відігравати домінуючу роль в процесі становлення нації, адже тут треба враховувати і певні історичні умови, які детермінують розвиток економіки, політики та культури, а також систему соціальних цінностей та свідомої поведінки.

Крім того, важливою умовою формування символічного сенсу національних ознак є циклічність історичного розвитку суспільства, що знаходить своє відображення у свідомості та суспільній діяльності нації. Адже набуті національні цінності, що пов'язані з громадським життям етнічного населення, яке існує у культурному середовищі домінуючої нації, в період криз та змін історичних умов розвитку нації стають важливою основою для розбудови нової системи національних цінностей, або ж виступають як трансформаційна база для зміни соціальних процесів у різних сферах громадського життя нації. Тобто у період криз та змін історичних умов суб'єктивні національні риси виходять на перше місце за значущістю для нації, оскільки у них знаходиться передумова майбутнього розвитку

нації та основи функціонування її громадського життя. Таким чином, синтетичний підхід підтверджується наявними тенденціями історичного розвитку нації як соціальної спільноти.

У висвітленні процесу походження нації як соціальної спільноти в науковій літературі виокремлено два головних підходи: 1) примордіалізм, прихильники якого стверджують, що нація виникла ще з давніх-давен (українська нація створилася в X — XI століттях, коли була заснована держава Київська Русь), 2) модернізм — це підхід, прихильники якого наголошують на тому, що нація виникла в період перших буржуазних революцій (українська ж, у свою чергу, в XIX — XX століттях) [117, с. 40-46].

В даній дисертаційній роботі автор дотримується постмодерністського підходу, адже нам необхідно визначити суто національні риси, що відрізняють від інших спільнот. На думку автора, нація починає остаточно формуватись та акумулювати свої ознаки, що складають її сутність, саме в XIX — XX століттях. Однак, оскільки ми будемо орієнтуватися на дослідження свідомості та підсвідомості, що стає підвалиною для визначення мотивації поведінки національних груп, то важливо зробити акцент на аналізі тих етнічних рис, які увійшли до складу національних, адже етнос поступово перетворився в націю, а етнічні характеристики увійшли до символічного змісту національних рис і впливають на процес формування нації і в нових соціальних умовах.

Процес формування нації проходить такі етапи: етнос (рід, плем'я, народність, народ) — нація [2, с. 6]. В даному науковому дослідженні автор вважає за доцільне використати для характеристики дві категорії: етнос і нація. Автор вважає, що риси, які були закладені на цих етапах, стають основою майбутньої нації в дещо трансформованому вигляді, який визначається різними соціальними та історичними умовами.

Етнос в даному випадку виступає як спільнота, що є носієм певних культурних ознак, причому територія та особливості господарської діяльності можуть бути чітко не визначені [4, с. 23; 96, с. 34]. Названі ознаки, на думку автора, зберігаються у вигляді архетипів та символів, на основі яких відбувається етнічна

інтеграція різних соціальних груп, сформованих у відповідних історичних умовах. На етнічному етапі становлення нації задаються риси ідентифікації особи з певним етносом на основі традиційних, релігійних і побутових ознак культури [108].

Так, територія мала для етнічних груп велике значення, вона асоціювалася з місцем проживання в певний історичний період часу. Це була домівка, яка годувала та мала ознаки символу доброти і лагідності, тобто всі названі об'єктивні ознаки, що оточували життя етносу, набували вигляду образів — символів, котрі закріплюються в свідомості й передаються від покоління до покоління, адже вони сприймаються як власні надбання, на основі яких відбувається виокремлення одного етносу від іншого [5, с. 14].

Наступним фактором виокремлення себе від представників інших етносів стає мова, яка існує і використовується на рівні побуту, однак вона зрозуміла всім [36, с. 52; 95, с. 15]. Важливим фактором етнічної єдності стає також віра, яка має символічне значення для етнічної спільноти і впливає на формування світобачення, додає сенсу життя в швидкозмінливій реальності [183, с. 85].

У подальшому розвитку процесу формування нації названі фактори вже набувають статусу легальної форми. Розмовна мова стає літературною, хоча використовується лише окремим колом суспільства, що ж до більшості населення, то воно використовує так званій говір, тобто мова в різних регіонах має власну забарвленість і не має чітких норм і правил використання. Віра стає основою формування інституту релігії.

Релігія як інститут також зберігає специфіку традиційності в процесі встановлення взаємозв'язків між людьми, адже молитви звучать „народною” мовою, яка використовується більшістю населення, тому що була для них зрозумілою. Особа орієнтується в контексті релігійної концепції сприйняття світу, тому для неї релігія є певним типом побутової обрядовості — тобто повторенням дій своїх батьків [46, с. 157]. Свідомість у цей період спирається більше на віру, ніж на знання, адже особа ідентифікує себе з певною народністю таким чином: „...я належу до групи, тому дію, як інші, і не піддаю сумніву раціональність дій...”.

Це допомагало їй вижити і зберегти власну внутрішню гідність від втручання представників інших народностей.

Етноси є складовими частинами нації, що вбирає в себе риси, які ними утворені. Етнос стає новою якісною категорією, сформованість якої говорить про визначеність етнічної групи відносно територіального проживання, побутова культура набуває певного статусу, за яким інші народи визначають власну ідентичність [138; 166; 188]. Територія проживання переходить в категорію територіального розташування різних спільнот в окремому географічному просторі та в природних умовах існування, які визначали економічну спеціалізацію краю.

Збережені раніше ознаки на підсвідомому рівні визначають також специфіку політичного управління на цих територіях. Причому зміни в цьому напрямку сприймаються досить болісно, адже стереотипи змінювати важко. Тим більше, що стиль управління не проходить поступові етапи змін, а навпаки, спочатку проводяться спроби зруйнувати традиційні основи управління, що були сформовані в минулому та користувалися авторитетом, а потім намагаються відродити те, проти чого боролися [35, с. 47]. Однак треба звернути увагу, що і на даному етапі формування, всі об'єктивні ознаки, що входять в основу цієї категорії, виступають в формі культурних символів та образів.

На етапі історичного оформлення нації в соціальну спільноту вона, нація вбирає в себе такі ознаки, як мова, територія, культура, релігія та певні риси економічного і політичного розвитку, що мають форму символів свідомості, таким чином, формують основи суспільної системи взаємодії [10, с. 10; 34, с. 5; 40, с. 12; 41, с. 109; 52, с. 8; 49, с. 6; 54, с. 157; 77, с. 14]. Вони зберігають цілісну структуру нації як на об'єктивному рівні, так і на суб'єктивному.

Таким чином, процес становлення нації як соціальної спільноти виступає фактором згуртування людей у “родину”, котра виникає на основі кровно-генетичної спорідненості, і стає базою для формування певних основ, що детермінують нові цикли історичного становлення та змін в політиці, економіці й культурі. На думку М. Бердяєва, цей процес здійснюється через “...важке болісне утвердження і боротьбу національних індивідуальностей, а з цієї боротьби нація

виходить як спільнота, що сама творить власні закони, які допомагають їй вижити і зберегти сутність себе самої..." [26, с. 69].

Оскільки всі названі ознаки, перш ніж увійти до складу національних, пройшли крізь діяльність та свідомість соціальних груп, то ми будемо розглядати їх в межах трансформації через процес переходу від побутових ознак до культури нації.

Спочатку культура нації, у вигляді традицій та фольклору, виступала виразником народного світосприйняття та світобачення. Саме побутова культура була тією сферою, в якій залишалася можливість самореалізації представників нації, вона виявилась єдиним соціальним феноменом в умовах політичної невизначеності, що сприяє єдності та органічності нації на основі збереження національного як цінного досвіду для подальших поколінь [207].

Таким чином, названі фактори значущі для людей тільки тоді, коли проходять крізь їх свідомість. Вони виступають як усвідомлення спільнотою або окремою людиною власної національної належності, спільності історичної долі, специфічності різних чинників, що впливають на формування нації. В такому разі формується бажання зберегти особливості, притаманні нації, не піддатися асиміляції, розвивати національну культуру, відтворити національні традиції. Звідси виникає прагнення до економічного і політичного суверенітету та створення громадянського суспільства [103, с. 88]. Нові умови, в яких би хотіла жити більшість представників нації, повинні "пройти" крізь їх свідомість, тоді можна буде уявити шлях майбутнього розвитку, зберігати певні традиції, розвивати культурну та соціально-економічну сфери суспільства; символи нації набудуть значущості, і з'являться спільні об'єкти для суспільного розуміння і комунікації. Так формується національна свідомість.

Національна свідомість складається з архетипів, стереотипів та міфів, які знаходять своє відображення в поведінці та проявляються у відповідних соціально-економічних умовах існування нації [218].

Архетипи — сталі форми свідомості, сформовані при включенні етносу до певного культурного середовища і збережені у вигляді символів національної

свідомості, які до певного часу не використані, існують у приглушеному стані або витіснені у підсвідомість через соціально-політичні обставини, але вони можуть активізуватись під впливом зовнішніх факторів навколишнього середовища [131, с. 144].

Отже, архетипи виступають основою формування національної свідомості. Вони зберігають не тільки образи свідомих дій та їх результатів, але й несвідомих, тобто тих, які супроводжували життя етносу протягом тривалого періоду існування, а також сприйняття себе очима представників інших етносів, що проживали на одній території з ними [284]. На думку автора, це дуже важливий аспект дослідження, адже такі архетипи впливають на поведінку нації в сучасних умовах її формування.

Архетипи, в свою чергу, формуються на основі національної міфології, яка на емоційному рівні підтверджує теорію окремішності нації. Міфи — це оцінки етносом навколишнього середовища, які виражені у вигляді символів і мають перебільшене значення для етнічної культури [87, с. 144].

В основу міфів покладені переконання у тому, що нація, до якої належать люди, сформована на основі реальних історичних подій і містить в собі риси, що успадковані нею від попередніх поколінь. На основі міфів створюються образи національних героїв, на прикладі яких задається виховна роль національної спадщини для майбутнього розвитку суспільства [283, с. 12].

Міфи створюють переконання людей в тому, що вони є нащадками чогось великого, чим можна було б пишатися. Іноді міфи перетворюються на реальність, бо людина хоче поводитися гідно до того, у що вона вірить. Однак міфи, в той же час, підносять на певний рівень одні події, не завжди дійсно важливі, а інші просто відкидають, й вони потім забуваються. Негативні риси, що притаманні історичному існуванню нації, часто виправдовуються, тому функціонування міфів треба розглядати в контексті історичного часу [303]. Звісно, міфи здійснюють як позитивний, так і негативний вплив на національну свідомість, та в обох випадках вони виступають засобом консолідації нації й виявляються у типології поведінки.

Міфологізація національної свідомості формується на основі сукупності стереотипів, які є частиною інстинкту самозбереження. Стереотип — це сформоване уявлення нації про себе, представлене у вигляді символіки, яка визначає самоповагу кожного представника нації відносно статусу та престижу її у світі [266, с. 13]. З одного боку, наявність такого інстинкту дає змогу живим організмам і їх спільнотам захищати себе, зберігати власну ідентичність, підтримувати багатоманітність життєвих форм, а з іншого — він може використовуватись у різних ідеологічних маніпуляціях. На підсвідомому рівні нації ніколи не позбутись ані стереотипів, ані міфів, адже це суперечить людській природі.

Всі ці фактори досить вагомі, але, як свідчить історія, будь-яка спільнота починає діяти рішуче тільки тоді, коли склалися певні соціальні умови.

Формування нації, як уже згадувалось, проходить і на формальному рівні, і на свідомому. Отже, разом зі зміною зовнішніх умов, змінюється і національна свідомість, що перебуває під впливом символічної інтерпретації минулого досвіду та поведінки нації в сучасних умовах. Тому, на думку автора, необхідно порівняти вплив накопиченого досвіду, що зберігається у національній свідомості, з поведінкою нації в нових умовах розвитку суспільства — і проаналізувати його роль в процесі соціальної адаптованості нації.

Економіка, що існує поза певними законами, роз'єднує людей в суспільстві та ще більше диференціює соціальну структуру, а, отже, поляризує її, визначає індивідуалістичні риси особистості та детермінує поведінку [262]. В таких умовах кожна особистість визначає власну поведінку згідно з особистими інтересами, тобто робить себе сувереном в суспільстві та соціальній групі. Потреби та інтереси формують особистість, що вступає в систему суспільних відносин у разі, якщо певна соціальна група потрібна або корисна для неї. Це означає, що єдність суспільства, як загальна основа існування та збереження особистості, знаходиться під загрозою. Адже тенденція „задоволення інтересів однієї людини при нехтуванні інтересів інших людей” призведе до війни всіх проти всіх.

Будь-які явища та події набувають форми та реалізуються в дійсності лише за умови, що вони так або інакше пройшли крізь свідомість. Людина постійно

змінюється, змінюється її свідомість, а також суспільні умови існування в суспільстві, однак деякі риси закріплюються в свідомості і переносяться в нові умови та на інші форми існування. Зміни в суспільних умовах призводять до змін у свідомості, свідомість, в свою чергу, є компонентом суспільних відносин і тому не тільки відображає зміни у відповідних символах, але й певним чином впливає на ці зміни [56, с. 48]. Звідси все частіше виникає необхідність більше уваги приділяти саме розвитку культурної забарвленості сучасних тенденцій розвитку, тобто, перетворити нові риси процесу функціонування суспільства на ціннісні ознаки поведінки, причому не тільки в межах соціального, але й національного.

Нація виступає сьогодні єдиною стабільною спільнотою, що є носієм ознак, які збережені у формі символів та визначають цілісність суспільства. За довгий час історичного розвитку нація зберігає власну самобутність завдяки певним механізмам, які містяться в національній свідомості, тому важливо вивчити та дослідити їх, щоб узяти за основу та визначити напрямки розвитку суспільства в майбутньому. Причому треба порівняти риси національної свідомості людини сучасної, як представника української нації, з рисами менталітету, що були притаманні їй в минулому. Вагомість значення нації для людини в суспільстві в тому, що вона начебто є „домівкою” для неї, де зберігаються спогади, традиції, поетика історичного минулого, „теплі хвили” справжнього та стабільного в цьому нестабільному та швидкоплинному світі [53].

Нація несе в собі й біологічну забарвленість, тобто це певна група, яка поєднує людей не за корисливими ознаками, а за природними; людина до нації належить від народження. Це пов'язує її з минулими поколіннями та з батьками. Вона, таким чином, вже не одна на світі, а належить до інших людей, відносить себе до нації та визначає „хто вона є”. Причому це не розглядається як щось негативне або позитивне, ні, національна належність, яка визначає світогляд, міфологію, архетипи та стереотипи поведінки, свідчить про внутрішню наповненість особистості та її силу, яка допомагає гармонізувати суспільні відносини і зберегти індивідуальність в умовах загальності. Національна свідомість, що формується в умовах суспільного розвитку нації, зберігає певну символіку національного буття у

певних історичних, культурних і соціально-економічних умовах. Символіка національного буття зберігається у свідомості на рівні усталених образів, котрі віддзеркалюють зразки нормативної поведінки нації, і впливає на механізми функціонування нації в умовах трансформації та суспільних змін. Сукупність символіки та свідомих зразків поведінки створює зміст менталітету, який ми розглянемо у наступному параграфі.

I. 2. Соціально-філософські, культурологічні та психологічні аспекти аналізу категорії "національний менталітет".

Національний менталітет — це важливий елемент, що розкриває сутність нації в аспектах свідомої та підсвідомої поведінки в суспільних групах. Така категорія набула значущості в сучасному культурному і національному просторі поряд з відповідними елементами ірраціональної сфери свідомості; міфологією, архетипами та стереотипами. Оскільки гуманізація суспільних відносин стала основною ознакою більшості сучасних культурних систем, то увага привертається до таких якостей, що допомагають зберігати людяність особи в сучасному технізованому суспільстві.

Категорія «менталітет» була вперше введена істориками французької школи «Анналів». Вони розглядали цю категорію як спосіб світобачення та рівень усвідомлення, на якому думка не відділена від емоцій та стереотипів свідомості [29, с. 4]. Саме поняття світобачення найближче передавало той зміст, що його вкладали в значення категорії «менталітет». Кожна епоха має власне світобачення, хоча свідомість є надбанням одного індивіда, але для кожного суспільства на певному етапі історичного розвитку існують особливі умови для формування специфічного типу індивідуальної свідомості: культура і традиції, мова та релігійність створюють відповідну матрицю, в межах якої формується менталітет. Історична епоха, в часи якої живе індивід, має великий вплив на світогляд особистості, на її світобачення, надає їй певні форми психічних реакцій та поведінки. Саме ці особливості

духовного збагачення проявляються у колективній свідомості як суспільних груп, так і у свідомості видатних людей [76, с. 37].

Отже, перший підхід вивчення менталітету представлений в роботах вчених школи “Анналів” М. Блока, Ф. Ле Февра та інших. Такий підхід — це розгляд даної категорії як рівня свідомої поведінки представників різних суспільних груп у відповідних історичних умовах. Люди, що жили в період Античності, мали власний менталітет, який складався з міфів, уявлень про події суспільні та політичні; дотримувались відповідної системи дій та зберігали традиції [30]. Також, зрозуміло, власний менталітет мали люди й інших історичних епох.

Автор припускає, що певні символи менталітету збереглися дотепер у суспільствах, які існують на основі колишніх цивілізацій. Отже, і сучасне українське суспільство зберігає деякі риси національного менталітету, що сформувалися ще в період творення перших слов'янських держав.

О. Я. Гуревич, якому належить перша спроба зафіксувати риси категорії «менталітет», підкреслює, що менталітет виступає узагальнюючим засобом сприйняття світу, манерою почувати та думати, що характерно для людей певного історичного періоду [69, с. 42]. Однак суспільна поведінка індивідів та груп — економічна, творча, політична, релігійна — детермінована всім їхнім життям, матеріальним або духовним. Але ж такі детермінанти прямим шляхом не визначають дії людей — вони проходять крізь складні фільтри їх свідомості, трансформуються у менталітеті, набуваючи символічного сенсу [55, с. 37].

В науці через багатофакторність визначення категорії „національний менталітет” існує декілька теорій щодо виділення основних структурних елементів національного менталітету: соціально-філософський, представлений П. І. Ігнатенко, який у своїй монографії пропонує таку структуру національного менталітету, де кожен з елементів визначає його роль в системі суспільних відносин та його сутність як цілісного об'єкта дослідження: національна ментальність та національний характер [53, с. 157]; В. П. Любчак, яка виділяє двухрівневу структуру менталітету: перший рівень називається фундаментальна основа, до якої входять такі фактори: стійкі, підсвідомо закріплені звички мислити та діяти певним чином;

другий рівень – це фактори, що змінюються та ототожнюються зі свідомими ідеями і принципами культури. Вони складають ситуативний рівень [164, с. 211]. Частіше це поняття використовується у психології, де воно виступає як основна характеристика системи психологічних механізмів, котрі репрезентують досвід у свідомості людей, які проживають у певний історичний період та діють в системі цінностей певної культури [302, с. 15]. Психологічний підхід до визначення національного менталітету акцентує увагу на вимірюванні перш за все як психологічному відображенні навколишнього світу. Менталітет наче наповнює змістом дії людей. Причому цей зміст, як правило, людиною не усвідомлюється. Однак, як вже доведено вченими, свідомо та підсвідомо поведінка формується і трансформується не сама по собі, а під впливом соціального середовища, і відбувається прямий взаємозв'язок між соціальною сферою суспільства та менталітетом.

Юревич О. В., який виділяє психологічні компоненти, котрі складають сутність менталітету: 1) когнітивні компоненти — соціальні уявлення, свідомі і підсвідомі уявлення, установки, картина світу, уявлення, склад розуму; 2) його афективні і нормативно-ціннісні компоненти; 3) моделі поведінки, життєвий уклад, стереотипні реакції, життєвий уклад [312]. На основі наданої структури О. В. Юревич виділяє базові компоненти менталітету: колективна пам'ять, соціальні уявлення, установки та відносини, колективні емоції, почуття і настрої, що їх закріплюють, норми, цінності та ідеали, національний характер і темперамент, мова, ментальні репрезентації культури, стиль мислення і соціального сприйняття, стійкі моделі поведінки, національна ідентичність [312].

Отже, психологічний підхід у визначенні категорії «менталітет» спирається на аналіз групового рівня його формування. Причому в якості груп, котрі впливають на формування національного менталітету, можуть виступати професійні, національні, етнічні, релігійні та інші групи [256, с. 8].

Це світобачення є віддзеркаленням навколишнього середовища, тих елементів, які становлять для окремої групи людей велику цінність, а, отже, стають основою для об'єднання їх у спільне життя.

З наведених визначень логічним, на думку автора, є твердження, що кожна група може мати власний менталітет — побутовий, культурний, професійний і таке інше. Оскільки групи не є раз і назавжди усталеними і змінюються протягом часу, то і менталітет має власні етапи розвитку, тобто деякі елементи протягом часу зникають, деякі мають середню тривалість, а деякі зберігаються протягом довгого періоду часу і передаються від покоління до покоління.

Свідомі та підсвідомі образи, символи та стереотипи національного менталітету могли реалізовуватися тільки в системі дій, що мали певну назву, — соціально-психологічний характер, який проявляється через особливості емоційно-чуттєвого освоєння світу та визначає спосіб життя [261].

Одним з елементів структури менталітету є: 1) Національна ментальність — як сукупність неусвідомлених настанов сприймати, відчувати, мислити, що виражено в системі символів, які відображають форму культурної, політичної, економічної та мовної сфер [37].

Взаємозв'язок з цими факторами відбувається через систему дій, яка проявляється в категорії національного характеру [56; с. 7].

Національний менталітет також можна розглядати як систему, що включає складові елементи, до яких відносяться: притаманні цій культурі особливості сприйняття; способи та стилі мислення; типові форми емоційного реагування, переживання та відношення; характерні інтереси, мотиви, цінності, настанови, стереотипи, думки та переконання; комунікативні кліше; типи поведінки, що проявляються як форми активності або пасивності [140, с. 32].

Теорія соціальних уявлень С. Московичі визначає соціальну обумовленість національного менталітету. За його концепцією, соціальні уявлення — це сукупність, що відповідним чином організована. До неї входять думки, настанови, вірування та інформація, які відносяться до об'єкту або до ситуації. Вони детерміновані одночасно самим суб'єктом соціальної та ідеологічної систем, в які особистість включена природним чином і пов'язана з соціальним середовищем в межах суспільної системи [105, с. 90].

Епістемологічне значення слова “mentality” в перекладі з французької мови означає “мислення”, а в перекладі з англійської мови теж саме слово “mentality” означає здібність мислення, інтелектуальний склад розуму, розумовий настрій [180, с. 38].

В словнику поняття „менталітет” визначається як процес повторного перекодування картин світу за допомогою наукових систем, як спосіб реалізації моделі світу в різноманітних значеннях, що утворюють цілісну схему значень. Значення культури, історичного розвитку та особливостей географічного розташування наповнюють менталітет, а це наповнення визначає подальший розвиток певної групи, в даному випадку — нації [279, с. 73].

У плані генези та змісту менталітет — результат сукупного впливу умов, механізмів та форм відображення об'єктів реальності на становлення універсуму для певної етнокультурної або соціально-політичної спільноти, способів світосприйняття, світобачення, світорозуміння та поведінки [245, с. 38].

Менталітет також може розглядатися як неусвідомлений групою стан внутрішньої ідентичності, виражений у відносно одиничних засобах сприйняття, пояснення об'єктивної реальності та реагування на неї [216, с. 3].

На буденному рівні свідомості категорія „менталітет” має широкий спектр значень, що використовуються тоді, коли люди не можуть пояснити певні обставини сучасної реальності, а особливо дії самих себе та інших людей в цих обставинах. Це стосується ситуації, коли змінюються умови суспільного існування, а люди визначають напрямки дій та використовують старі стереотипи. Статичність поведінки, світогляду та сприйняття навколишнього середовища, які не можуть визначити через відсутність змін ззовні, називають менталітетом [61]. Іноді саме особливостями менталітету пояснюють відсутність дій або пасивність уряду і суспільних організацій: „...що поробиш, якщо у населення менталітет такий — нічого не хоче робити, але ж хоче добре і багато мати!”.

Проблема дослідження менталітету охоплює психологічний зміст процесів моделювання реальності у свідомості, детермінованих історичною та культурною специфікою людського існування, а соціально-філософська тематика передбачає

вивчення репрезентативності дійсності у свідомості людей, котрі належать до окремої спільноти, та вплив цієї свідомості на подальший розвиток суспільства і національної спільноти зокрема.

Ще з самого початку виникнення проблематики дослідження менталітету та його структури вчені акцентували увагу на існуванні трьох типів ментальних процесів: короткочасних, середніх за тривалістю та довгострокових [156, с. 5].

Короткочасні ментальні процеси характерні для історичного періоду, в умовах якого проживає спільнота; такі процеси призупиняються, як тільки змінюється середовище і умови існування, але вони впливають на формування середніх за тривалістю ментальних процесів. Наприклад, ментальні риси, притаманні статусним групам в період їх існування в суспільстві, досить сильно впливають як на свідомість самих членів цієї групи, так і на суспільні уявлення про неї. Та коли умови змінюються і деякі статусні групи зникають з соціальної структури, їх представники є носіями окремих ознак, що переносяться в новоутворені групи і впливають на їх діяльність в інших історичних умовах.

Так, соціальна група „аристократія”, котра довгий час існувала в окремих типах суспільств, мала такі риси, як система цінностей та норм; кровні зв'язки, тобто аристократом не можна було стати, ним потрібно народитися; вони виконували тільки ті типи економічної та суспільно-політичної діяльності в суспільстві, що відповідали їх стану. В час же, коли така верства зникла з ієрархії соціальної структури, нові соціальні групи переймали систему цінностей, норм, традицій та символів. У сучасних умовах система цінностей, що була притаманна аристократії, асоціюється з якістю „інтелігентність”. Однак сучасна інтелігенція так і не набула статусу аристократії.

Середньострокові ментальні процеси тривають і функціонують окремі періоди часу та можуть зберігатися і переноситися в нові умови. Таким чином, вони визначають поведінку та впливають на трансформацію свідомості наступних поколінь. Середні за тривалістю ментальні процеси впливають на створення довгострокових.

Так, соціальне явище — королівська влада — це колективні уявлення, які протягом століть панували над розумом і почуттями багатьох людей, що використовувалися монархією та духівництвом. Вона стала своєрідним уявленням особи та груп про королівську владу, пізніше і політичну владу взагалі, а отже показала, що будь-яка влада не може бути успішною доти, доки вона розглядається у відриві від того, як її розуміє суспільство [76, с. 36]. Деякі риси королівської влади перенесені і відтворюються в діях сучасних політичних фігур.

Довгострокові ментальні процеси притаманні великим соціальним групам, що мають історичну традицію існування і збереглися у формальному вигляді в сучасних умовах розвитку суспільства, однак вони є носіями окремих рис, які зберігаються досить довгий період часу у свідомості особистості та впливають на перетворення не тільки особистості і невеликих спільнот, але й суспільства взагалі. Вони набувають форми символів, міфів та цінностей, що не тільки виокремлюють націю, але й впливають на трансформацію соціальних умов і відносин між людьми.

Завдяки цьому типу ментальних процесів забезпечується можливість соціальній групі та особі протистояти згубним суспільним змінам та запозиченням символів „чужих” культур і формування картини світу, що відображає навколишнє середовище у свідомості людини як представника соціальної спільноти. Сюди можна віднести культурну картину, релігійну, політичну, соціальну та мовну. Так відбувається перехід від моделювання картини світу у свідомості до переносу моделей на реальний світ, або зміну змісту в процесі діяльності. Людина отримує статус так званої ментальної істоти, що спостерігає світ крізь призму внутрішньої сутності [168, с. 8].

Таким чином, менталітет формується на основі образів свідомості, які сформовані досить давно, однак при відтворенні ситуацій у відповідних умовах вони знову відроджуються і використовуються у соціальній взаємодії. Хоча абсолютного відтворення не відбувається, але ж деякі риси зберігаються і визначають соціальну дійсність існування нації. В той же час, поруч з довгостроковими образами менталітету формуються нові, які дозволяють соціальній спільноті не тільки спиратися на попередній досвід, але й формувати новий, тим

самим змінюючи світогляд, формуючи нові засади структури менталітету соціальної спільноти, в даному випадку — нації.

Визначене ментальними структурами пізнання є органічним в тому розумінні, що виявляє, а потім описує „образи”, котрі мають власне природне життя, продуктом якого є наші думки та спостереження. Воно дозволяє формувати закони, як необхідні відносності, що витікають з природи речей [127, с. 15]. Так можна пояснити типові для будь-якої групи людей реакції на події, передбачити можливі реакції та варіанти їх поведінки, які часто виходять від прийнятих в даному соціокультурному середовищі орієнтирів, етичних норм, канонів, релігійних вірувань та досягнутих знань.

Культурологічні аспекти дослідження національного менталітету базуються на визначенні норм та релігійних вірувань, що знаходять виявлення у соціокультурних змінах, а також визначають орієнтири поведінки і складають площину національної культури, на якій теоретично розташовані групи людей та окремі особистості, що мають менталітет [157]. Національний менталітет проявляє себе також через заборони, що діють в системі культури, а також забобони та писані норми. Все це відділяє заборони від дозволеного та визначає нормальні реакції, зразки поведінки та типологію оцінок в соціокультурному середовищі функціонування та розвитку нації.

Національний менталітет виступає тим невидимим феноменом, що впливає на реальність, яка формується в сучасних умовах становлення спільнот та суспільства. Будь-які об'єктивні фактори історичного руху стають його діючими елементами тільки в тому разі, якщо пройдуть крізь менталітет, який досить сильно їх трансформує [102, с. 48].

Спочатку саме реальність визначає свідомість, але протягом часу та особливо в умовах кризового становища суспільства менталітет впливає на ставлення людини до навколишнього середовища і визначає її поведінку. Відтворення у свідомості певних символів трансформується в нові форми та набуває інших ознак, що стають реальністю в суспільних умовах і формують внутрішній світ людини.

Соціально-філософські аспекти аналізу національного менталітету визначають його як соціальний феномен, котрий проявляється через світоглядні можливості нації, свідомість, прагнення до певних дій громадського волевиявлення та закріплюється інституціонально в системі цінностей і норм суспільного розвитку як фактор, спрямований на розвиток суспільства. Культурологічні аспекти аналізу національного менталітету визначають національний менталітет як фактор соціокультурних змін через трансформацію національних традицій, цінностей, символів та певного іміджу нації у світовому товаристві. Психологічні аспекти аналізу акцентують увагу на специфіці психологічних рис національного менталітету: архетипах, стереотипах поведінки, міфотворчості, емоційності та рисах національного характеру як виявленню національного менталітету та національній ментальності як певного порядку життя, стану життя, стану мислення, рівня індивідуальної та суспільної свідомості, який характеризує психологічний стан особистості в суспільстві [53, с. 157].

Названі групи аспектів аналізу національного менталітету дозволяють глибше проаналізувати основні аспекти формування та трансформації національного менталітету та визначити його вплив на розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні.

I. 3. Національний менталітет як соціокультурна основа формування системи цінностей українського суспільства.

На основі аналізу соціально-філософських, культурологічних і психологічних аспектів аналізу національного менталітету вважаємо за можливе виділити його структурні елементи та рольові можливості.

Національний менталітет – є елементом вираження свідомих та підсвідомих дій, що закріплені у вигляді певних образів, котрі стають основою внутрішнього світу особистості та складають норми і ціннісні орієнтації, які формуються в процесі соціалізації [32, с. 17].

Таким чином дії, що повторюються в процесі життєдіяльності людини, набувають вигляду певних стереотипів, які закріплюються у свідомості, тобто усвідомлюються особою, що є активним або пасивним чинником дії, а пізніше вони передаються іншим поколінням у вигляді теоретичних настанов, які застосовуються на практиці; якщо вони мають практичне застосування та є корисними для людини, тоді формується своєрідна картина сприйняття, адже норми застосовуються у певній сукупності.

Практична перевірка життєздатності ментальних елементів закріплює їх у свідомості, і так продовжується процес формування ментальності нової людини. Звісно, частина елементів відкидається або трансформується, адже тотожне повторення умов існування суспільства та спільнот на різних етапах історичного розвитку нації фактично відсутнє. Тому менталітет людини має різну сукупність елементів та символічну забарвленість, адже він формувався під впливом зовсім інших за змістом соціальних та історичних умов. Особливо це стосується національного менталітету та його ролі у суспільстві.

По-перше, відзначимо ту соціальну значущість, яку мала українська нація в ХІХ столітті при відсутності власної державності та на основі певних ідеологічних коливань інтелігенції, яка підтримувала керуючий уряд і в той же час намагалася хоча б у галузі культури зберегти національну самобутність українців, вивчаючи з цією метою історію та культурне багатство народу.

По-друге, диференціація соціальної структури серед, здебільшого, статусної групи селянства, що не мало освіти, а також культурницьке та побутове збереження традицій і особливостей нації мало неусвідомлений характер і не дуже нагадувало основи ідентифікації, адже це були традиції селянства, а не українства взагалі.

Нація визначає систему дій та напрямки її реалізації за допомогою ментальності, яка переростає в національний характер, коли перевіряється на практиці. Інтерес до вивчення менталітету проявився у вчених-філософів саме через те, що представники нації не тільки мислять однаково, а й діють згідно з певною визначеною схемою мислення, причому трансформація мислення проходить крізь призму зміни діяльності, що знов-таки характеризує націю як самостійну спільноту

і відрізняє її від інших національних та етнічних спільнот. Так структура національного менталітету складається з національної ментальності та національного характеру.

Національний менталітет характеризує глибинні феномени людської психіки (свідомі і несвідомі), які визначають характер і спосіб сприйняття навколишнього світу, впливають на практичне ставлення до соціуму, природи і самого себе; національний менталітет виступає певною матрицею, крізь яку індивід або спільнота сприймають світ і реалізують свої дії.

Національний менталітет — це риса, що притаманна таким спільнотам, як нація; всі інші групи є носіями рис менталітету, а індивід вступає в інші соціальні групи та здійснює систему взаємодій через риси національного менталітету.

На формування національного менталітету української нації вплинули такі чинники. Перш за все, це — природне середовище, в якому існує нація. Автором цієї позиції був Ш. Монтеск'є, який вважав, що клімат впливає на менталітет нації, і що, спираючись на цю категорію можна сказати, яким в майбутньому буде її шлях [54, с. 10]. Прихильниками цієї концепції були також Й. Гердер, І. Кант та Г. Гегель. Однак вони не абсолютизували роль цього фактору. К. Юнг вважав, що національний менталітет формується в процесі спілкування в суспільстві, а на основі цих взаємодій створюються «архетипи», які передаються іншим поколінням [54, с. 11]. Й. Гердер акцентував увагу на взаємозв'язку між культурами. К. Гельвецій вважав, що національний менталітет залежить від соціального середовища та державних криз. К. Маркс, у свою чергу, дотримувався думки, що національний менталітет детермінований конкретними умовами розвитку окремої країни [54, с. 16]. У світі не існує націй, котрі від народження мали б такі риси, як боягузтво, безпорадність, пасивність та безініціативність, — вони формуються протягом життя та обумовлюються тими історичними і соціальними умовами, в яких проживає нація і особа. Зміни в соціально-економічних та історичних умовах передбачають зміни в національному менталітеті, хоча це не відбувається так швидко. Однак на сьогоднішній день пояснення походження національного

менталітету не повинно обмежуватись лише природними або лише соціальними чинниками.

Отже, національний менталітет формується в тому природному середовищі, де проживає національна спільнота. Саме воно визначає біологічну своєрідність індивідів, що належать до національних спільнот.

За дослідженнями Ф. Вовка та І. Раковського, українська нація виникла із «суміші шести рас», але найближче за рисами вона до «динарської» та «остійської» рас, яким притаманні опікування іншими, осторога перед великими суспільними спільнотами, шанування кожної окремої речі, витончений смак, увага до дрібних деталей, а також загострена чуттєвість з великою силою її зовнішнього вияву. Закладені біологічним чином риси української нації визначають соціальну поведінку нації в суспільстві. Це передбачає вибір особами належної системи цінностей, яким віддається перевага у повсякденному житті. Серед них — шанобливість у людських стосунках, турботливість, бережливе ставлення до людей і прагнення до ладу в усьому, мрійливість, поетичність та чуттєвість [276, с. 12].

До природних ознак також належить географічне розташування України. Географічно Україна поділяється на три частини за природними зонами розміщення: східну, західну та південну. Головний ландшафтний мотив лісостепу зумовлює настрої суму, поваги, обачності, підозрливості, очікування, настороженості та терплячості. На вольовому рівні це формує людину активної, дійової життєвої позиції, для якої важливе значення мають якісні та індивідуальні характеристики [197, с. 23].

Краєвид лісостепу формує у людини почуття довірливості та релігійної вдячності, не сприяє виникненню активної життєвої позиції. Разом із тим, таке природне середовище виробляє звичку до постійних, розмірених дій, позбавлених стрибкоподібних імпульсів, водночас зумовлюючи періодичні зміни самопочуття та настрою [197, с. 43].

Україна розташована на перехресті світових шляхів Заходу та Сходу. Умови життя української нації були під постійним впливом європейських та азіатських традицій. Так, програми діяльності суспільних організацій свідчать про запозичення

тенденцій розвитку європейських країн; з іншого боку, традиційність, стихійний колективізм при чітко визначеному індивідуалізмі є характерною рисою азійських країн, а у відновленні гетьманату на початку двадцятого століття взагалі чітко простежується аналогія між азійським світом та Україною. Хвилі завойовників постійно кочували територією України, знищуючи все навколо навіть у тому разі, коли метою походу була і не сама країна, а те природне середовище, в якому вона існувала; або українські території стояли на шляху до захоплення інших регіонів. За таких умов уже навіть елементарне виживання ставало проблематичним. Людина постійно існувала на межі можливого, на межі життя або загибелі.

Саме така рубіжна ситуація, яка потребує мобілізації усіх фізичних та духовних можливостей і водночас залежить від випадковості, завжди привертала пильну увагу філософів. Драматичні колізії української історії, сповненої грандіозними перепадами – від Київської Русі, що була свого часу найбільшою та найпотужнішою державою в Європі, до тривалого періоду бездержавності й поділу українських земель між агресивними сусідами — зумовили появу у самосвідомості українців поряд з героїчною настановою ще й протилежного орієнтиру — звички пристосовуватися до обставин. На цих історичних етапах розвитку відбувається формування етносу — українців, а також народності та народу. У таких обставинах виявляється інстинкт самозбереження внутрішнього світу етнічних спільнот та народу. Він проявляється у зовнішній лояльності до чергового завойовника рідної землі. В ганебній згоді та навіть у співпраці з ним завжди приховувалося почуття протесту, нескореності, вичікування свого часу, коли можна буде і слід буде змінити ситуацію на благо свого народу. В такій історичній ситуації виживали ті, хто підкорився, хто прийняв ззовні наявну систему цінностей та норм поведінки. Так у нації сформувалася риса менталітету — індивідуалізм, заглибленість у внутрішній світ, спроби обмежити контакти із зовнішнім середовищем, бажання уникнути незнайомого оточення [197].

Вперше риса індивідуалізму була виведена М. Костомаровим та М. Грушевським. Індивідуалізм будь-якої нації спрямований на досягнення власного (особистого) успіху при ігноруванні або недооцінці колективних потреб [197, с. 12].

Життя на таких засадах дало змогу українській нації вистояти за таких умов, коли прямий, відкритий, безумовний опір міг призвести до повної загибелі нації. Індивідуалізм став основою для формування інтровертивності як інтуїтивно знайденої народом форми виживання і збереження власної ідентичності.

Культура української нації була єдиним виразником народного світобачення та світосприйняття. Культура була тією сферою, у якій залишалася можливість самореалізації української нації, незважаючи на усі винятково несприятливі суспільно-політичні умови її існування. Побутова культура формується і зберігається завдяки глибинним традиціям, узвичаєним нормам і не потребує державно-чинної санкції [199]. Саме завдяки цьому, за умов бездержавності української нації побутова культура виявилася єдиним соціальним феноменом, який зберіг єдність українців, їх органічність всупереч усім історичним колізіям, який акумулював упродовж віків усе національне, підтримував його та передавав наступним поколінням.

Релігійний чинник — фактор формування певних рис національного менталітету — тісно пов'язаний як з соціальними умовами, так і з індивідуальною свідомістю. До часу запровадження християнства корінне населення України створило цілісну систему язичницьких уявлень про навколишній світ. Християнство принесло в Україну нові настанови. Сприймавши візантійський варіант християнства, українці запозичили таку рису, як підпорядкування індивідуального колективному [193]. Християнська церква, що стала духовною основою життя українців, відіграла в їх культурі особливу роль, яка зумовлювалася світоглядом місцевого населення.

Релігійний аспект в українському суспільстві завжди був не тільки осередком духовного життя, а й чинником, який тісно пов'язувався з аспектом національним. У період, коли на території України закріплювалося уніатство, православні ченці підтримували населення, допомагаючи вижити в скрутних умовах. Більшість населення України проходило процес освіти через церкву та сприймало світ крізь тлумачення Біблії. Розраду в життєвих проблемах теж шукали в підтримці з боку церкви. Вона зберігала основні традиції та культурну спадщину батьків, що ставало

певною ознакою національної ідентифікації в умовах, які різко змінювались. Узяті в єдності, всі ці чинники характеризують український національний менталітет і з'ясовують ті обставини, під впливом яких формувалася національна свідомість. Але при проведенні дослідження необхідно враховувати той факт, що національний менталітет не є чимось заданим та незмінним. Середовище, історичні чинники істотно корегують рівень національного менталітету, у якому відмирають окремі риси, а натомість з'являються зародки інших.

Національний менталітет не корегується на замовлення, не створюється штучно. Він є результатом дуже тривалого процесу розвитку української нації, що виникає як результат дії малочисельних і дуже різноманітних духовно-культурних явищ, які мають об'єктивну природу.

Національний менталітет, як продукт свідомості, формується на основі опосередкованих уявлень про навколишнє середовище, тобто уявлення перетворюється в знакові системи, які знаходять свій вияв у мові [256, с. 14].

Мова використовується для взаємодії в соціальних групах. Мова та спілкування являє собою концентрацію досвіду у свідомості, а також відповідним чином організованою, на базі цієї інформації, діяльністю [63, с. 52]. Таким чином, людина розміщує таку систему між світом і собою, визначаючи менталітет та обираючи стиль мислення і поведінки.

Об'єктивно уявити або дослідити формування та зміни національного менталітету неможливо, але зміни ознак в культурі поведінки, побуту, економічних рисах господарювання та політичному управлінні виступають досить реальними показниками впливу об'єктивних умов соціального середовища на трансформаційні процеси в менталітеті.

Системи цінностей, що вироблені в процесі діяльності спільнот та соціальних груп, визначають зміни й національного менталітету на різних рівнях суспільства. Спочатку зміни відбуваються на рівнях соціальної структури, тобто певні риси менталітету притаманні окремим статусним групам суспільства, що проживають на різних територіях та регіонах, які мають власну історію.

В той же час виділені соціальні спільноти знаходяться під різним ступенем впливу суспільних галузей, а отже формують особливі риси менталітету, які вже потім трансформуються в національні або міжнаціональні риси, а соціальні уявлення формують діючу основу національного менталітету.

Водночас типологія системи цінностей, що обумовлена соціокультурним середовищем і визначає єдність мислення та сприйняття, які займають важливе місце у процесі вибору типу суспільного розвитку, визначає характер типу суспільства, засоби сприйняття реальності та особливості реагування на події й обставини [38, с. 17]. На основі цих знаків та символів особа певним чином визначає свою належність до нації.

Таким чином основні елементи національного менталітету визначають його рольові можливості, котрі формують певну стабілізаційну основу існування нації та властивості нації, що дозволяють її представникам переосмислити досвід, накопичений поколіннями під час зіткнення з певною ситуацією соціальної дійсності. Хоча елементи національного менталітету стійкі у часі, однак кардинальні зміни впливають на формування світосприйняття. Це відбувається під час історичних зламів, коли громадянин опиняється перед лицем нових умов, що різко змінюються, змінюються усталені стереотипи поведінки, формується новий стиль життя, змінюються установки людей, їх цінності. Таким чином, певні події знаходять відгук у свідомості і стають частиною ментальної матриці, нашаровуючись на існуючий фундамент.

Тому національний менталітет стає соціокультурною основою формування нації та сприяє адаптації національної свідомості до зовнішніх змін в соціальній реальності. Завдяки сукупності ознак менталітет спрямований на збереження цілісної структури нації та відтворення її елементів в системі соціальної реальності шляхом підтримки ціннісного значення у свідомості особистості та мотивації її діяльності в умовах, що змінюються. Реалізація цього процесу можлива через функціонування соціальних інститутів, шляхом перетворення символічної інтерпретації національних цінностей і закріплення цієї символіки в систему цінностей українського суспільства.

Сучасне суспільство у власному процесі розвитку орієнтоване на трансформацію суспільних процесів, які стають основою для подальших націєтворчих процесів в Україні. Суспільний розвиток спирається на формування єдиного способу життя, котрий включає до своєї основи певну сукупність цінностей, що сформувались в історичному минулому та збереглися у національному менталітеті.

З нашої точки зору ціннісна система є диференційованою за різними ознаками: загальнолюдські цінності, моральні, етичні, професійні, економічні, політичні, соціокультурні та інші цінності.

Цінності визначають як речі, що є найбільш значними для груп у суспільстві, сформованими в процесі соціальної діяльності. Вони покладені в основу діяльності різних соціальних груп та інститутів, набувають правового статусу у певних історичних умовах та детермінують у свою чергу поведінку людей в соціумі [15, с. 5].

Ціннісний аспект функціонування соціальних процесів у відповідному соціальному середовищі є обов'язковим для аналізу національного менталітету, адже саме у структурних елементах даної категорії містяться символи, архетипи, традиції, які базуються на відповідній системі цінностей.

Ціннісна основа національного менталітету стає тією ланкою, яка пов'язує трансформаційні процеси в суспільстві та забезпечує певну стабільність, адже, як ми вже зазначали, національний менталітет містить у своїй основі як мінливі риси, що перетворюються під впливом соціальних умов, тому що нація входить до складу суспільства, а не навпаки, так і риси, що зберігаються у національному менталітеті незалежно від змін у соціумі.

Загальнолюдські цінності покладені в основу формування нації, адже кожна з націй має право на самозбереження, на життя, на захист власної культури та її розвиток, на розширення та урізноманітнення власного способу життя – це право кожної нації, покладене в основу боротьби проти асиміляції з іншими національними групами. Моральні та етичні цінності також зберігаються в національному менталітеті, адже вони складають основу соціальної взаємодії між

представниками різних соціальних груп, які входять до нації. Моральні та етичні принципи формують світогляд нації у відповідних культурних умовах існування, адже, як ми з'ясували у попередньому параграфі, національна спільнота зберігає власні риси незалежно від країни, в якій вона перебуває в певних соціально-економічних умовах.

Моральні та етичні цінності є тією основою, в якій формується національний характер, тобто поведінка, що притаманна нації у відповідному середовищі [171].

Мораль та етика формують принципи толерантності і терпимості, які дозволяють співпрацювати націям та різним етнічним групам на єдиній території [64, с. 8]. Тобто моральні цінності забезпечують гармонійне поєднання загальнолюдських цінностей з національними.

Взагалі досить важко визначити межі в змісті самого національного менталітету, які б чітко виокремлювали одну групу цінностей від іншої. Тобто: що є ширшою за визначенням, а що — вузкою категорією, як перетинаються загальнолюдські, моральні, етичні та національні цінності, чи виключають одна одну тощо.

Моральні цінності містять в собі загальнолюдські, економічні, політичні, що впливають на поведінку соціальних груп у різноманітних соціально-економічних умовах. Ціннісна основа національного менталітету зберігається як цілісний образ у внутрішній структурі нації та її соціальній діяльності. Така цілісна ціннісна система зберігається протягом всього життя і переноситься у нові умови, якщо представники нації переїжджають жити на іншу територію і включаються до іншої національної чи культурної системи.

М. І. Обушний у праці «Етнос і нація: проблеми ідентичності» вважає, що загальними рисами національного менталітету українців є: тісний духовний зв'язок українців з середовищем їх мешкання (пантеїзм, примат індивідуалізму над колективізмом, персоналізм); перевага емоційності над раціональністю (кордоцентризм); певний соціальний фаталізм; амбівалентність внутрішнього світу; егалітаризм, обумовлений специфікою матримоніальних відносин, традиціями політичного саморегулювання, релігійного життя тощо. Всі ці риси обумовлені тим

соціальним середовищем, в якому існувала особистість, тим, як вона ідентифікувала себе з іншими націями та людьми, що проживали на українських територіях. Звісно, риси, успадковані від етнічної спільноти, якою була українська нація протягом історичного розвитку, поступово увійшли в основу її національного менталітету [197, с. 34].

Крім того, на сьогоднішній день зберігається підхід до визначення української нації, що визначає належність особи до нації від народження. Національний менталітет, таким чином, змінити повністю протягом життя не можна, адже це не тільки формальні ознаки, а ще й внутрішня особливість особи.

Історичними основами формування української нації автор вважає ХІХ століття, але специфічні ознаки, що відокремлюють за рисами побутової культури, традиціями, етнічними цінностями та нормами її внутрішню сутність, формуються раніше.

Отже, національний менталітет українців також починає формуватися у ХVІІ столітті в період Хмельниччини [211, с. 17]. Централізована влада гетьмана, що підтримувалась не лише елітою, а ще й селянством, була зруйнована. Гетьмани намагалися вирішити власні проблеми, звертаючи погляд до різних країн. Сподівання селянства та інших верств населення на поліпшення стану в суспільстві не справилися, тому кожен почав розраховувати на власні сили, що поглибило усвідомлення того, що політика не захистить окремого громадянина, якщо він не потурбується сам про себе.

Автор вважає, що однією з причин недовіри до влади, нині, є те, що кожен політик асоціюється з особою, яка дбає лише про власні інтереси, а це закріплює у свідомості та поведінці вороже ставлення і непостійність у політиці. Зазначений соціально-політичний стан людей в державі обумовив таку рису менталітету, як невизнання тиранії та твердої влади і необхідність дбати про особисті інтереси — індивідуалізм, який межує з анархією, а з нею в Україні поєднувався авантюризм в його і позитивному, і негативному значеннях [16; 43].

У ХVІІІ столітті під час розпаду державності в Україні гетьмани втрачають свої позиції лідера у державі і свідомо віддають владу під тиском сили чужої

системи управління. Це в свою чергу руйнує образ гетьмана як особи, що здатна зберегти цілісність суспільства та захистити інтереси різних суспільних груп. Невизначеність зовнішньополітичних орієнтацій викликає посилену зацікавленість в цих територіях з боку Польщі та Росії. Військова старшина намагається вижити в таких умовах та зберегти власні привілеї, для чого вона приєднується до правлячого уряду та сприймає все те, що вноситься ззовні до українського суспільства.

Однак саме образ гетьмана є прикладом влади, яка закріпилася в свідомості українців і ототожнюється з уявленням про керівника держави та суспільного лідера. Будь-які політичні або суспільні прояви управління в суспільстві та суспільних групах нагадують стиль гетьманства. На нього сподіваються, йому довіряють, а президентська посада порівнюється з минулими традиціями та міфами ментальності, які переносяться на сприйняття типу влади в сучасному суспільстві.

Більшість населення, користуючись минулими традиціями та міфами сприйняття, надає загальну оцінку сучасних явищ політичного та соціального характеру, яка виглядає досить скептичною, а це в свою чергу визначає поведінку людей у суспільстві, особливо в політичній активності як окремих соціальних груп, так і нації взагалі.

Із зазначеними рисами поряд знаходяться почуття власної гідності. Українці також схильні до безмежного захоплення, піднесення, однак після першої ж невдачі зневірюються у можливості остаточного успіху і так само швидко переходять до стану повного розпачу й цілковитого знеохочення до подальших дій.

Катастрофи, що їх перенесла українська нація, сформували в неї таку рису, як замкненість. Існування в межах інших держав, які мали національні групи, відсутність будь-якої підтримки як з боку держави, так і з боку національної еліти, змусили населення сконцентрувати зусилля лише на своїх інтересах та потребах. Ця замкненість сформувала стереотипи уявлення про українця як людину, котра «сама собі на умі». Вона сприймає світ крізь специфічну схему символів, а тому повільно й навіть вимушено реагує на зміни, які не відповідають заданій схемі. Подібна риса менталітету здатна зламати людину і націю, та цього не сталося.

На думку автора, поряд із замкнутістю, до менталітету відноситься риса мобільності. Для того, щоб вижити, українці засвоювали все те нове, що вводилося в суспільстві, тобто своєрідним чином пристосовувались до навколишнього середовища. Здібність до навчання, швидка реакція на зміни в середовищі у вигляді певних дій, але не у свідомості! Все це визначило суперечливий характер менталітету.

Замкненість та дотримання традицій дозволяли зберегти почуття власної гідності та сформувані повагу до інших людей.

До названих якостей, що складають сукупність загальних рис менталітету, можна віднести цілісність; стихійну, гармонійну та глибоку вроджену логічність думки; культурні та соціальні інстинкти, гуманний характер і тонке етнічне почуття; прагнення до справедливості. Такі риси М. Юрій класифікує як позитивні риси національного менталітету, що ж до негативних — то серед них низький рівень культурного і політичного виховання, слабкість національного інстинкту та національного почуття [313, с. 172].

Історичний розвиток української держави під управлінням іноземних держав розвинув сили протесту, анархічні інстинкти та відсутність почуття організації. Є. Марчук зауважив, що українська нація рішуче відкидає всі форми співжиття, передумовою яких є сувора дисципліна і повне підпорядкування вищому, забуваючи, що це погано впливає на інтереси загалу [174, с.15].

Геополітичне розташування України формувало і своєрідний тип людини пограниччя. Така ситуація, як зазначає О. Кульчицький, заклала в менталітет дві основні життєві настанови [139].

Перша пов'язана з лицарством, героїчним максимальним напруженням сил, водночас із відкиданням буденного; нехиттю до повсякденної кропіткої праці, до раціонального проектування свого життя.

Друга полягає в тому, щоб перечекаати й перетерпіти чергові незгоди, зберегти себе будь-що, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності, а в раціональних проектах не йдучи далі розбудови власних приватних ситуацій. У кращому разі це виявилось також в індивідуальному зосередженні, в обмеженості

зовнішньої життєвої активності, що характеризується, за К. Юнгом, інтровертивністю [53, с. 12].

Певні психологічні особливості утвердилися в українській нації і за час панування в Україні радянської влади. Українська еліта міцно засвоїла ідею сильної влади, поєднану з ідеєю справедливості. Тепер вже влада доброго господаря, який про всіх дбає, думає і працює для народу, має бути не лише міцною, а й передусім народною, справедливою. Усі мають жити по справедливості, чинити по совісті, але цей принцип в житті обертається побажанням, щоб нікому не було краще, ніж окремій людині, а іноді щоб більшості було гірше; а також неприйняттям всього неординарного та більш високого і динамічного способу життя. Звісно, такі риси більш притаманні соціальній групі — селянству, яке складало більшість населення, а українська еліта не розуміє ідей рівного для всіх закону і свободи особистості, а також пов'язаної з нею відповідальності.

Саме слово „свобода” сприймається більшістю людей як синонім слова «хаос», як можливість безкарного вчинення якихось анти суспільних і небезпечних дій, що ж стосується поваги до людської особистості як такої, її прав, то у багатьох це викликає просто подив. Повага до сили, до влади, до розуму і навіть до освіти — це речі реальні, чітко визначені, але те, що людська особистість сама, за власною сутністю вимагає поваги, здається незрозумілою дикістю для населення.

Комплекс меншовартісності, що був сформований у свідомості українця, який жив під владою чужої ідеології, створив певні стереотипи поведінки. Залежна нація під тиском панівного народу змушена приймати і засвоювати як свою — чужу систему стереотипів. Негативне уявлення з боку держави про підвладних нав'язується нею самою різними методами і поступово стає їх власними уявленнями про себе, тобто вкрай принизливим і руйнівним стереотипом [165].

Уявлення про владу на територіях Західної України відрізняється, адже інститут гетьманства там був зруйнований раніше, аніж на території Східної України; під впливом соціальних та історичних умов розвитку суспільства влада асоціювалася з монархічними традиціями, а пізніше в свідомості закріпилися певні

демократичні риси управління, які сформувалися на західних територіях, коли вони перебували у складі європейських країн [130].

Ставлення до системи господарювання теж різняться багато в чому між територіями. Східна Україна перебувала під чітким впливом принципу колективізму на обробку та володіння землею. Західна Україна, навпаки, у системі господарювання використовувала принцип приватної власності на землю.

Сучасний перехід українського суспільства до приватної власності у системі господарювання показав, що формальний перехід з однієї форми власності до іншої в реальності призводить до появи нових проблем, які можуть бути вирішені за умови державного контролю та регулювання. Приватний сектор в сільському господарстві потребує допомоги держави, як і колективний, і без державного замовлення на сільськогосподарську продукцію селянству досить важко працювати, адже ціни досить низькі. Така ситуація призводить до погіршення стану селянства, яке турбується про власні проблеми проживання і зовсім не цікавиться проблемами національної ідентифікації або культури.

Принаймні така риса національного менталітету українців, як індивідуалізм перетворюється в інтровертність свідомості та поведінки особи, адже спільність інтересів виявляється тільки за умови, що праця має добру фінансову винагороду, а при сучасній інфляції уявлення про розмір винагороди досить нестабільні. В умовах, коли винагорода або перестає надходити, або недостатня, індивідуалізм у формі „кожен за себе” виявляється інтенсивніше. Тому і єдності в цих умовах не може бути, а індивідуалізм буде ще яскравіше виявлятися з року в рік.

З цього можна зробити висновок про те, що культурні ознаки не можуть інтегрувати суспільство або змінити свідомість та менталітет, скоріш специфічні риси сучасних економіки, політики та права стануть культурним надбанням української нації і трансформуються в ментальність. А сучасна ментальність, для формування якої необхідний час, зміниться під тиском обставин, тобто примусово: якщо спочатку людина змушена діяти відповідним чином, та поступово примус перетворюється в апарат механічного виконання дій.

Так, користування українською мовою за вільним вибором ніколи не буде здійснено, адже навіть вивчати мову, яка стала державною в формальному плані. Лише якщо змусити людей застосовувати українську мову в різних видах діяльності, вона з часом може стати державницькою, буде розвиватися, привносить якісь зміни в культуру. Такі самі дії можна використовувати в економіці, в політиці та інших сферах.

Змусити молодь та інші групи населення брати участь в політичних акціях та в економічній діяльності – це допоможе полегшити працю селян і надасть певний професійний досвід, наприклад, спеціалістам аграрного сектору. Через діяльність можна змінити уявлення про націю і про державу. Однак зі свого боку держава повинна забезпечити робочі місця. Але в умовах, коли більшість підприємств не працюють, використання таких механізмів практичного закріплення нових ментальних рис викличе лише нову хвилю обурення.

Релігія за козацьких часів була захисником інтересів більшої частини населення, закріплювала патріархальний тип свідомості та колективізм і ще більше закріплювала інтровертивність та індивідуалізм, що проявлялися у сподіванні на вищі сили. Сучасні умови ще більше підкріплюють таку орієнтацію в поведінці особи. Відвойовуючи власну матеріальну базу, релігійні інститути порушують правові норми, проявляючи неповагу до почуттів людей; користуючись їхніми сподіваннями на краще в тяжких умовах існування, вони ще більше закріплюють рису підкореності долі та вищій силі, що збереже їх і не залишить у скрутну мить.

Подібне становище підтверджувало відсутність у суспільстві єдиної національної основи, замість об'єднання заради боротьби зі спільною бідою кожен опинився у стані невизначеності щодо власних дій у суспільстві.

Після проголошення незалежності суспільство зіткнулося з фактом відсутності національної інтеграції. Більшість громадян українського суспільства не розуміють поняття „українець”, а тому не асоціюють себе з цією групою. Різкі зміни в політичному та економічному управлінні поставили необхідність проведення реформ в інших сферах. Криза в суспільстві позначилася на

індивідуальному становищі кожного, культурні цінності відійшли на інший план перед необхідністю вирішення проблем економічного характеру.

Отже, українська нація формувалася протягом довгого історичного періоду під впливом різних протилежних за значущістю факторів, з одного боку — це фактори, які детермінували національну ідентифікацію та консолідацію (мова, територія, традиції, національна символіка, побутова культура, зв'язок релігії з різними соціальними групами, її вплив на їх життя, специфіка принципів господарювання), в той же час значний вплив здійснили на процес націєтворення й інші фактори — відсутність протягом тривалого часу суверенітету, мінімальна роль української нації в процесі управління, довге існування на других ролях у всіх сферах суспільного життя: все це виявило досить нестабільний внутрішній світ нації та її поведінки.

Вступ України до світового співтовариства позначився на людях, адже нове та невідоме приваблює новими можливостями і досягненнями, але повторення всього того, що так приваблює ззовні, повністю заповнює порожні місця у свідомості і компенсує власну неспроможність в процесі врегулювання внутрішніх проблем. Навіщо створювати власне, коли можна запозичити ззовні і використати на власну користь. Однак повторення та копіювання традицій, культурних ознак, технологій та цінностей іншої національної культури тягне за собою повторення помилок, які набувають нового забарвлення та значення в умовах новоствореної національної реальності.

Сучасні умови розвитку суспільства, що детермінують зміни в національній, культурній, освітній, економічній та політичній галузях, охопили світове співтовариство і визначають напрямки розвитку українського суспільства, тому українська нація знаходиться під впливом об'єктивних умов розвитку і намагається пристосуватися до них.

В той же час запозичення та використання всього чужого для української культури не можна розглядати лише з позитивного або негативного боку, адже, старі традиції та норми, які були запозичені раніше, продовжують впливати на сучасність, а новації та риси нової типології розвитку, котрі перенесені в інші умови

та середовище, привносять в систему розвитку сучасні тенденції та характеристики, тобто вимагають вироблення нових механізмів регулювання.

Окремі риси розвитку, традиції, мовні символи та системи релігійності, які проявляються в об'єктивних законах розвитку економічної та політичної галузей, що запозичені від західноєвропейських держав, яким українське суспільство намагається наслідувати, розвиваються швидше, ніж виробляються механізми регуляції поведінки в нашому середовищі.

Тому постає завдання вивчити старовину і те цінне, що було притаманне українцям з давнини, а потім трансформувати його і провести певні аналогії з сучасністю, використати на практиці. Це стосується не тільки культури і традицій, а й особливостей економічного розвитку та політичного управління.

Виявилось, що українське суспільство здебільшого не знайоме з особливостями власного розвитку, тому фактично неможливо спрогнозувати тенденції розвитку нових явищ, що формуються в сучасному середовищі та запозичені ззовні. Тому так важливо вивчити загальні риси національного менталітету й особливості його трансформації під впливом соціальних та історичних умов навколишнього середовища. Звідси можна простежити закономірності розвитку суспільства та становлення нації в нових умовах. Це допоможе нам детальніше виявити особливості становлення сучасного типу особистості та узагальнити напрямок гуманізації відносин.

В умовах суверенного існування України політико-правова система сформувала загальну зневіреність у будь-яких змінах на краще, що прийдуть при втручанні держави в життя особи. Іноді створюється враження, що політики працюють теж за провідним принципом індивідуалізму.

Крім того, механізм функціонування політичної системи зберігся ще з часів радянського минулого і лише адаптується до сучасності, адже від давно відпрацьованого механізму, який гарантував добрі прибутки, ніхто не відмовляється. Нові умови вимагають не тільки пасивної адаптованості старих механізмів до нових умов існування, але й певних змін, що відкрили б нові шляхи розвитку, і це допомогло б запобігти новим помилкам та повторенню старих.

Усі названі явища стають механізмами формування національного менталітету української нації в сучасному суспільстві, які детерміновані історичними умовами. Вони, ці явища, – кожне з них окремо, і всі в цілому — поглиблюють байдужість особи та соціальних груп до національного фактору, а тим більш державницького. Та все ж вони сприяють поступовим змінам.

Соціальні зміни в суспільстві призводять до трансформації системи цінностей, яка створювала б загальний образ соціальної реальності у відповідних соціально-економічних умовах. Вона формувала структуру норм та вимог, які домінували над поведінкою особистості і увійшли до певного образу стабільності і гармонії, виступали єдиними прикладами поведінки, яким відповідала діяльність соціальних інститутів та соціальних груп.

Національні цінності також займали відповідну позицію по відношенню до суспільних цінностей, котрі визначали свідому поведінку представників різних етнічних груп та сприяли поширенню її престижу в суспільстві.

Стабільний та підтриманий державними інститутами порядок врегулювання цінностей у відповідності з державною ідеологією нівелював характер впливу національних цінностей на стан національних груп у суспільстві, де пріоритет віддається цінностям державної ідеології, а не інтересам нації та особистості.

Сформовані за довгий період існування суспільства єдині норми та цінності виступають домінантами у визначенні певних стереотипів щодо національного менталітету, які характеризують націю за певними природними характеристиками. Це з одного боку виокремлює націю у єдину систему, а з іншого — розпоршує національну систему цінностей серед суспільних.

Зміна державного статусу та формування нових видів суспільного розвитку призвели до стану аномії в суспільстві, який розпоршує ціннісну систему не тільки окремих суспільних груп, що здійснили соціальну мобільність, але й суспільства взагалі.

Таким чином, система цінностей не працює, тому необхідно проаналізувати національні цінності, які мають біологічний характер і впливають на поведінку

особистості від народження, для того щоб визначити нову ієрархічну структуру цінностей, яка відповідала б новим умовам розвитку суспільства та існування нації.

Загальним принципом впливу національного менталітету на свідомість і поведінку групи є те, що нація активно включена в систему суспільної взаємодії на економічному, політичному і культурному рівнях. Як стверджують вчені, наприклад М. Рябчук, у світі немає нації, яка б була дурною, лінивою, орієнтованою лише на вдоволення власних амбіцій тощо, тобто немає в будь-якому соціумі націй, які були б носіями лише поганих рис національного менталітету [242, с. 56].

Отже, практично всі нації об'єднані тим, що розділяють єдину систему загальнолюдських цінностей, котрі спрямовані на організацію та забезпечення функціонування процесів збереження життя в суспільстві.

Постає питання: „...чому одні нації, досягнувши певного періоду історичного розвитку, стають міцними, орієнтованими на прогрес суспільних відносин, а інші навпаки – залишаються на одному й тому ж самому місці, і використовуючи начебто ті ж механізми суспільного розвитку, все одно не досягають стабільності, єдності, змушені щоденно боротися за виживання, а не досягати певного культурного рівня, який би забезпечив престиж та стабільність національного розвитку?...” [242]

У період аномії, коли суспільна система цінностей руйнується, цінності національного менталітету замінюють об'єктивно-існуючі соціальні цінності. Цей момент важливо враховувати при аналізі соціальних процесів у різних соціальних системах, тому що ментальні цінності стають домінуючою основою регуляції соціального життя, особливо у багатонаціональних суспільствах. Адже цінності національного менталітету різних національних та етнічних груп перетинаються, а іноді цінності домінуючої нації стають взірцем для поведінки інших етнічних груп, навіть якщо вони несуть негативний історичний досвід.

Важливим моментом в аналізі трансформації цінностей національного менталітету є процес перетворення кліше свідомості в сучасних умовах, адже невідомо, в якому саме вигляді трансформуються феномени свідомості, приховані в менталітеті. В кожному елементі національного менталітету зберігаються страхи,

емоції, розчарування або захоплення, тобто позитивні та негативні візрці сприйняття реальності, сформовані під впливом окремих обставин; однак невідомо, до яких результатів призведе відтворення таких зразків при створенні схожих умов. Вони можуть призвести як до подальшого розвитку, так і до занепаду, і до загибелі.

Важливою цінністю, що знайшла символічне вираження у цінностях національного менталітету, стає територія. Ця цінність має різне символічне забарвлення, адже вона виступає у вигляді архетипів: „земля” — „ненька”, „земля” — „годувальниця”, „земля” — „матір”, „земля” — „домівка”. На основі цих цінностей формується почуття, спрямоване на захист, на любов, на опіку, на постійний зв'язок з нею, на існування спільних коренів та єднання з людьми, що теж поділяють таку ж систему цінностей.

Територія є сакралізацією головної умови національної визначеності людини і найбільш важливим чинником її часової та просторової орієнтації [5, с. 26]. Разом з тим, на такій ціннісній системі національного менталітету формується почуття національної гордості та національної образи, невдоволення та обурення за дії „своїх” же, які не змогли захистити, не змогли відстояти і дозволили статися такому, що призвело до кризи, занепаду і т.д.

В той же час така система цінностей повинна постійно культивуватися у свідомості нації за допомогою спільних дій та правової регламентації діяльності соціальних інститутів. Механізмом такого процесу є включення національних цінностей, в тому числі території, в суспільну діяльність.

У зв'язку з іншим символічним забарвленням територія виступає як засіб виробництва, основа виживання нації, її гордість земельним та територіальним багатством, а також основа економічного господарювання, яка забезпечує фінансові надходження і виокремлює середовище існування національної групи. В такому разі територія виступає як матеріальна цінність, що стає базовою основою регламентації економічних та політичних відносин і соціальною гарантією економічного базису існування нації.

На такій системі цінностей формується почуття господаря, від якого залежить стан способу його виживання у будь-яких економічних умовах. Особливо це

важливо для соціальних груп, що спеціалізуються на сільськогосподарській діяльності. Таким чином, територія стає цінністю не сама по собі, а як спосіб включення її в культурно-господарську діяльність.

Наступною у національній системі цінностей виступає мова. Вона є одним із найважливіших елементів культури та факторів національної ідентифікації. Ще Сенека стверджував, що кожен вид мовлення наслідую сучасні йому суспільні звичаї [37, с.12], а отже в них відображені в символічній формі усі перетворення, що відбуваються навколо. І. Огієнко, в свою чергу, наголошував: „...мова — це форма нашого життя, вона поєднує в собі загальнолюдське та національне, які взаємопов'язані один з одним, сприяючи становленню та розвитку не тільки нації, а й людства в цілому. Певні зміни в житті нації розкриваються у мові: вони начебто матеріалізуються в словах, а якщо в процесі цих змін певні традиції зникають з суспільного життя, вони втрачають свій змістовний словесний сенс і поступово відмирають” [177, с. 10].

Мова виступає як спосіб комунікації, що проявляється в процесі розмови по-іншому в окремих регіонах, хоча значення має однакове, при цьому також важливо враховувати інтонацію, з якою вимовляється речення або слово. Тип говору також є традицією, адже в ньому закріплюються суспільні звичаї, що відповідають окремому історичному періоду та суспільним умовам існування, які притаманні цьому періоду [113, с. 147].

Мова заповнюється словами, в яких відображається стан етапів розвитку нації. Особливості впливу суспільних та історичних обставин на особистість відбиваються в її свідомості й тим визначають стиль розмови та типологію поведінки. Те, що створено кожним поколінням у галузі духовної культури, є спадщиною, яка зберігається у мові і стане надбанням нащадків. Без врахування всіх цих надбань розвиток суспільства буде відбуватися по колу, з повторенням помилок минулого, адже через мову ми отримуємо інформацію та сприймаємо навколишнє середовище з урахуванням закодованих символів, інтерпретуємо їх по-іншому і діємо відповідно. Особливість цього процесу полягає в тому, що символи, закріплені в мові, є символами свідомості, а вона не змінюється так швидко, адже різні культурні

нашарування, що в ній накопичуються, надають певної забарвленості мові й поведінці.

Цінність мови для наступних поколінь в тому, що вона до традиційних форм свідомості привносить нові тенденції та символіку, детерміновану сучасними умовами розвитку суспільства, і сприяє їх адаптації в цих умовах. Для нації мова важлива тим, що вона є носієм рис як побутової, так і суспільної культури. На певному етапі національного самовизначення мова набуває статусу літературної і стає основною ознакою національної ідентифікації, що сприяє розвитку літератури та мистецтва.

Наступним складовим елементом культури є традиція. Традиція — це передача духовних цінностей від покоління до покоління [86, с. 49]. Аналіз традицій досить важливий для вивчення історичного шляху становлення нації, однак не тільки минуле творить націю, воно було творчою силою, коли мало назву „сучасність”. Історична традиція, що формується на різних етапах національного розвитку, є відгуком сучасного на минуле: почуття, настрої, способи мислення, типи поведінки, але для цього необхідно, щоб минулі події відчувалися як власні, тоді традиції об'єднують минулі й теперішні покоління в єдину цілісність. Існування такої цілісності є передумовою для функціонування традиції в суспільстві як чинника, що утворює націю, а тоді нація виступає джерелом подальшої передачі національної традиції наступним поколінням [197, с. 45].

Традиції служать стрижнем існування національної спільноти у світовому просторі, а також обумовлюють структуру підсвідомого, яка задає самобутність нації. Це дозволяє зберігати єдність нації, навіть якщо вона розділена історично між різними державами. Така внутрішня єдність допомагає зберегти індивідуальність особи, що опинилася за географічними межами проживання основної частини нації, та особливим чином корегує культуру особи, яка привносить певні риси, завдяки чому вона не почувалася б зовсім чужою на іншій території [197, с. 45 – 46].

Традиції складаються з певної системи звичаїв, сформованих історично в процесі суспільної взаємодії між людьми. Причому система звичаєвої поведінки визначається на рівні особистісної поведінки в межах окремих соціальних спільнот,

тобто: в сім'ї, у професійній групі, в рамках певного соціального статусу та соціальної ролі. Накопичені ознаки в різних сферах суспільного життя сприймаються нацією, адже під час взаємодії відбувається передача досвіду минулого та надбання нового з використанням механізмів соціалізації та адаптації.

Окрім традицій, звичаїв та мови, велике значення у ціннісній структурі національного менталітету має також віра, що є елементом культури та основою для свідомості нації. Релігійні вірування мають традиційний спадковий характер, який в Україні перетворився у християнстві, де національні звичаї склали специфіку православної віри. Релігія має етнічні корені і входить до складу культурної спадщини для майбутніх поколінь. Поступово релігія набуває і формальних ознак, тобто стає такою формою свідомості, що притаманна спільноті, яка проживає на певній території та знаходиться в рамках держави.

Мова, традиції, релігія об'єднують людей і задають основи свідомих та несвідомих форм. Вони також несуть на собі уявлення про особливості економічного і політичного розвитку, притаманні окремим регіонам, у яких проживають національні групи. Таким чином, економіка, політика й культура стають об'єктивними факторами становлення та змін елементів нації як соціальної спільноти: її мови, релігії і традицій.

Велика кількість вчених, що досліджують цю проблематику, дійшли висновку, що на першому місці у визначенні нації мають стояти культурні цінності, тобто творче надбання нації, яке відображене в економічній і політичній галузях у вигляді норм та певної системи дій, що збереглися до сьогодення і відіграють вирішальну роль у дослідженні сучасних умов становлення нації. Однак це не означає, що загальнолюдські цінності, які притаманні не тільки нації, а й різним етнічним і соціальним групам, що входять до складу нації, повністю відкидаються, — вони враховуються як перетворюючий механізм матеріальних цінностей у новий вигляд, що складає внутрішню сутність особи та нації.

Автор схиляється до такого ж погляду, адже будь-яка діяльність людей виражається у формі культурних образів, які складають певну схему суспільної діяльності. Необхідність у збереженні культурних цінностей доведена і сучасними

умовами, адже нація — це спільнота, котра сформувалася історично, тобто має власні, тільки їй притаманні ознаки, що несуть у собі символічне навантаження і мають значення для представників нації. Базуючись на національних ознаках, на їх відтворенні, можна визначити, на думку автора, напрямки розвитку суспільства в майбутньому.

Криза в суспільстві позначається на індивідуальному становищі кожного, відкинувши культурні цінності на другий план перед необхідністю вирішення проблем економічного характеру. Подібне становище підтверджує відсутність у суспільстві єдиної національної основи: замість об'єднання заради боротьби зі спільною бідю кожен опинився у стані невизначеності щодо власних дій у суспільстві.

Національний менталітет складається з системи духовних феноменів, які містять у собі історію розвитку та подальші можливості нації. На різних етапах становлення нації мова, традиції, релігійні чинники впливають на менталітет цієї спільноти. Із формальних характеристик вони перетворюються в елементи свідомості, що забезпечує активність нації в різних сферах суспільного життя. При цьому формуються як побутові уявлення про навколишній світ, так і наукові та політичні програми. У процесі осмислення нової реальності навколишнього світу в національній свідомості відбувається трансформація уявлень, які змінюються, асоціюючи нову інформацію з традиційним сприйняттям світу. Таким чином, національна свідомість забезпечує адаптованість нації до нового навколишнього середовища, що дозволяє їй розвиватись, водночас зберігаючи самобутність даної спільноти.

Однак свідомість не може розвиватись раніше за соціальну реальність; якщо соціальні умови існування особи в суспільстві суттєво не змінюються, то теоретичні вимоги, не підтверджені на практиці, створюють лише розчарування та відкидання будь-яких ідеалів: тим самим вони деформують свідомість. У деформованій свідомості немає чітко сформованої орієнтації на певні мотиви поведінки, тому особа підпадає під вплив емоційних подразників, які визначають її подальшу діяльність. Частіше за все вона не співвідносить себе з жодною з існуючих спільнот,

не має з їх представниками спільних інтересів, діє заради задоволення власних потреб, висуваючи на перше місце конкретний результат власних дій, що не сприяє розвитку такої системи, а її збереження не є символічним для особистості. Інтереси спільноти нехтуються, якщо не співпадають з потребами особистості.

Свідомість, що пройшла процес трансформації, формує міфи, архетипи та стереотипи, які передаються до підсвідомості та зберігаються там, а в певних умовах соціальної активності і знову впливають на свідомість та діяльність людей.

Людина, в якій архетипи закріплені в підсвідомості, потрапивши в національно-культурне середовище, відгукується на окремі символи і активно взаємодіє з цим середовищем, тобто стає учасником суспільних подій. За відсутності таких феноменів людина залишається пасивною і не знає, як прислужитися суспільству, де значущими є суспільні цінності.

На національному рівні архетипи існують як елементи міфології, стереотипи поведінки, особливості темпераменту. Вони акумульовані національною спільнотою в багатьох поколіннях і стають чинником національного відтворення у сфері культури, психології та свідомості. У разі відсутності умов для відродження нації архетипи цієї спільноти все одно зберігаються, набуваючи загального характеру. В процесі національного державотворення домінуюча нація поширює власні культурні цінності в межах держави, підносить їх до рівня загальних, легітимізує націєтворчі можливості архетипів. Оскільки архетипи зберігають статус історичної пам'яті нації, то перехід їх з підсвідомості до свідомості забезпечує їй не тільки акумуляцію власних архетипів, а й поширення їх серед етносів, що проживають на державній території. Відбувається поширення їх сприйняття в національному просторі.

Нація має певні стереотипні уявлення не тільки про себе, а й про інші спільноти, причому бажає виглядати краще, ніж є насправді. Цей стереотип поєднує позитивні та негативні національні риси, які роблять образ нації для її представників привабливим, і один одного вони сприймають згідно зі сформованим образом. Саме стереотипи виступають мірилом “здоров'я нації”. У „здоровій” нації позитивні стереотипи превалюють, але вони ніколи не абсолютизуються і не доводяться до беззастережної самозакоханості. Так само й негативні ніколи не поширюються на

„смертні” гріхи, обмежуючись лише дрібними вибачливими „грішками”. Стереотипи загалом гармонізуються, негативні риси пом'якшуються та поєднуються з позитивними. І навпаки, якщо нація не сформована остаточно, задля свого згуртування вона власний образ ідеалізує, в той час, як стереотип „чужака” екстремізується, його негативні риси загострюються, позитивні ж стереотипи, якщо і визначені, то все одно набувають негативного відтінку [138, с. 78].

Всі названі ознаки, що характеризують націю як таку, можна віднести і до аналізу української нації, яка пройшла довгий шлях становлення та трансформації. У процесі проходження цього довгого шляху вона формувала національний менталітет, який зберігає систему цінностей, котра становить основу ціннісного формування суспільства.

На формування національної системи цінностей впливають природні умови навколишнього середовища, в тому числі зони проживання: північно-лісова, південно-лісова та лісостепова, що не вимагали від людини значних зусиль для пристосування, тому й не загартовували її для боротьби за виживання, що обумовлює пасивну життєву позицію [198, с. 14].

Протягом історичного розвитку українського суспільства до його складу входила велика кількість представників різних національних меншин, з якими українське населення торгувало та співпрацювало в інших видах господарської діяльності, — зокрема євреїв та поляків. З ними були конфлікти, обумовлені історичними соціально-економічними обставинами, але згодом українське населення в цілому рівномірно та спокійно ставилося до них.

Крім того, до останнього часу немає історичних прикладів національного тиску на національні меншини відносно прийняття української мови та засвоєння традицій культури. Цю рису національної свідомості українців І. Кресіна називає „толерантністю” [131, с. 36]. Вона підтверджується й тим, що українці ніколи не були схильні до крайнощів по відношенню до інших етносів у масовому порядку, окрім деяких організацій. В той же час, співіснуючи з різними етносами, українці переймали окремі культурні надбання від них, але також надавали їм власного традиційного забарвлення.

Зв'язок між поколіннями і передача системи цінностей та типології поведінки дозволяли компенсувати в умовах кризових періодів розвитку потребу в цінностях, що втрачали своє значення в нових умовах.

На основі національних цінностей і норм будуються нові, що відповідають вимогам часу. Застосування такого механізму національного забарвлення цінностей забезпечує систему захисту внутрішнього „я” національної спільноти. Наприклад, нації росіян або поляків, котрі деякий час панували на території України та здійснили певний внесок у процес розвитку економіки українського регіону, вплинули на процес вирішення політичних проблем та задоволення національних потреб. І знову пріоритети переміщені на економічну специфіку формування національної свідомості.

Залучення до світу національної культури і соціальних зв'язків, набуття національного досвіду через компоненти і сутнісні елементи взаємодії між національною свідомістю та діяльністю, сприяє процесу соціалізації [131, с. 67]. Завдяки засвоєнню низки духовних цінностей, які стають внутрішньою мотивацією представників нації на шляху до реалізації інтересів та піклування про єдину долю, може створюватися національна єдність та злагода, через призму якої сприймається сучасність.

Існування українського суспільства під владою інших держав визначалося такими рисами, як: пристосування до нових порядків; надія на те, що поступово, з часом, все зміниться, а лише постраждають люди; сприйняття загальноприйнятого та підкріпленого державою стану суспільства; відсутність активності серед освічених верств населення тощо. Названі фактори визначають здебільшого поведінку особи в суспільстві сьогодення.

Вони зберігаються в національній свідомості і передаються разом з традиціями та культурою, визначаючи поведінку українців у вигляді спроб пересидіти „скрутні часи”; відновити командно-адміністративну систему; в недооцінці етнічного розмаїття у країні; постійних пошуках „ворога” в особі переважно націоналістів або демократів; невмінні з'ясувати справжні причини, що гальмують реформи і зокрема в галузі етнонаціональних відносин [131, с. 144].

У такий спосіб реалізується спроба зняти протиріччя, роздвоєність шляхом відкидання власної національної культури та засвоєння іншої, впливовішої та більш престижної. Переживши насильство та винищення і водночас зневірившись у можливості нинішньої докорінної раціоналізації суспільного устрою, українська нація занурюється в стан фізичної апатії, поєднаної з відчуттям власної нікчемності та безсилля, легко піддається моральній фрустрації й відтак певною мірою сприймає „другорядність” нації як стан, притаманний їй від природи [85; с. 120-121].

Така настанова свідомості руйнує особистість, яка сподівається щось змінити не через мобілізацію внутрішніх сил та здібностей, не шукає можливостей для реалізації власних інтересів, а перекладає відповідальність на інших або виправдовує власну бездіяльність. Все це уповільнює процес національного ствердження у власній державі.

Відтак система цінностей та норм у такому суспільстві використовується заради того, що потрібно державі. Спільнота перетворюється на масу, яка „підкормлюється” дешевим популізмом, напівправдою та брехнею. В такому випадку особистість переживає стан руйнації ілюзій та гіркі розчарування, апатію та дезінтеграцію [131, с. 148].

Пріоритетність соціальних проблем витісняє національні інтереси. Нерозвиненість настанов на національне буття призводить до деформації національних цінностей, уявлення про другорядність національного самоствердження у суспільстві та суспільно-політичних дисциплінах домінує соціально-економічна та розподільча тематика. Відтак у свідомості нації відбувається деформація: національне тлумачиться як другорядне порівняно з економічним та соціально-політичним.

Суспільство та націю на сьогоднішній день зберігає в певній єдності лише те, що ця поведінка мотивується на рівні підсвідомості й не проникла до свідомості; не набула символічних форм і уявлень, які виступають у вигляді міфологічних мотивів і не перетворилися на стереотипні реакції, виражені в типології поведінки, тобто в певні архетипи, котрі утворюються у свідомості особистості або цілої групи протягом всього процесу соціалізації та набуття соціального досвіду.

Однак і в нинішніх умовах розвитку суспільства сучасні новостворені міфи відіграють досить важливу роль.

Міфічні уявлення про демократизацію суспільства та певні умови, в яких існує нація, виявляються у формі ідеальних образів. На основі міфів створюються образи національних героїв, на прикладі яких задається виховна роль національних спадщин для майбутніх поколінь. Особливо це виявляється в існуванні сподівань на майбутнє, адже українці є нащадками Запорізької Січі й Київської Русі, отже, зможуть змінити життя на краще, тільки на це потрібен певний час. Однак таке “закриття” від реальності за допомогою міфів лише шкодить, адже новостворені умови, в яких хотіла б жити більшість представників нації, повинні пройти крізь дії та свідомість, а не приховуватись за міфами.

Можна уявити шлях майбутнього розвитку, де зберігаючи традиції, розвиваючи культуру та соціально-економічну сферу суспільства, можна зберегти і символіку нації, її значущість та спільні об'єкти для суспільного розуміння і комунікації.

Тому особлива увага повинна приділятися саме процесу становлення нації в соціальному середовищі задля формування структурованості національної свідомості і збереження цілісності суспільства. Однак існуюча соціальна свідомість теж сформувалася в історичних умовах, виробивши систему цінностей, через призму якої оцінюється сучасність.

Соціальні умови існування української нації в минулому підкріпили такі національні риси, як: пристосування до нових порядків, надія на те, що все змінюється на краще, настанови на загальноприйняте та підкріплений державою стан суспільства і відсутність активності серед освічених та широких мас населення.

Низка цих рис збереглася і в національній свідомості та передалася разом з культурою й іншими механізмами культури. Міфологічна уява завжди продукує певні стереотипи щодо окремих явищ та об'єктів. Стереотипи також важливі для дослідження процесу національного формування — особливо в сучасних умовах розвитку суспільства, адже стереотипи проявляються в певних діях людей, а не тільки у свідомості.

Таким чином, всі стереотипи є елементами культури. Вони необхідні для емоційної підтримки зацікавленості нації, дозволяють з гумором сприймати навколишній світ, а тому не складають великої загрози. Специфіка суспільства повинна забезпечувати вільну циркуляцію інформації, домінування ліберально-демократичних цінностей, правової свідомості і пріоритету прав людини, нейтралізувати негативний вплив стереотипів на ідеологію та політику, маргіналізувати їх у суспільній свідомості, обмежувати їх функціонування навіть на рівні побуту.

Фактично в сучасній Україні існують два діаметрально протилежні стереотипи: негативний і позитивний. Перший — це визнання значною частиною населення власної внутрішньої вторинності та підлеглості. Відповідно з цим стереотипом українська нація трактується як „внутрішній аспект” історичного розвитку порівняно з панівною нацією [242, с. 23].

Українці є якщо не єдиними, то принаймні головними спадкоємцями Київської Русі, нацією, що за своєю природою покликана об'єднати довкола себе усіх слов'ян. Українці ж як „вторинні” належать до націй, що є гілкою єдиного руського дерева, яка була відірвана від нього історично, але зберегла прагнення приєднатись до нього задля власного самозбереження та подальшого розвитку [243, с. 198].

Реального протиставлення такому стереотипу у свідомості українців не має, бо за весь період історичного співіснування двох націй механізм формування стереотипу „вторинності” для більшості людей мав неявний характер. Адже ті проблеми економічного та соціального характеру, що хвилюють більшість людей сьогодні, тоді вирішувались, а розвиток культури, мови та освіти офіційно не заборонявся, хоча пропагандистська діяльність максимально обмежувала функціонування мови на науковому та літературному рівнях, що обмежувало можливість вияву національної ідентичності та мінімізувало процес національного усвідомлення.

Позитивний стереотип української нації бере свій початок ще з першої половини XIX століття — з творчості Т. Г. Шевченка та М. І. Костомарова. В його

основі лежить своєрідний месіанізм, провіденційна віра у „велике майбутнє” української нації на тій лише підставі, що українець вже достатньо настраждався, сповна випив свою чашу страждань та пригноблення і тепер заслуговує на певну винагороду. Сюди входить всебічна ідеалізація, навіть фальсифікація, власної історії і невтримне її подовження у найдавніші часи, ідеалізація національних рис української нації – на противагу сусіднім націям. Цей стереотип несе на собі ознаки ідеологічної пропаганди, а спроба наукового обґрунтування такого стереотипу закономірно викликає зворотню реакцію. Замість виховання авторитету та поваги до власної нації більшість людей розчаровуються як в нації, що тільки формується, так і в науках, які намагаються навести аргументи на користь такого стереотипу.

В культурі, що тільки розвивається, такі ідеї набувають величезного значення. На їх основі формуються інші стереотипи. Таким чином, свідомість набуває стереотипного характеру, а особистість діє не шляхом співвідношення реальності та трансформації свідомості, а навпаки, реальність визначається згідно з тим, чи співпадає вона зі стереотипом.

Для українців подолання обох стереотипів є досить складною справою, оскільки Україна ще не стала справді “новим” суспільством. Негативний стереотип і далі підживлюється колишньою метрополією через спільний інформаційний і культурний простір, а також через незмінну адміністративну систему управління, що діє за старою схемою та фактично повторює всі політичні дії, що відбуваються в Росії. Цей стереотип має колосальну історичну і психологічну інерцію й досить успішно відтворюється на побутовому рівні. В таких умовах зростає вплив позитивного стереотипу на свідомість особистості. Суспільство формально стає начебто плюралістичним, однак, не будучи зміцненим характерною для демократичного суспільства рисою толерантності і правовою свідомістю, воно робиться ще більш конфронтаційним для прихильників обох стереотипів.

Нація, саме існування якої в межах різних держав, в складі яких вона знаходилась довгий історичний період, заперечувалась природним чином, намагалася довести цілком протилежне за допомогою так само фантастичних аргументів. Так, відповіддю на офіційне ототожнення давньої Русі й новочасної

Росії стало аналогічне співвідношення України та Київської Русі; аргументом проти заперечення історичного існування українського етносу стало необгрунтоване поширення власних рис на племена скіфів, сарматів та племена трипільської культури, що проживали в окремі історичні періоди на цих територіях.

Довгий час існування під владою іноземних держав, безконфліктний стан суспільства, ілюзорне уявлення про національні права породили стереотипи погодження зі всім, про що кажуть, повторення чужого шляху розвитку, а тому й тих самих помилок, що розглядалися як єдиний культурний простір, відсутність ініціативності у прийнятті рішень та виробленні стратегії дій, — що тлумачиться як фаталізм долі.

Старі цінності, традиції, міфи та світосприйняття не дають можливості остаточно сформуванню нації, а тому є перешкодою на шляху до консолідації суспільства. Створення нової держави на основі української нації виявилось лише формальною ознакою.

Сучасному суспільству необхідна консолідація як процес об'єднання людей на основі об'єктивних та суб'єктивних ознак. В даному випадку — національних, до яких належать: мова, територія, культурні традиції, релігійні вірування, економічна система господарювання, національна свідомість (архетипи, стереотипи, міфи, символи). Однак ці ознаки, пов'язані з іншою державою, з іншою культурою та закріплені на цій основі в свідомості. Крім того, в економічній та політичній сферах, що діють в суспільстві за об'єктивними законами, не відбулося особливих змін, тому не можна покладати всю відповідальність лише на свідомість.

Таким чином, об'єктивні ознаки взаємопов'язані з суб'єктивними. Без бажання змінити свідомість та сприйняти сучасні процеси, з точки зору сьогодення, нічого не трансформувалося у щось нове.

Процес формування нації в українському суспільстві, де існують нові історичні умови та соціально-економічні і політичні особливості розвитку, базується на нових основах, які набувають форму цінностей. Цінності — поняття, що використовуються для позначення об'єктів та явищ, їх властивостей, а також

абстрактних ідей, котрі містять у собі суспільні ідеали та виступають завдяки цьому як еталони поведінки [242, с. 76].

Перш за все — це державницькі кордони, державні символи, державна мова, література, місце держави у світовому співтоваристві та багато інших факторів, що визначають свідомість сучасної людини. Змінилися національні риси, що детермінували поведінку статусних і регіональних груп, які тільки знаходяться на стадії трансформації з реальності до свідомості. Однак загальні риси процесів розвитку соціальних, політичних та економічних галузей суспільства, що існують незалежно від бажання людей, впливають на свідомість; а отже, досить важко стверджувати те, які риси формування особистості та нації збережуться, які відімруть, а які з них трансформуються в нові і зіграють вирішальну роль в цьому процесі.

Формування нації в межах України як незалежної держави потребує врахування впливу багатьох соціальних та регіональних умов на цей процес, а також особливих рис, що відображають не тільки національну свідомість та поведінку, а й громадянську позицію, за якою українська нація і відрізняється від інших.

Цей процес безперервний, адже суспільство історично розвивається циклічно, тому на зміну одним цінностям приходять інші. Але всі вони зберігаються у свідомості, тому можуть значною мірою детермінувати подальшу поведінку особистості у будь-якій національній групі, в тому числі і в українській нації.

Акцентуація уваги автора на питання формування нації в нових умовах демократизації суспільства виходить з необхідності дослідити загальні тенденції, що притаманні різним групам, та їх реакції на нові напрямки розвитку. Це дуже важливо, тому що так визначається загальна схема трансформації різних сфер суспільства, соціальних інститутів та організацій, в які включена особистість. Вона в процесі суспільної взаємодії підсвідомо сприймає систему дій, цінностей і норм, а також формує символічну інтерпретацію різних чинників, що її оточують, і певним чином використовує їх у власній діяльності та передає їх наступним поколінням. Це, в свою чергу, на підсвідомому рівні сприяє здійсненню процесу консолідації й

інтеграції в суспільстві різних соціальних груп та формуванню загальної національної системи цінностей і суспільних норм, необхідної для єдності суспільства.

Висновки до I розділу.

1. Нація – це соціальна спільнота, формування якої здійснюється на основі трансформації ознак в систему цінностей, таких як: територія, мова спілкування, економічна та політична ситуація, культурні традиції і історична пам'ять. Всі національні ознаки формуються під впливом соціальних та історичних умов функціонування суспільства, але національна специфіка суспільних відносин виокремлює цю спільноту від інших. Особистість є окремим елементом нації, але ідентифікація себе з нацією відбувається через систему символів, що закріплені у свідомості і успадковуються від попередніх поколінь. Національна ідентифікація сприяє соціалізації особистості в суспільстві та визначає механізм соціальної адаптації.

2. Формування нації здійснюється двома шляхами засвоєння національних цінностей: 1) вироблення елітою культурних форм, що на певному етапі історичного розвитку користувалися авторитетом, 2) засвоєння та збереження цих культурних форм та передання їх наступним поколінням.

3. Соціально-філософський підхід в аналізі категорії „національний менталітет” визначає його як світобачення, яке є віддзеркаленням навколишнього середовища, тих елементів, що мають для окремої особистості велику цінність, а отже є основою для об'єднання їх у суспільне життя. Психологічний підхід до аналізу національного менталітету охоплює психологічний зміст процесів моделювання реальності у свідомості, детермінованих історичною та культурною специфікою суспільного існування. Культурологічний аспект аналізу національного менталітету визначає його як стійку систему цінностей, яка визначається в символах мови, культури спілкування та поведінки. Національний менталітет є результатом взаємодії об'єктивних факторів різних галузей суспільства та підсвідомих уявлень про них; містить сукупність цінностей, сформованих під впливом національної

символіки: території існування нації, мови спілкування, міфів, традицій, стереотипів, що детермінують поведінку і свідомість особистості в соціальних спільнотах під впливом зовнішніх умов суспільства.

4. Ми розглядаємо національний менталітет як певний порядок життя, стан життя, стан мислення, рівень індивідуальної та суспільної свідомості, який характеризує психічний стан особистості, суспільства.

5. Основними елементами структури соціального феномену “національний менталітет”, є національна ментальність та національний характер, що формують його амбівалентність як змістовну, так і генетичну: адже символи свідомості, сформовані в минулому, впливають на поведінку нації у сьогоденні.

6. Рольові можливості національного менталітету визначаються ступенем впливу на формування національної свідомості, національної культури, цінностей суспільства, авторитету мови для більшості населення, ефективності суспільних перетворень та іміджу нації. Національний менталітет є внутрішнім мірилом рівноваги між зовнішнім впливом та збереженням цінності індивідуальної свободи особистості. Ціннісна основа національного менталітету стає тією ланкою, яка пов'язує трансформаційні процеси в суспільстві та забезпечує стабільність його розвитку.

7. Загальними рисами національного менталітету української нації слід вважати: індивідуалізм, високий рівень адаптованості та мобільності, емоційність, кордоцентризм, соціальний фаталізм, амбівалентність внутрішнього світу, егалітаризм та авантюризм.

8. На основі рис національного менталітету формується система цінностей українського суспільства: індивідуальна свобода, любов до рідної землі, відданість родині, віра в Бога, бажання навчатись, повага до інших людей, повага до сили, до влади, гідність та толерантність.

Даному розділу відповідають наступні роботи:

Лазарева А. О. Формування української нації та інтеграційні процеси в суспільстві /А. О. Лазарева //Перспективи. Науковий журнал. — 2003. — № 2 — 3 (22-23). — Серія: філософія, історія, соціологія, політологія. — С. 3 – 9.

Лазарева А. О. Об'єктивні та суб'єктивні фактори формування українського менталітету /А. О. Лазарева //Вісник Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. — К.: ІВЦ „Політехніка” — 2003. — № 3. — С. 23 – 31.

Лазарева А. О. Гуманізація як риса трансформації менталітету української нації в умовах глобалізації світового співтовариства /А. О. Лазарева // Перспективи. Науковий журнал — 2004 — № 1(25). —Серія: філософія, історія, соціологія, політологія. — С. 52 – 57.

Лазарева А. О. Національна ментальність — підходи до визначення категорії /А. О. Лазарева // Збірник матеріалів I науково-практичної конференції „Наука і технології: крок в майбуття — 2006”. — Том 25. — Філософія. — Белгород: Руснаучкнига, 2006. — С. 16 – 18.

Лазарева А. О. Соціальна свідомість в умовах зміни суспільних пріоритетів /А. О. Лазарева // Збірник матеріалів II Всеукраїнської наукової конференції “Політичні, економічні та психологічні виміри перехідного суспільства” (24 – 26 листопада 2003 р.). — Суми. — 2004. — С. 123 – 126.

Лазарева А. О. Соціально-філософські підходи до вивчення категорії „національний менталітет” /А. О. Лазарева //Перспективи. Соціально-політичний журнал. — 2014. — № 2 (60). — Серія: філософія, політологія, соціологія. — С. 50 – 54.

РОЗДІЛ II.

НАЦІОНАЛЬНІ І МЕНТАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.

II. 1. Методологічні засади дослідження національного менталітету та національно-політичної активності як механізму розвитку громадянського суспільства.

Методологічним підґрунтям дослідження національного менталітету та національно-політичної активності є системна концепція впливу національного менталітету на розвиток громадянського суспільства. В основу соціально-філософського аналізу предмету дослідження покладені інституціональний, соціокультурний та історико-логічний методи, на основі яких автор простежив процес перетворення національного менталітету від етнічного до національного етапів формування. Інституціональний метод за допомогою якого автор розглянув національний менталітет як інституціональний фактор розвитку громадянського суспільства шляхом трансформації структурних елементів національного менталітету через функціонування громадських та державних інститутів. Застосування інституціонального методу дозволили розглянути національний менталітет як інституціональну форму колективної свідомості, що регулює суттєві сторони поведінки людей в умовах політичної активності. Людина сприймає суспільні цінності через призму стереотипів, міфів, ідей та звичаїв, які містяться в національному менталітеті. Суспільні зміни, що відбуваються в сучасній Україні доводять необхідність застосування національного менталітету до інституціональних перетворень в громадянському суспільстві. Історичний шлях розвитку України свідчить про те, що зовнішні перетворення здійснюються легше, якщо вони відповідають цінностям і установкам, які визначають соціальну безпеку нації. У випадку, коли зовнішні перетворення вступають в протиріччя з закріпленими в національному менталітеті цінностями, процес розвитку здійснюється повільно і не надає очікуваних результатів.

Інституціональний метод реалізувався нами через використання таких методів, як: описово-індуктивний метод, за допомогою якого автор дослідив феномен національного менталітету, та формування основних рис національного менталітету української нації в умовах історичного розвитку українського суспільства, починаючи з XIX століття і до сьогодення. Сталий характер національного менталітету, який обумовлює сукупність притаманних українській нації рис впливає на соціальні зміни, які відбуваються в українському суспільстві, а також є фактором розвитку громадянського суспільства.

Застосування в дослідженні національного менталітету формально-логічного методу дозволило нам визначити форму національного менталітету, окреслити його інституціональні межі та чітко визначити вплив національного менталітету на розвиток громадянського суспільства.

Соціокультурний метод дослідження національного менталітету дозволяє розглянути національний менталітет як соціальний феномен, який виступає елементом культурної ідентифікації особистості з певною нацією через призму сприйняття ментальних установок навколишнього середовища. Соціокультурний підхід виявляє соціокультурну цінність національного менталітету в процесі розвитку громадянського суспільства через політичну активність особистості в прояві її волевиявлення та прагнення до захисту основної цінності суспільного життя „свободи”.

Системний аналіз в дослідженні національного менталітету визначив національний менталітет як систему, яка складається з певних образів, що знаходять своє відображення в системі цінностей та вив теми соціальної діяльності.

Метод аналізу та синтезу, виступаючи методологічним підґрунтям дослідження національного менталітету дозволяє проаналізувати вплив національної культури на формування національного менталітету та трансформацію їх у політичну культуру і виявлення у системі політичної активності української нації.

Структурно-функціональний метод у дослідженні національного менталітету визначив основні елементи національного менталітету та структурні елементи

громадянського суспільства, які виступають функціональною основою політичної активності української нації.

Дослідження національного менталітету як соціального феномену, формування та трансформація якого впливає на різні аспекти функціонування суспільної активності нації отримало велике значення в умовах сьогодення, однак вивчення національного менталітету бере свій початок від досліджень вченими М. Блока та Л. Февра, в роботах яких основний акцент робиться на дослідженні ментальності етносу.

Серед російських вчених, котрі зробили вагомий внесок у вивчення процесу формування національного менталітету, слід визначити праці М. Бердяєва, Л. Гумільова, А. Гуревича, М. Барги, Ю. Безсмертного, М. Холодної, В. Дубової.

Українські вчені в наукових працях досліджували прояви національного менталітету у національній ментальності під різними кутами зору. Серед них: М. Грушевський, М. Костомаров зверталися до дослідження генези української ментальності; П. Куліш, М. Гоголь, Т. Шевченко осмислювали національний менталітет через засоби художньої творчості; Г. Сковорода, П. Юркевич розглядали менталітет як вияв “божественної сутності людини”, кордоцентризму та софійності. В межах українського наукового простору дослідження національного менталітету в його філософських, соціальних, економічних, політичних, побутових аспектах значну увагу приділяють сучасні українські вчені: В. Андрющенко, В. Бебик, А. Бичко, І. Бичко, Є. Бориншетйн, І. Варзар, В. Воронкова, С. Грабовський, В. Горбатенко, В. Горський, Р. Додонов, В. Жмир, О. Забужко, В. Ігнатов, А. І. Кавалеров, О. Картунов, В. Касьян, І. Кресіна, С. Кримський, О. Лісеєнко, О. Майборода, І. Мисик, В. Огірчук, І. Оніщенко, В. Ф. Панібудьласка, Т. М. Поплавська, Ю. Римаренко, С. Римаренко, І. Старовойт, М. Степико, В. Храмова, В. Шинкарук, Л. Шкляр, В. Шкільняк, М. Шульга та інші.

Українська нація, проходячи різні періоди становлення як у межах об'єктивних ознак, так і в ракурсі трансформації національної свідомості, опинилася в умовах, коли відбувається одночасний процес розвитку громадянського суспільства. Хоча ці обидва процеси рівні за значимістю, адже система цінностей

громадянського суспільства бере свій початок від національних основ та традицій, однак загальні основи розвитку громадянського суспільства значно ширші від національних основ функціонування та трансформації національних меж і статусів. Отже, громадянське суспільство надає можливості для активнішого процесу націєтворення тому, що соціальні умови створюють національним групам можливості пройти шлях від етнічного стану до політичного та формують принципи оформлення державних меж національним групам.

Громадянське суспільство може бути визначене як „сфера або підсистема суспільства, яка є аналітичною і певною мірою віддаленою від сфер політичного, економічного і релігійного життя”. Іншими словами, „громадянське суспільство” є сферою солідарності, в якій напружено переплітаються як абстрактний універсалізм, так і партикуляристські версії спільності. Воно є як реальною, так і нормативною концепцією [33, с. 291]. У сучасних розвинених країнах громадянське суспільство не є простим додатком економічної системи і, тим більше, додатком держави, а виступає „ареною діяльності різноманітних організацій, кожна з яких прагне захистити політичні або класові інтереси певної соціальної групи” [209, с. 10]. У результаті саме співіснування і конкурентна боротьба різнорідних соціальних сил підривають спроби державної монополізації політичного, морального або інтелектуального впливу.

Розгляд питання про структуру національно-політичної активності є необхідним елементом дослідження, оскільки конституційне регулювання політичної активності здійснюється стосовно її структурних підрозділів. Своєрідність же останніх достатньо велика. Регулювання деструктивної національно-політичної поведінки (наприклад, через "право на повстання") істотно відрізняється від регулювання конструктивної активності. Конституційне відношення до створення політичних теорій інше, ніж до проведення політичних страйків. Масові акції відрізняються від індивідуальних політичних дій, а професійна політична активність — від непрофесійної і так далі.

Та обставина, що політична реальність унормована певною структурою, відзначена давно. Ще Арістотель писав, що політичний устрій — це порядок

суспільного життя всіх людей [9, с. 93], а у Е. Дюркгейма політичний устрій суспільства — це спосіб, відповідно до якого суспільні шари пристосувалися жити поряд один з одним. Люди потребують структуризації свого життя, бо життя, недостатньо структуроване, є безцільною катастрофою [240, с. 373].

К. Поппер вважав, що в політиці питання про носіїв влади є другорядним порівняно з питанням про структурні форми здійснення влади, бо політичний прогрес можна забезпечити лише структурно [240]. Д. Ролз, у свою чергу, писав про структуру суспільства як про спосіб з'єднання його політичних, соціальних і економічних інститутів в систему кооперації, що діє від покоління до покоління [346, с. 111].

Політична структура корениться в природі людської діяльності, яка є сукупністю "систем, фікцій і таємних задумів" [346, с. 131]. Для Д. Істона суспільство і політична система структурні, оскільки складаються зі взаємозв'язаних дій груп і індивідів, що здійснюються не у вакуумі [324, с. 507].

За визначенням В. Аршинова, Ю. Сачкова і Ю. Клімонтовіча, структура є вид організації й зв'язку елементів системи [12, с. 41]. Іншими словами, структура — це каркас, внутрішній кістяк будь-якої конструкції. Виявити структуру об'єкта — означає згадати його частини і способи, за допомогою яких вони вступають у взаємовідносини [12, с. 28]. При цьому, якщо одна структура стає причиною іншої, то мова повинна йти про структуру активності. Саме у цьому сенсі Д. Малиновський писав про структуру людського зусилля, яке „інструктоване" правилами традиції, рухоме мотивом і контрольоване цінністю” [339, с. 137].

У політичній активності роль структури грає функціональне призначення окремих видів політичної поведінки. Цей підхід зручний і не суперечить сталим способам визначення структури діяльності людини. У психології в структурі діяльності розрізняють зазвичай мотиваційну, цільову, виконавчу активність і так далі [116, с. 101]. Структура зв'язує об'єкт, одночасно розділяючи його подібно до того, як скелет тваринний, зв'язуючи його органи, одночасно розділяє їх функціонально. Сенс структури в тому, що вона забезпечує єдність композиції

автономних елементів, на відміну від маси, де композиційна множинність елементів (а тому і структура) відсутня.

Система, в основі якої лежить структура, писав К. Дойч, є сукупність компонентів, зв'язаних між собою таким чином, що сила їх внутрішнього зв'язку перевершує силу їх зв'язку із зовнішнім середовищем [79, с. 84]. З іншого боку, кожна частина структури є також індивідуальна частина, а не „сторона”, не „якість”, не суб'єкт відвернутої категоричності [79, с. 351]. Структурна активність духовних і культурних утворень в цьому сенсі є органічною, початковою.

Неважко відзначити, що структурно національно-політична активність може бути конструктивною і деструктивною, еволюційною і революційною, векторною і хаотичною, такою, що направляється внутрішніми мотивами особи і спровокованою ззовні.

Політичною метаструктурою виступає, наприклад, конструкція політичних процесів за Б. Мором: утворення ліберальної демократії через буржуазну революцію; виникнення фашизму внаслідок революції зверху; виникнення комуністичного режиму з селянської революції [161, с. 79]. У будь-якому випадку структура політичної активності визначається потребами диференціації політичної дії в політичній системі суспільства, де відмінність між її складовими є істотною [161, с. 85].

В. І. Ленін писав, що характер будь-якої установи визначається змістом її діяльності [152, с. 99]. Таким змістом визначається і структура політичної активності. Демократія вимагає свободи, а тоталітарне правління потребує контролю. Вибори припускають плюралізм, а політичне лідерство — харизму. Крім того, структура складається з елементів, які завжди взаємозв'язані. На думку А. Уайтхеда, соціальний порядок суспільства має структуру, якщо: 1) існує певний спільний елемент форми, що виявляється у визначеності кожної реальної суті, яка входить в суспільство-з'єднання; 2) цей спільний елемент форми виявляється у кожного члена з'єднання завдяки умовам, що накладаються на нього здатністю схоплювати інші члени з'єднання; 3) ці схоплювання накладають умову відтворення,

внаслідок того, що включають позитивні відчуття, які містять загальну форму [274, с. 605].

Ще Д. Локк говорив, що не знає в природі частини такої повної і досконалої, щоб вона не була зобов'язана частинам, котрі оточують її, своїм буттям і якостями [160, с. 65]. Такий принцип зв'язує органічну конституцію і політичний лібералізм не тільки хронологічно, а й логічно, тобто структурно. Іншими словами, конституція як нормативний регулятор охоплює політичну активність лише певного типу. Конституційні аспекти органічно властиві політичній активності не стільки держави, скільки структурної пари: держава — громадянське суспільство, що потребує гарантій взаємодії вищого рівня.

Ведучи мову про структуру політичного, П. Лебедев підкреслював, що в політиці структура відіграє стабілізуючу роль. Структури рідко піддаються ревізії і корінним перетворенням, забезпечуючи, тим самим, стабільність державного управління впродовж життя багатьох поколінь [148, с. 26]. Політичні структури недержавного управління також стабільні, проте націлені не на безпеку, порядок і захищеність, а на вільну ініціативу, плюралізм і терпимість, бо саме цими властивостями політична активність громадянського суспільства істотно відрізняється від політичної активності держави.

У тоталітарних країнах спонтанна національно-політична активність громадянського суспільства має маргінальний характер і, в цілому, стагнує, а конституції є не більш, ніж декоративною правовою оболонкою порядку. Адже тоталітаризм структурно близький порядку і ґрунтується на презумпції єдиної правди в політиці, що додається зазвичай до всіх областей життя [149, с. 89]. У демократичних же країнах структура політичної активності націлена на інновації і динамізм. Тут політична активність громадянського суспільства і держави складають складну конституційну метаструктуру, біполярну за своїми пріоритетами, хоча і з очевидним домінуванням цінностей громадянського суспільства. Тому відобразити конституційні аспекти політичної активності ліберально-демократичного суспільства можна лише в системі подвійної ієрархії цінностей в матерії політичного. Тільки це дозволяє коректно організувати елементи

політичної активності у відповідних цілях політичного лібералізму угруповання [21, с. 119]. Необхідно, проте, зазначити, що в традиційній картині політичної поведінки ієрархічна структура формує вищий закон життя [72, с. 85].

У Ж. - Ж. Руссо політичний організм структурований і називається державою, коли він пасивний, сувереном, коли він активний. Державою іменується при зіставленні з собі подібними. Його члени в сукупності іменуються народом, а окремо є громадянами — як члени цивільної общини або якщо беруть участь у верховній владі, і підданими, якщо підкоряються законам держави [239, с. 312]. У К. Кавеліна цар є сама держава — ідеальний, благодотворний і грізний її вираз; він вище всіх, поставлений поза всілякими сумнівами і суперечками і недоторканий; він неупереджений до всіх; всі перед ним рівні, хоча і не рівні між собою [104, с. 221].

«Тіло» кожної епохи володіє ієрархічною «анатомією», писав Х. Ортега-і-Гассет, тому суспільство є аристократичним за своєю суттю, хочемо ми того чи ні [202, с. 49]. Оскільки політична харизма — це тяжіння простих душ до видатних особистостей, у М. Лосського розвиненіші діячі стоять на чолі менш розвинених. Як вниз від людського „Я", так і вгору від нього ми знаходимо ступені організованості: сукупність „Я" утворює народ (націю, державу), народи — суть елементи людства, що входить в єдність всесвіту, з чого і виникає ієрархічний персоналізм [161, с. 527]. Усюди, де є система, повинно існувати і щось надсистемне, писав М. Лосський.

Ч. Мілош вважав, що не всі люди ведуть боротьбу за вище місце і престиж і тому діляться на тих, хто несе відповідальність за „функціонування машини", і тих, хто насолоджується статусом безвідповідальності [179, с. 20]. Втім, ще у Арістотеля "прямо від народження деякі істоти розрізняються в тому відношенні, що одні з них ніби призначені до підпорядкування, інші – до владарювання" [9, с. 382]. Х. Ортега-і-Гассет ділив суспільство на людей дії і споглядання [203, с. 11], а Е. Фромм — на тих, кому все небайдуже, і тих, кому „на все наплювати [282]". У Т. Дезамі держава розділяється просто на активних і пасивних громадян [73, с. 392].

У вічному існуванні ієрархії був переконаний Г. Моска [342]. Старовину традиції політичного маніпулювання людьми визнавав і Д. Рісмен [348, с. 37]. Люди

виснажують свій розум, знаходячи шанси до просування вперед, писав К. Ясперс [315], А. Тойнбі розрізняв політично творчу меншину і нетворчу більшість [271, с. 303]. У ширшому сенсі про це ж писав Е. Хікель [291, с. 268].

У Платона розділення між правителями і керованими служить розподілом праці, заснованим на природній нерівності господарів і рабів, мудрих і неосвічених [223]. У О. Зінов'єва люди поділяються на виключених з активної соціальної діяльності і залучених в неї [91; с. 224], а у Ч. Мілоша – на тих, хто говорить, але знає мало; і тих, хто мовчить, знаючи багато [341, с. 112]. А. Богданов писав про полюси „думки і слова” і „мускульної роботи” [31, с. 67], а Д. Дьюї – про те, що одні і тіж обставини роблять одних людей господарями, а інших – рабами [323, с. 132].

У відомому сенсі, на долю однієї частини людства припадає творення миру, а на долю іншої – його збереження. Ієрархічна свідомість, писали В. Ефрїмсон і Е. Ізюмова, є породженням радянської авторитарної системи [311, с. 33]; проте насправді вона формувалася всією людською історією. Політичний устрій з „балдахіном єдиновладності вгорі” [311, с. 13] існує давно, і що б не говорили із цього приводу гуманісти, суспільство не може існувати без ієрархії і нерівності [311, с. 122].

У І. Степанова політичні відносини діляться на субстанціональні (між класами, націями і ін.); субстанціонально-інституціональні (між народом, класами, націями, особою — з одного боку, і політичною системою — з іншого); інституційні (усередині політичної системи) [258, с. 36]. У структурі політичної реальності Б. Курашвілі убачав прояв закону мінімально необхідної централізації [141]. В цілому ж, аналізована цими й іншими авторами якість структурної політичної активності дає значні пояснювальні можливості в інтерпретації роботи механізмів конституційного регулювання.

У будь-якому суспільстві сполучені не тільки економіка і політика, соціальне і релігійне, а й найелементарніші, так само як і найвитонченіші прояви духу [161, с. 106]. Структурна активність виникає з якості складності, тому там, де неможливо або скрутно пояснити структуру і зв'язок елементів, ми визнаємо

особливу складність світу, писав Ж. - М. Леге [150]. За множинністю елементів політики стоїть невичерпність самої реальності. Саме ця обставина приводить нас до неприйняття тоталітаризму й інтелектуальної диктатури. На основі невизначеності легко споруджувати будівлю демократії, якщо істина невідома нікому, всі мають право її шукати. Демократія дрейфує в невідомому напрямі, але в ній, хай і з обмовками, реалізується евристичний потенціал кожного з учасників, і це здатне надихати суспільство навіть у глибокій кризі.

Оскільки еволюція будь-якої системи веде до збільшення кількості її внутрішніх елементів і зв'язків між ними [8, с. 9], ускладнення структури демократичного процесу в посттоталітарних країнах є природним. Проте у віддаленій перспективі таке ускладнення загрожує структурним розпадом суспільства не тільки на ворогуючих осіб, а й на ворожі класи [141, с. 13-14]. Так або інакше, цивілізація Західної Європи традиційно сприяла розвитку в суспільстві численних сил і ієрархій, суперництво між якими розгорталось в зовсім різних напрямках.

Для Ю. Липи Європа завжди була розділена на блоки, що володіють моральною винятковістю і автономним „енергетичним ритмом” [153, с. 17]. Пліуралізм політичного життя Заходу вже в середньовіччі призводив до того, що люди часто не могли зрозуміти, від кого в політичному сенсі вони залежать. Багатоповерхова структура політичної реальності відбилася в уявленні Ш. Фур'є про „чотири рухи”, так само як і в уявленні про „чотири причини” соціальної динаміки у М. Хайдеггера: 1) *causa materialis* (предмет, субстанція, матерія); 2) *causa formalis* (форма або образ, що бувають початковим матеріалом); 3) *causa finalis* (мета дії, активності стосовно субстанції); 4) *causa efficiens* (початок, що творить, індивід) [287, с. 47]. У Е. Маркаряна в структурі активності присутні суб'єкти, сфери і засоби діяльності [170], у Ф. Рудіча – цілі, засоби і результати [238, с. 20], у Б. Курашвілі — суб'єкт, об'єкт і технологія [142, с. 56].

Крім того, національно-політична активність векторно орієнтується то на традицію і цінності минулого, то на майбутнє, що відкриває нові шляхи для змін і зростання. Д. Рісмен описав основні типи політичної поведінки людей в межах

подібних орієнтацій. Політична активність може бути структурною і за психологічним малюнком, виступаючи то як цілеспрямована і стихійна, то як творча і руйнівна [346, с. 94]. Недаремно А. Тойнбі вірив, що й усередині знайденої єдності людство залишатиметься багатообразним [271]. У Г. Маркузе органічно втихомирює лише та політична система, яка не втрачає свого внутрішнього різноманіття [173, с. 294].

Політична активність структурована ще і тому, що люди бувають зазвичай ворожі в одному і солідарні в іншому відношенні одночасно. І хоча їм властиво об'єднуватися навколо політичних цілей в групі, це не означає, що різноманіття політичних цілей тим самим якимось обмежується. Адже політика — це множинні відносини навіть усередині окремо узятої людини [175, с. 255 – 256]. Тому не дивно, що структура політичного має складний генезис. Адекватно або неадекватно відбиваючись в конституціях, вона не завжди поміщається в межах того або іншого національного правового поля.

Виходячи за межі регулятивних можливостей національних правових систем, сучасна політична реальність відбивається в публічному міжнародному праві [42, с. 35], виявляється на рівні національних органічних кодів політичної активності безпосередньо. На думку О. Тоффлера, нормативний код як сукупність великомасштабних органічних принципів і правил пронизує активність всякої цивілізації як її дизайн, що повторюється [273, с. 46]. Г. Моска в близькому до цього сенсі писав, що кожна епоха і століття мають власний „набір ідей і вірувань”, які впливають на механізми політичного співіснування [342, с. 145].

Кожна національна спільність і кожна держава, стверджував О. Гірке, структуруються під впливом не тільки якісних особливостей їх членів, але також і під впливом особливостей їх території [328, с. 28]. Форми правління природно розрізняються залежно від розмірів, життєвих форм і звичок різних народів, вважав А. Фергюсон [326, с. 62]. У близькому до цього сенсі Д. Істон говорив про інтелектуальну, інформаційну і культурну основу суспільства [324, с. 370], а М. Крюгер — про його „нормативну структуру”, що розвивається в прихованих політичних формах і душі, що спочатку виявляється в „звичках” (А. Міцкевіч) —

відносинах, хоча і не „ув'язнених” в рамки юридичних правил, але ці правила тих, що конституують [329, с. 157]. Прикметно, що і для С. Вейль „структура людського серця – реальність серед реальностей світу, така ж, як траєкторія небесного світила” [45, с. 242]. Г. Соколевич у схожому значенні писала про передконституційну нормативну платформу, що утворюється соціальними зв'язками, суспільною свідомістю і національними історичними традиціями [352, с. 250].

Сьогодні ми цілком безумовно можемо говорити про структурні коди американської, західноєвропейської, східноєвропейської, центрально-європейської і інших менш крупних політичних цивілізацій, більш-менш відображених в текстах писаних конституцій. Мабуть, існують також автономні політичні коди країн, що входили раніше до складу СРСР. Власне кажучи, розпад останнього є лише ще одним тому підтвердженням.

О. Тоффлер вважав, що кожна цивілізація має власну структуру розподілу влади між класами, расами, регіонами і статями [273, с. 276], а М. Мід і Р. Бенедікт доводили, що культури знаходять структурну неповторність, по-різному оцінюючи окремі сторони людської особи [177, с. 49]. У В. Соловйова структурні відмінності Сходу і Заходу пояснюються тим, що східна політична культура виникла на основі родового побуту, а західна — під переважаючим впливом побуту дружинного. З цих передумов і виникли, на його думку, східна монархія і західна республіка як правління вільних людей [255, с. 75].

Аналізуючи політичну структуру радянської „перебудови”, С. Шаталін відзначав в ній одночасну присутність елементів візантійських, французьких і американських політичних систем [301, с. 10]. Як відомо, Янь Цзяци виділяв чотири політичні типи структурної організації суспільства в ХХ ст.: автократичне („картопляне”); пірамідально-адміністративне; правове суспільство; суспільство високоорганізоване [327, с. 5]. Г. Ферреро структурно розрізняв династичну, демократичну і революційну владу [277, с. 326-327], а Д. Шумпетер — комерційні і соціалістичні суспільства [212, с. 167], які він вважав такими, що структурно протистоять одне одному.

У СРСР писали про структурні відмінності політичної активності класів, організацій і установ [13, с. 27], а М. Руткевич — про структурні особливості політичної теорії і політичної діяльності [240, с. 8]. Ф. Рудіч в аналогічному підході аналізував механізми політичного страйку, реформи і революції. Він також стратифікував політичну реальність на дію, поведінку, творчість, спілкування, співпрацю, управління і керівництво [238, с. 15]. А. Федосєєв підкреслював структурні особливості політичної ідеології і психології, а також політичних норм, цінностей, установ, відносин, процесів і поведінки [277, с. 21]. В. Шапіро, у свою чергу, писав про структурні особливості отримання політичних знань, вироблення, ухвалення і реалізації політичних рішень [300, с. 70].

В. Гулієв аналізував структуру політичної участі, яка, як він вважав, може бути консультативною, співрішучою і вирішальною [66, с. 10]. Разом з Ф. Рудінським він писав про політичну структуру народовладдя, в якій виділяються: джерело влади (народ); носій влади (держава); учасники влади (громадські організації і громадяни); суб'єкти владних повноважень (державні органи, органи громадських організацій); об'єкти влади (суспільство, класи, колективи, громадяни) [66, с. 28-29]. Ю. Скуратов у структурі політичної активності розрізняв функцію народу, вид управлінської діяльності і конституційний принцип. Структурними аспектами політичної активності в радянському державознавстві цікавилися М. Орзіх, В. Масленников, В. Кучинський, Б. Железнов, В. Копейчиков, Н. Бондарев [200, с. 159], А. Ключєв [112, с. 125].

А. Чередниченко писав про структурне ділення політичної активності на організаційну, теоретичну, виховну, виконавську і управлінську [294, с. 110]. Він також розрізняв соціально-практичну і духовно-теоретичну політичну діяльність [294, с. 23]. А. Ковлер і В. Смірнов писали про індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, активну і пасивну, традиційну і альтернативну, революційну і охоронну політичну участь [114, с. 8], а І. Ільїнський, у свою чергу, виділяв організаційні, процедурні, статутні інститути і субінститути політичної поведінки [97, с. 78].

Структурними аспектами національно-політичного цікавився також Ю.Тихомиров. Політичний інститут у нього виступає структурно впорядкованим і відтворюючим себе способом життєдіяльності людей, засобом їх цілеспрямованої дії на суспільні процеси [269, с. 14]. Р. Макивер і Ч. Пейдж визначали інститут як форму або спосіб поведінки, характерний для всякої групової людської активності [141, с. 67], що підтверджується також ідеєю П. Друкера про те, що якщо суспільство, община і сім'я існують, то організації — діють [141]. Структура політичної активності виявляється і на рівні її суб'єктів, серед яких Г. Атаманчук виділяв об'єднаний в державу народ, органи і посадових осіб [13, с. 33 – 34]. Політична активність, як писав М. Цвік, може мати також структурно-територіальний підрозділ [292, с. 13].

В цілому ці класифікації об'єднує те, що в своїй основі вони мають конституційну структуру політичної активності, яка колись відбулася в СРСР, на види, підвиди, групи, інститути і субінститути. Майже всі такі класифікації виходили з аналізу текстів правових джерел і документів КПРС. У них не згадувалася деструктивна політична активність, так само як і політична активність опозиції, дисидентів і правозахисників. У таких підходах рідко виділялися індивідуальні політичні зусилля і багато що інше, що легко пояснюється особливостями політичного режиму, котрий існував в СРСР.

Більш евристичні підходи характерні для західних політичних досліджень. У М. Вебера структура політичної влади представлена трьома типами: традиційним, раціональним і харизматичним. Перший заснований на звичаї і релігійних нормах, другий спирається на правила, встановлені для досягнення окремих раціональних цілей (тут важливий момент деперсоніфікованості). Харизматичний же тип влади реалізується у нього в конфлікті між традиційною і раціональною владою [125, с.81]. Мабуть, деперсоніфікований тип влади є ключовою категорією органічного конституціоналізму, адже якщо засноване на звичаї або харизмі підпорядкування спільним конкретним цілям, кінець кінцем, означає рабство, то підпорядкування абстрактним правилам (наскільки б важким не здавався їх тягар) найкращим чином забезпечує простір людській свободі і різноманіттю [202, с. 112].

У Т. Гоббса влада розділена на позитивну і негативну, причому перша підрозділяється на монархічну, аристократичну і демократичну, а друга — на тиранічну, олігархічну і анархічну [204]. Г. Моска, у свою чергу, розрізняв два способи правління: феодалний, в якому функції виконавчої, судової, законодавчої і релігійної влади об'єднані; і бюрократичний, в якому не всі виконавські функції сконцентровані в одних руках [342, с. 83].

Зрозуміло, найбільш важливим в конституціоналізмі є поділ політичної влади на владу народу і державну владу. Оскільки народ, як писав А. Шлезінгер, через структурні причини не може правити безпосередньо, він делегує свої повноваження представникам. У результаті суспільні системи становлять трикутник, що утворюється політиками, державним управлінням і групами інтересів [114, с. 36]. При цьому структурні закони розташовують політичні відносини у вертикально-горизонтальній системі координат. Вертикальні відносини виникають між носіями соціальних інтересів і їх виразниками. Горизонтальні ж утворюються між шарами в суспільстві, партіями, рухами і класами [114, с. 58-59].

У Ю. Хабермаса виборці здатні усвідомлювати свої інтереси лише після їх узагальнення в політичному дискурсі, бо політичні рішення не поставляються суверенним народом, але надаються йому. У результаті формування політичної позиції не починається з народу, але проходить через нього [285, с. 77]. На думку Д. Брайса, громадська думка виробляється небагатьма, але потім зміцнюється активністю багатьох людей [319, с. 266]. Іншими словами, політичні відносини за схемою „народ-представники”, так само як і за схемою „влада — народ”, самі по собі ще не означають, що селективна (котра відбирає зразки рішень) демократична влада парламентської більшості підпорядкована вужчій творчій, що створює ринок зразків, владі. Структура їх взаємин набагато складніша. Але очевидно, що з такої структури випливає висновок про те, що вектори прогресу і демократії далеко не завжди співпадають.

Ознаки політичної структурованості виявляються у визначенні П. Сорокіним держави як сукупності народу, території і влади [240]. Вони ж передбачаються у твердженні М. Мариновича про те, що нація і держава – це різні храми [169]. Ідея

структурності домінує в політичних інтерпретаціях теорії розділення влад у Ж. – Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є і Д. Локка.

Для П. – А. Гольбаха не існує вірнішого політичного шляху, ніж розділення влади між станами [57], а у Г. Маблі влада розділена, щоб забезпечити покору правителів законам [176]. Як відомо, поділ влад „англійцями античності” (А. Мігранян) в Стародавньому Римі забезпечило його тривале і ефективне політичне домінування. Впровадження навіть найпростішого механізму заборон і противаг виявилось достатнім, щоб покінчити з грецьким зосередженням влади в єдиному полісі, соціальному шарі або класі [176, с. 104].

У Т. Джефферсона політичне управління засноване на принципах свободи, але з цього також виходить, що верховна влада повинна бути розділена між політичними інститутами, кожен з яких міг би вийти за межі своєї компетенції, лише зіткнувшись з протидією з боку інших інститутів [75, с. 197]. Саме тому, писав Д. Медісон, відомства повинні мати пряму зацікавленість в опорі посяганням на свою компетенцію. Честолюбство посади повинне протистояти іншому честолюбству і так далі [340, с. 181]. Як відомо, політична практика зробила розділ влад доктриною, рівною за своїм значенням закону вартості [112, с. 50].

На жаль, в конституціоналізмі „посттоталітарних” країн розділ влад знайшов риси відомого буквалізму. Наприклад, в ст. 10 Конституції Росії 1993 р. закріплено розділення державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. При цьому підкреслюється, що кожна з влад самостійна [196, с. 351]. Аналогічне правило міститься в ст. 8 Конституції Болгарії 1991 р. [121, с. 121], ст. 11 Конституції Узбекистану 1992 р. [196, с. 344], ст. 4 Конституції Хорватії 1990 р. [121, с. 374], ст. 6 Конституції України 1996 р. [122, с. 4]. Подібні норми є також у Конституціях Казахстану 1993 р. і Киргизької Республіки 1993 р. Критику в даному випадку викликає не стільки сам принцип структурного поділу влади, скільки його формальний вираз. Найбільш сумнівним в даному випадку виглядає визначення судової влади як державної, віднесення судів до різновиду державних органів.

Саме через органічну природу структури політичних відносин цей прийом не бездоганний стосовно до конституційних та інших вищих судів, що приймають

позови до держави в цілому або виступають арбітрами в спорах про прерогативи народного і державного суверенітетів. Пряме ототожнення судової влади з державною властиве Конституції Казахстану 1993 р., Конституції Киргизької Республіки 1993 р., Конституції Литви 1992 р. та ін. Спроба компромісу зроблена лише в ст. 101 Конституції Македонії 1991 р., згідно з нормами якої Верховний Суд Республіки визнається вищим судом в Республіці [121, с. 182], що формально дещо відособлює судову владу від державних структур.

Ще більш суперечливими в „посттоталітарних” конституціях виглядають норми про здійснення правосуддя ім'ям держави, народу і суспільства, а не ім'ям конституції або закону. Адже в цьому випадку праву відводиться роль не деперсоніфікованого авторитету, абстрактного правила гри, в якій держава є лише одним з учасників [те, що конституція є вища деперсоніфікована нормативна структура, видно на прикладі ст. 1 Конституції Італії 1947 р., в якій записано, що суверенітет народу (вища політична влада) здійснюється „у формах і межах” Конституції; а також на прикладі ст. 1 Конституції Греції 1975 р., в якій йдеться, що „вся влада... здійснюється так, як це вказано в Конституції” [121, с. 124], а саме є робочим інструментом державної влади, важелем держави, якимось позитивістським підсумком і продуктом демократії. Тим часом, як писав А. Токвілль, вже починаючи з 1789 р., реальним ворогом політичної свободи є не деспотизм королів, а необмежена парламентська більшість, тоталітарна демократія [354, с. 318].

Ще і сьогодні, на жаль, суд трактується як один з прямих каналів народовладдя (ст. 2 Конституції Чехії 1992 р.) [121]. Але ж винесення судових ухвал (вироків) ім'ям держави не тільки побічно підтверджує інструментальний характер суду по відношенню до держави, але і недвозначно ставить державу в позицію судді у власній справі. Незважаючи на суперечність даної конструкції, саме вона превалює в цілому ряду посттоталітарних конституцій (ст. 109 Конституції Литви 1992 р. та ін.). Іноді зустрічається, що конституції проголошують здійснення правосуддя „ім'ям України” (ст. 124 Конституції України 1996 р.), „ім'ям народу” (ст. 101 Конституції Італії 1947 р.) [123, с. 144], „ім'ям Короля” (ст. 117 Конституції

Іспанії 1978 р.) [123, с. 306]. Проте, лише в ст. 114 Конституції Молдови 1994 р. закріплена норма про здійснення правосуддя ім'ям закону [121, с. 222].

Цікаво відзначити, що структурний принцип розподілу влади виявляється більшою мірою на горизонтальному, ніж на вертикальному рівні. Власне кажучи, горизонтальні відносини і є по-справжньому політичними. Вертикальна ж схема політичної активності на повірку майже завжди виявляється адміністративною. Саме на горизонтальному рівні відносин потрібні терпимість і плюралізм, саме тут однопартійна демократія, як писав Н. Сесардіч, стає такою ж схожою на справжню демократію, як чоловік із прізвищем Зелений схожий на зелений колір [249, с. 24].

Природно, що структурні аспекти політичної активності виявляються не тільки в практиці реалізації фундаментального принципу розподілу влад, але і на факультативному рівні, в поділі влади на ординарну і надзвичайну, в політичній активності — на конструктивну і деструктивну. Наприклад, якщо конструктивність виявляється в наділенні об'єкта підкріплення зусиль рисами, які раніше йому не належали, а деструктивність, навпаки, в позбавленні об'єкта рис, що раніше належали йому, то політично конструктивною буде активність, котра утверджує багатопартійність або свободу преси, а політично деструктивною — та що створює партійну монополію або встановлює інформаційний контроль [249, с. 26]. Недарма А. Богданов писав, що деструктивна активність, як правило, завжди має на увазі зменшення практичної суми і способів поєднання активностей в тому або іншому об'єкті [31, с. 143].

Таким чином, структура національно-політичної активності похідна не тільки від ієрархічного устрою влади, множинності елементів політичної системи або національного розуміння класичної схеми розподілу влади. Проте в конституційному сенсі найбільш важливою структурою політичної активності завжди залишається її розподіл на державну політичну активність і політичну активність громадянського суспільства.

Генетичні витоки такого поділу виявляються в ідеї народного суверенітету, який по відношенню до суверенітету державного вважається первинним. Як стверджувалося в „Енциклопедії” Д. Дідро, свою владу король отримує від

підданих. Саме з цієї ідеї походить уявлення епохи Просвітництва про народний суверенітет як про первинну владу, що конструює вторинну державну владу за згодою керованих. І хоча, як свідчить Р. Арон, Т. Гоббса довго не відпускав страх перед громадянською війною, врятувати від якої могла лише абсолютна монархія, вже Б. Спіноза дивився на проблему простіше, відстоюючи обмеження урядової влади на користь соціального світу і цивільної свободи [223]. Ідею обмеженого правління пізніше концептуально розвинув В. фон Гумбольдт, який, зокрема, писав, що при створенні державного устрою необхідне не тільки попереднє визначення „панівної” і „підлеглої” частин нації, але також і об'єктів, на які політична влада поширюватиме свою діяльність стосовно яких вона зобов'язана буде її обмежувати [68, с. 25]. Таким чином, політичну сферу він розділив на простори, що припускають особливу структуру відносин між ними.

Слід зазначити, що і в А.Токвіля державна і громадська сфери виразно розділені. Державу у А.Токвіля складають асамблеї, міністерства, суди, армія і поліція. Громадську ж сферу („civil life”) утворює недержавна активність, здійснювана індивідами у різних видах суспільної діяльності окрім домашніх і побутових турбот [354, с. 143]. І якщо економічні громадські асоціації у нього існують заради приватних інтересів комерції та індустрії, то політичні громадські асоціації займаються виробленням і підтримкою доктрин, які їм хотілося б утілити в життя. В результаті, релігія громадянськості вимагає у А. Токвіля підпорядкування держави суспільству, а політична релігія – суспільного підпорядкування державі.

Релігія громадянськості, або ідея пріоритету народного суверенітету перед державним, як відомо, лягла в основу американської конституційної доктрини вже у другій половині XVIII ст. До Європи ця ідея проникла під впливом Ш. Монтеск'є, що „пересадив” на континент англійські уявлення про політичну владу асоційованих представників громадськості. Тому логічно, що у О. Гірке вже і європейський конституціоналізм базується на ідеї конкуренції двох сил у політичному полі: сили держави з її пристрасною до всемогутності і сили індивіда з його прагненням до свободи [328, с. 152, 157, 165].

Проте найгрунтовніше серед політичних філософів розрізняв активність держави і громадянського суспільства, мабуть, Г. Гегель, який, зокрема, писав: „Дійсна влада вважається, правда, як єдина і сконцентрована в уряді; але їй протиставляється можлива влада, і ця можливість повинна як така володіти здатністю примушення по відношенню до даної дійсності. Передбачається, що це друге безсиле існування загальної волі повинне володіти здатністю думки, чи слід владі покинути ту першу волю, з якою вона пов'язана, чи відповідає ще влада поняттю загальної свободи. І цій волі належить взагалі здійснювати контроль над верховною владою, і якщо в ній приватна воля витіснить загальну, позбавити її влади; причому зроблено це повинно бути за допомогою публічної заяви, що володіє абсолютною силою дії, внаслідок чого з цієї миті всі дії верховної державної влади втрачають всяке значення. Не можна, не слід допускати, щоб влада відособлялася сама за допомогою власної думки; це було б повстанням; бо ця чиста влада складається з безлічі приватних воель, які, отже, не можуть конструюватися в загальну волю. Проте друга, загальна воля оголошує, що ця множина, як співтовариство, або чиста влада, об'єднана з ідеєю загальної волі, оскільки ця воля більше не присутня в попередніх володарях” [51, с. 222]. Незважаючи на труднощі викладу, головна думка, як уявляється, тут виражена достатньо лапідарно. Пізніше цю думку відтворив Ю. Хабермас, кажучи, наприклад, що систему фінансового обігу, а також економічну владу, так само як і владу громадської адміністрації в структурно складних сучасних суспільствах можна лише стримувати. Проте у будь-якому разі ця влада повинна бути відокремлена від комунікативних сфер суспільства, усунена з простору суспільної думки і приватного життя, природа яких має спонтанний характер. Інакше ворожа спонтанності бюрократична раціональність проникне в повсякденне життя людей; щоб цього не сталося, система громадської комунікації повинна оберігати межі свого світу [285, с. 90].

Тому, як писав Ю. Хабермас, „ми повинні розрізняти владу, що народжується в процесі комунікації, і адміністративно вживану владу. У діяльності політичної громадськості зустрічаються і перехрещуються два протилежні процеси: з одного боку, комунікативне формування легітимної влади, яка народжується у вільному від

всякої репресивності процесі комунікації політичної громадськості, а з іншого – таке забезпечення легітимності через політичну систему, за допомогою якого адміністративна влада намагається управляти політичними комунікаціями” [285, с. 49-50].

Б. Рассел також розрізняв два види великомасштабної політичної активності. З одного боку, як він вважав, суспільна безпека вимагає централізованого урядового контролю, який може розширитися до розмірів світового уряду. З іншого ж боку, громадянське суспільство рухається шляхом прогресу, що конкурує з соціальним порядком [223, с. 67]. Ситуація при цьому ускладнюється ще й тим, що на користь прогресу людство вимушене допускати якщо не все, то багато що. Не дивно тому, що у свідомості сучасної людини всі конфлікти можуть одного разу злитися у фундаментальне протистояння: суспільство влада, духовний істеблішмент і духовний контрістеблішмент [224, с. 10].

На переконання Р. Рейгана, будь-яка демократія є системою обмеження державної влади, в результаті чого політика і уряд відіграють лише другорядну роль в порівнянні із справжніми цінностями життя, якими виступають сім'я і віра [228, с. 7]. Втім, теза про те, що найвищий обов'язок люди мають по відношенню до своїх родичів, а не перед общиною або державою, не є виключно західною.

Найбільш демократичні держави хоч і менше за авторитарні, але обмежені: традиційно такими обмеженнями є безпека, щастя і збереження як суспільства в цілому, так і його окремих частин, — писав П. – А. Гольбах [59]. Слідувати цьому правилу на практиці виявилось непросто. І хоча суверен, за задумом Ж. – Ж. Руссо, повинен був цілком присвятити себе охороні людської свободи [239, с. 35], захисту громадської свободи присвячується сьогодні лише невелика частина урядових прерогатив [239, с. 94, 114]. На практиці уряди в набагато більшому ступені турбує стабільність і порядок. Ще Ф. Бекон характеризував державну активність, яка приборкує і підпорядковує собі суспільне життя [21, с. 214], проте і сьогодні універсальною урядовою мрією залишається впорядкування поведінки народу. Недаремно улюбленою доктриною державної влади є доктрина порядку. Політичні керівники легко ототожнюють порядок зі *status quo*, оголошуючи підбурювачем

всякого, хто наслідуюється виступити проти [161, с. 469]. Всякий професійний управлінський апарат прагне до збереження відносин, що склалися, і порядків, а не до їх перетворення [179, с. 18].

Свого часу Ч. Ламброзо відзначив, що „політичні машини” довше за інших зберігають наданий ним рух і повільніше за останніх перебудовують свій хід [144, с. 293]. Тому улюбленим заняттям державних бюрократів є забезпечення порядку на території безвідносно до особливостей людської раси [144, с. 37]. Бюрократи зазвичай несприйнятливі до того, що урядова влада, паралізуючи громадське життя, штовхає тим самим державу до власного паралічу [144, с. 75]. Недаремно Ф. Ніцше, не бентежачись, називав державу „псом лицемірства” [194], а М. Бакунін приписував державі початкове переконання, що людина зла і погана [13]. На думку Ж. – Ф. Ревеля, все, що є в людині неполітичного, чиновникам ненависне [347; с. 47]. С. Вейль: „від необхідності цілувати металеву холодність держави люди зголодніли за протилежним” [45, с. 233]. Відданість порядку, разом з переконанням в його непорушності, є стандартом бюрократичного ставлення до дійсності [145; с. 27]. Адже держава, як говорили класики, усвідомлює свої функції як з протилежності між урядом і народними масами [161, с. 422], хоча, в політичному сенсі держава є лише тимчасовим тріумфатором. Як писав К. Маркс, „з тієї миті, як управління державою і законодавство переходять під контроль буржуазії, бюрократія перестає бути свідомою силою; саме з цієї миті гонителі буржуазії перетворюються на її покірних слуг. Колишні регламенти і рескрипти, що служили лише для того, щоб полегшити чиновникам їх діяльність за рахунок промисловців — буржуа, поступаються місцем новим регламентам, що полегшують діяльність промисловців за рахунок чиновників” [172, с. 56-58]. Поступово „центральної державній владі” стає ясно, що продовження старих відносин з суспільством неможливе і що уряду належить надати своїм підданим свободу у всьому, що не відноситься до дій його прямого призначення, що не пов'язане із зовнішньою і внутрішньою безпекою. Отже, не може бути більш священного для уряду обов'язку, ніж надання громадянам свободи в такого роду питаннях і їх захист, незалежно від міркувань утилітаристського характеру, бо ця свобода священна сама по собі, —

писав Гегель [50, с. 84]. Природно, що здійснення даної свободи може мати місце лише в структурних межах громадянського суспільства, уявлення про яке, проте, вельми різні.

Ж. – Ф. Ревель визначав громадянське суспільство таким, що складається з громадян, які діють у всьому за власною ініціативою, поза актами держави і поза відповідальністю перед державною владою [347, с. 30]. „Міжнародне суспільство прав людини” (МОПЧ) громадянським називає суспільство, в якому його члени мають не тільки незалежні від уряду організації і пресу, але і самі є економічно незалежними від держави. Д. Грін називав громадянське суспільство недержавним добровільним „царством загальної активності”, керованим почуттям обов'язку людей по відношенню один до одного і до соціальної системи свободи в цілому [330, с. 3]. Це визначення близьке до розуміння Д. Істоном політичного співтовариства як об'єданого відчуттям спільності по відношенню до відомої кількості схожих або ідентичних цінностей [324, с. 184]. Для Ф. Хайека ефект громадянського суспільства виникає внаслідок політичної диференціації світу, що поглиблюється, в результаті якої економічні і морально-культурні системи стають автономними *vis-a-vis* державі [334, с. 416].

За уявленнями Д. Сарторі, громадянське суспільство — це відкрите суспільство, в якому суспільне начало превалює над державним, а демос переує владі [349, с. 26]. Для М. Волсера воно нагадує спільне підприємство, публічне місце, де люди сперечаються і обговорюють загальні інтереси, намічають свої цілі і обговорюють прийнятний для них ризик [350, с. 300]. На думку Р. Дарендорфа, „громадянське суспільство є спільний знаменник справжньої демократії і ефективної ринкової економіки” [322, с. 13].

Теоретично традиція громадянського суспільства, на думку А. Селігмана, бере свій початок у працях А. Шефтсбері, Ф. Хатчесона, А. Фергюсона і А. Сміта. Пізніше його концепція була розвинена Б. Констаном, Л. Стейном і А. Грамши. Сам А. Селігман вважає, що громадянське суспільство є арена, на якій вільна індивідуальність, самодетермінована, розташовує своє прагнення до особистої автономії [350, с. 5]. Іншими словами, громадянське суспільство є формою

інтеграції громадськості, яка протистоїть державній інтеграції. Тому якщо в рамках марксистської інтерпретації соціальної динаміки суспільні суперечності ведуть до держави, то в рамках англо-американських уявлень про соціальний прогрес люди об'єднуються, щоб протистояти йому. Цікаво те, писав С. Верба, що сьогодні багато країн рухаються в „громадянському” напрямі США і Великобританії, тоді як самі ці країни поступово відходять від цієї позиції [356, с. 399]. Не бажаючи бути поглиненими державою, вони об'єднуються на „неінтеграційній” основі індивідуальної свободи. Тому громадянське суспільство є щось відмінне від держави, щось „за межами” держави і практики державних функціонерів [356; 131]. Втім, ще у Великій Хартії Вольностей 1215 р. стверджувалося, що громадянське суспільство утворює сферу, в якій люди є вільними від необг'рунтованого вторгнення з боку уряду. Цей підхід, що зберігся до сьогодні, проник навіть у сучасні популярні підручники політології для середніх шкіл. У одному з американських видань такого роду твердиться, що громадянське суспільство утворює сферу добровільних особистих, соціальних і економічних відносин і структур, які, будучи обмежені законом, не є частиною державних установ. Громадянське суспільство забезпечує простір свободи своїх членів, захищений проти необг'рунтованого вторгнення в нього з боку офіційної влади. Так завдяки створенню незалежних структур сили і впливу громадянське суспільство стає необхідним засобом підтримки ідеї обмеженого правління [356, с. 47].

Свого часу Г. Гегель говорив, що хоча індивід, безумовно, є метою для себе, здійснення даної мети з потреби пов'язане з іншими індивідами і тому повинне припускати певну форму громадянської універсальності [50]. З даної ідеї, писав пізніше Д. Ролз, випливає важливий конституційний наслідок, а саме те, що первинна політична влада може бути представлена лише виключно колективним організмом, владою громадськості, волею вільних і рівноправних громадян [346, с. 136]. Дана теоретична конструкція дійсно близька початковим принципам політичної еволюції США, що і дозволило А. Селігману заявити про стильову практику американського політичного життя як про втілену ідею (парадигму) громадянського суспільства [350, с. 90].

Фактично ніщо, окрім прагнення зберегти свободу, не інтегрує людей в громадянське суспільство. Суспільство ж, як унікальне політичне ціле, не має корпоративної свідомості [345, с. 397]. Як писав В. Перес-Діас, громадянська асоціація не має ніякої загальної мети, окрім універсальних правил, які повинні дотримуватися всіма в ім'я здійснення індивідуальних устремлінь [345, с. 81]. Вже для шотландських моралістів часів А. Фергюсона бути громадянином означало поважати відчуття інших [326, с. 143]. Еволюція ж цієї якості призвела до того, що, захищаючи індивідуальність, громадянське суспільство опинилося в опозиції державі [342; 2]. Врешті-решт, писав Д. Холл, громадянське суспільство стало складним політичним комплексом, балансом згоди і конфлікту, різноманіття і консенсусу, рівно необхідних для життя сучасної людини [333, с. 6].

Для Ф. Оксборна громадянське суспільство є заснований на різноманітті територіальних і функціональних громадянських об'єднань соціальний феномен, значущість якого визначається мирним співіснуванням таких об'єднань при збереженні ними здатності чинити опір підпорядкуванню державі [344, с. 251-252]. Е. Геллнер писав, що громадянське суспільство є втіленням неурядових інституцій, достатньо сильних для того, щоб протистояти державі, одночасно не перешкоджаючи їй зберігати мир і виступати арбітром між різними інтересами [54, с. 32]. Як говорив С. Грімм, зріле громадянське суспільство постає перед нами в декількох вимірах, найважливішими з яких є індивідуалізм, ргівасу, ринок, плюралізм і класова структура [331, с. 304]. Його характерними рисами виступають також верховенство права, організація недержавних груп і інтересів, а також плюралізм, що перешкоджає будь-якому домінуванню [331, с. 226].

Недарма, як писав Д. Талмон, свобода відчувається в безпеці лише там, де політика не вважається найважливішою справою і де існує багато рівнів неполітичної приватної і колективної активності [351, с. 47]. Природно, що в останньому випадку успіх громадянського суспільства залежатиме від людської здатності будувати відносини на взаємній довірі, незалежно від того, чи добре індивіди знають один одного [281, с. 151].

Громадянське суспільство структуроване, як структурована і держава. Проте структура громадянського суспільства має не вертикальний, як у держави, а горизонтальний характер. У цьому сенсі громадянське суспільство є „вільна синергія”, „анархія в сенсі позитивному”, порядок, який спонтанно впливає з внутрішньої солідарності людей, що працюють, не потребуючи примушування і управління [236, с. 321]. Логічно, що при цьому громадянське суспільство має відмінні від держави пріоритети. Якщо для держави ними залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність. Таке розмежування пріоритетів має глибокий характер, структурно зумовлюючи зміст більшості органічних конституцій.

Якщо, як писав В. Амелін, державна влада служить прозаїчній меті підтримки громадського порядку, то розвиток суспільства ініціюється іншими соціальними механізмами. Тому спроба соціалістичного устрою синтезувати владу і механізми розвитку була, на його думку, не тільки історичною, але і логічною помилкою [3, с. 10]. У цьому ж сенсі Б. Курашвілі писав про систему соціального опонування апарату управління в СРСР [142, с. 55]; А. Мігранян – про інститути публічної влади, що можуть контролювати діяльність бюрократії [176]; В. Гулієв — про диференціацію самоврядування і державного управління при соціалізмі [67, с. 7]. Виразне розмежування державного і суспільного, як відомо, визнавалося також у марксизмі, котрий протиставляв державі свободу і різноманітність приватного життя, які не пригнічуються і не поглинаються єдністю державної волі.

Органічні конституції виникли в епоху домінування приватної власності, особистої ініціативи і заповзятливості, тому конституція і капіталізм зв'язані не стільки хронологічно, скільки структурно. Конституціоналізм — це історичний феномен, що виник одночасно з буржуазним переконанням: добробут і справедливість досяжні лише за допомогою самоврядування і ринку [299, с. 143 – 144]. Конституція, таким чином, є суспільне, а не державне нове право. Мета останнього — охороняти і зберігати буржуазно-капіталістичні пріоритети, головним з яких є свобода. Іншими словами, конституція оформляє відділення

добробуту і справедливості від політичної влади, регулюючи відносини між державою і суспільством так, щоб держава, залишаючись гарантом громадянських прав, перестала політично контролювати суспільство [299, с. 144]. Закономірно, що при капіталізмі правові системи починають трансформуватися з однополярних в біполярні, де один полюс — нове право (право громадянського суспільства), або конституції, орієнтується на свободу, а другий полюс — поточне законодавство (право держави) зберігає відданість „утихомиреному сьогоденню”. Як говорить один з героїв роману О. Хакслі, „в часи Джефферсона було багато американців, що вміли самостійно заробити на життя. Економічно вони були незалежні і від уряду, і від великого бізнесу. Ось через те з'явилася наша конституція” [289, с. 116].

Досягнення обмеженого правління є загальним для всіх конституційних систем, писали Ч. Сондерс і У. Прусс [349, с. 95], тому на думку Д. Коммерса і В. Томсона, конституціоналізм слід інтерпретувати як систему обмежень урядової влади [338, с. 23, 24]). Недаремно у Д. Талмона головним об'єктом конституції є захист громадян від власного уряду і його образ. Конституції дійсно не створюються, а зростають. Їх появу знаменує зрілість громадянського суспільства. Тому ухвалення нефіктивної конституції є ніби актом політичної ініціації народу. Воно означає, що громадськість не тільки усвідомила своє принципове верховенство над державною владою, але і почала ототожнювати себе з головним чинником політичного прогресу [186, с. 3-12; 178, с. 125-134].

Конституція – це гарант свободи громадянського суспільства, виразом якої є відома міра позитивного хаосу, невпорядкованості в економіці (ринок), політиці (демократія), приватному житті (privacy). Вона є не стільки упорядник громадського життя, скільки гарант проти його надмірної організованості і регламентованості. За допомогою конституції, писав Т. Грімм, ми застерігаємо себе проти „дбайливого, як бабуся, уряду”, а також проти надмірного законодавства [331, с. 25]. Іншими словами, органічна конституція створюється для того, щоб захистити людей від держави, а зовсім не для того, щоб допомогти державі в захисті громадян одного від одного [331, с. 35].

В рамках соціалістичної політико-правової парадигми громадськість звикла ставитися до конституції як до юридичного генерала (якість „генеральності” конституцій аналізувалася в науці) — частково благодушного, іноді схильного до соціальної демагогії, але в своїй основі завжди пірамідального, авторитарно самовладного. Звичайно, конституція, як і будь-який органічний закон, повинна протистояти юридичному і політичному свавілля. Але важливішим в ній є те, що вона оберігає громадянське суспільство від надмірної зарегульованості, ідейного обскурантизму, посягань живої влади на владу деперсоніфіковану і абстрактну.

У пошуках підстав реального конституціоналізму ми повинні зректися уявлень про конституцію як про правову структуру колективізму. Органічно складені конституції заперечують утилітарні аргументи на користь вторгнення держави і її агентів у сферу приватного життя, індивідуальних прав і свобод людини. Вже з моменту свого виникнення органічними були лише конституції, які служили „вездечкою для вождів” (П. – А. Гольбах) [57, с. 286] і які прославляли авторитет права над політичним авторитетом влади (Ж. – Ж. Руссо) [239, с. 117]. Саме таке піднесення абстрактного авторитету права над персоніфікованою владою виявилось у Великій Хартії.

Той факт, що органічні конституції відстоюють пріоритет свободи, включаючи ризик „наддемократії” і хаосу, а не стабільності на основі доктрини порядку, добре ілюструється прикладами. Вже Велика Хартія турбується про „свободу”, „недоторканність права”, „невід'ємні вольності” церкви; використовує поняття „вільної людини”, яка не може бути „затримана, позбавлена майна, поставлена поза законом”, „вигнана” або „розорена” інакше, ніж „за законним вироком рівних їй і за законом країни” (ст. 39) [74, с. 13]. Свобода виїзду з Англії і повернення в неї гарантується при цьому не тільки купцям (ст. 41), але і „кожному” (ст. 42) [74, с. 14].

У свою чергу, англійський Білль про права 1689 р. забороняє судам обмежувати „свободу слова, думок і актів в парламенті” (ст. 9), проголошує принцип вільних виборів, дозволяючи відстоювати „вказане і викладене тут

обмеження корони всіма своїми силами, не шкодуючи ні життя, ні стану, проти всіх осіб, які зроблять інше” [74, с. 145].

Декларація незалежності США 1776 р. проголошує, що „коли яка-небудь форма правління стає згубною для цієї мети (забезпечення життя, свободи і прагнення щастя), то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд, заснувавши його на таких принципах і організуючи його владу в такій формі, які здадуться найбільш придатними для здійснення його безпеки і щастя” [75, с. 6].

Про структурну опозицію свободи і регламентованого громадянського життя додатково згадується в 10-й поправці до Конституції США (1791 р.): „Перерахування в Конституції певних прав не повинне тлумачитися як заперечення або применшення інших прав, що зберігаються народом” [121, с. 34]. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. також проголошує, що, „метою всякого політичного об'єднання є збереження природних прав людини, які не порушуються. Ці права суть свобода, власність, безпека і опір пригнобленню” (ст. 2). Свобода знаходить конституційне тлумачення в ст. 4 Декларації як можливість „робити все, що не шкодить іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування цими ж правами” [121, с. 179]. Мета захисту свободи і громадських прав міститься в „Загальних положеннях” (ст. 2) Конституції Швейцарської Конфедерації 1874 р. [121, с. 179].

Слід зазначити, що забезпечення конституціями режиму свободи, в якій у першу чергу зацікавлене громадянське суспільство, не суперечить, з погляду суспільних інтересів, стабільності й порядку. За спостереженнями В. Ебенстайна, ідея вигідності свободи для забезпечення цілей порядку, висловлена в 1690 р. Д. Локком, була потім неодноразово підтверджена, так що правління народу в з'єднанні з правом на повстання проти тиранічного уряду стало „...якнайкращою перешкодою повстанню”. Англо-американська конституційна система, заснована на праві народу на повстання, виявилася, як відомо, найбільш стабільною у світі. Дана

теза в загальній формі зберігає справедливість і по відношенню до таких держав як Голландія, Швейцарія, країни Скандинавії [308, с. 10].

Конституції „посттоталітарних країн” врахували ці чинники вельми самобутньо. Хоча в Україні, як і раніше в Росії, відмовилися від конституційного закріплення розділів, спеціально присвячених громадянському суспільству, спроби зробити це в їх офіційних конституційних проектах достатньо симптоматичні. Що ж до „посттоталітарних конституцій”, які діють, то в преамбулі Конституції Молдови 1994 р. перераховані загальногромадянські, а не державні пріоритети: правова держава, громадянський світ, демократія, гідність людини, права і свободи, вільний розвиток особи, справедливість і політичний плюралізм. [Не розділені інтереси громадянського суспільства і держави в Конституції Узбекистану 1991 р., де в ст. 16 записано, що статті Конституції не можуть тлумачитися на шкоду республіці Узбекистан, а здійснення прав і свобод громадян не повинне порушувати прав і свобод держави (ст. 20).] У ч. 4 ст. 29 Конституції Словацької Республіки 1992 р. записано, що політичні партії і політичні рухи, а також союзи, товариства або інші організації відокремлені від держави [196, с. 454]. Аналогічне правило записане в ч. 4 ст. 20 Конституції Чеської Республіки 1992 р. [196, с. 516]. Конституція Литовської Республіки 1992 р. містить розділ III під назвою „Суспільство і держава”, а Конституція Естонської Республіки 1992 р. — розділ „Народ”. У ст. 54 Конституції Казахстану 1993 р. забороняється незаконне втручання державних органів і посадових осіб в діяльність громадських об'єднань, так само як і забороняється покладання на громадські об'єднання функцій державних органів [196, с. 230]. Ця ж Конституція містить два розділи під назвами: „Суспільство, основи його устрою” (розділ II) і „Держава, її органи й інститути” (розділ III). У ст. 4 Конституції Болгарії 1991 р. стверджується, що республіка створює умови для вільного розвитку громадянського суспільства, а в преамбулі Конституції Литви 1992 р. зазначається, що Основний Закон приймається в результаті прагнення литовського народу до відкритого, справедливого, гармонійного громадянського суспільства [121, с. 119 – 122; 196, с. 56]. У преамбулі Конституції Киргизстану 1993 р. підкреслюється, що Конституція приймається в результаті прагнення народу

утвердити себе як вільне і демократичне громадянське суспільство [196; 258]. Пошана до принципів громадянського суспільства проголошена в Преамбулі Конституції Чехії 1992 р. [121, с. 486]. Разом з тим, як писав В. Шаповал, нові конституції „посттоталітарних країн” залишилися, в своїй основі, законами держави, а не громадянського суспільства [301, с. 8]. Будучи орієнтованими на конкретний образ майбутнього, вони постають перед нами жорстко програмними документами для прийдешніх поколінь, що вельми відрізняє їх від ліберальних конституцій, котрі зазвичай встановлюють лише процедурні правила і не зумовлюють характер і цілі політики [301, с. 16 – 17].

У результаті треба, мабуть, визнати, що в основі структурного поділу політичної активності на громадську і державну лежить фундаментальна відмінність між суверенітетом народу і державним суверенітетом. Крім цього стратегічного протистояння політичну активність можна структурувати і за іншими підставами. Наприклад, у Е. Фромма порядок, влада, підпорядкування й ієрархія закладені на патріархальному початку, а структури кровного зв'язку — у матріархальному [282]. Е. Мюррей виділяв політичну активність лояльних громадян, послідовників, реформаторів, що повстають, відхиляються, відособлених і споглядальників [306, с. 202]. К. Поппер писав про застосування політичної теорії душі Платона у вивченні ієрархічних структур психоаналізу, а В. Штерн — про способи розрядки політичної енергії особи „в собі” і „з себе” [306, с. 193].

Очевидно, що по відношенню до status quo будь-якої країни політична активність може мати консервативний, реформаторський, революційний і контрреволюційний характер. Тиранії, як відомо, скидаються диктатурами, а демократії припускають мирний спосіб заміни непридатних правлінь, хоча зазвичай в історії рідко зважають на старіння суспільних інститутів і вельми нечасто роблять серйозні спроби до їх оновлення [45, с. 49].

Мабуть, плідними також у структурному сенсі могли б стати ідея про поєднання в людині потреби в „цілому світі” з потребою в „камерному співтоваристві сімейного типу” [79, с. 358], так само як і ідея про те, що лише динамічні умови стимулюють соціальний прогрес [49, с. 121].

Цінною в структурному аспекті виглядає вимога Ф. Хайєка не переносити правил адміністративно керованого мікросередовища на макросередовище громадянського суспільства, бо структурні особливості малих колективів не відтворюються на цьому рівні. Крім того, як писав М. Маринович, „посттоталітарний” парламент не здатний зробити ривок з тоталітарного суспільства в демократичне, бо в його структурній трансформації закладений не стільки політичний прагматизм, скільки таїнство народного духу [169, с. 99].

Так чи інакше, але загальний аналіз показує, що в конституціях «посттоталітарних» країн повинні бути закріплені гарантії забезпечення прогресу на основі максимальних швидких перетворень, проте не таких, які б дорого обійшлися простим людям. Вони повинні припускати як традиційний контроль громадського суспільства за державою, так і спеціальний контроль за державною діяльністю з боку спеціальних громадських інституцій, перш за все правозахисних організацій. Стосовно України мова, наприклад, могла б іти про такі громадські інститути, як „Міжнародна амнесія”, „Зелений світ”, „Міжнародне суспільство прав людини”, „Меморіал”, „Українсько-американське бюро захисту прав людини” та ін. Як сказав одного разу П. Друкер, з часом майбутні суспільства олюдняться, можливо, настільки, що з „кристалічних” перетворяться на „рідинних”[75]. Ця широка метафора вимагає пояснення, проте загальний сенс універсальних структурних змін сучасної політичної активності вона охоплює.

Процес формування нації набуває характеру політичної визначеності на період проголошення демократичної держави в Україні, тому, на нашу думку, громадянське суспільство за формальними ознаками встановлюється на відповідній національній основі. Для цього процесу характерним є волевиявлення громадян та стан свободи вибору у визначенні власних національних і громадських пріоритетів при виборі мови спілкування, символічної цінності державних символів, а також врахуванні специфічних рис функціонування соціальних інститутів та соціальних галузей.

Однак при такому аналізі важливо враховувати специфіку історичних особливостей становлення нації для визначення напрямків розвитку громадянського

суспільства в будь-якій національній державі. Тому в даній роботі мене цікавить дослідження механізмів становлення та майбутнього розвитку громадянського суспільства на основі національного менталітету української нації.

Громадянське суспільство у світі стало об'єктивною умовою існування нації в демократичних державах, однак це не означає, що особливості його становлення та функціонування однакові для всіх країн і світових співтовариств. Всіх їх об'єднує те, що основи розвитку громадянського суспільства задані глобальними умовами функціонування суспільних відносин, які відповідають тій чи іншій історичній ері.

XX століття також виступає носієм відповідних рис, які стали основою для формування нації та механізмів розвитку громадянського суспільства. Отже, розглядаючи громадянське суспільство як соціальне явище, що акумулює певні механізми, які призводять до змін у суспільстві, а тим більше до змін у свідомості, необхідно враховувати національні особливості розвитку соціальної системи. Важливим елементом наукового аналізу стає оцінка передумов становлення громадянського суспільства окремої нації, що містяться в національному менталітеті.

Загальними вимогами до формування нації та розвитку громадянського суспільства в Україні стало те, що основи громадянського суспільства були сформовані у більшості країн світу задовго до того, як цей процес почався в Україні. Тому можна стверджувати, що українська нація перейшла на стадію політичного оформлення власного статусу у суспільстві в період, коли демократія була проголошена у більшості країн світу, а громадянське суспільство стало тією основою оформлення національних прав, що прийнята світовим співтовариством і базується на збереженні та дотриманні громадянських прав кожного етносу, який включений у соціальну діяльність як представник національних інтересів.

Таким чином, проголосивши власний суверенітет, Україна лише обрала загальноприйнятую форму існування спільнот та особистостей в сучасних умовах. У той же час, прийнявши цю форму встановлення та регуляції відносин в суспільстві, українці не можуть повністю відтворити умови функціонування громадянського суспільства, що закріплені в США або в будь-якій демократичній державі, яка має

досвід існування в умовах громадянського суспільства вже довгий історичний період.

Історичний досвід функціонування законів розвитку соціальних процесів в умовах громадянського суспільства та боротьба за збереження національних інтересів має свої позитивні риси та недоліки, які детерміновані національною специфікою розвитку таких країн, але на основі української нації вони можуть проявитися в новій формі і викликати значно більше протиріч, ніж можна було очікувати.

Це припущення підтверджує і соціальний стан в минулих радянських республіках, в умовах якого формуються нації та встановлюються норми і цінності громадянського суспільства.

Після розпаду Радянського Союзу кожна радянська республіка проголосила власний суверенітет і закріпила конституційним шляхом демократичну державу, намагаючись встановити громадянське суспільство, однак, якщо без детального вивчення розглянути їх стан суспільного розвитку, то можна сказати, що він досить помітно відрізняється. Тому важливо дослідити процес становлення громадянського суспільства в Україні протягом всього історичного процесу становлення нації.

У попередніх розділах були детально розглянуті історичні, географічні та природні умови існування українського суспільства з урахуванням законів функціонування економіки, політики та культури, які виступали загальними основами для становлення нації, а це означає, що вони також детермінують процес становлення громадянського суспільства в Україні.

Важливим елементом цього процесу є національний менталітет і національна свідомість, в яких закріплені соціальні та національні символи, що зберігають інформацію про минулі намагання волевиявлення українського населення до відстоювання власних національних інтересів у несприятливих для цього умовах, а отже, були нереалізовані або закінчилися поразкою та розчаруванням.

На нашу думку, це досить важливо враховувати, тому що нереалізовані прагнення свободи та національні образи формують у підсвідомості чітку перешкоду у вигляді страху, що наступні спроби також закінчатимуться поразкою чи

покаранням. Крім того, державний диктат і монопольний контроль за діяльністю різних соціальних інститутів стали передумовою для припинення їх діяльності і відсутності будь-якої ініціативи з боку окремої особистості.

Отже, об'єктивні умови сформували уявлення в національному менталітеті української нації про те, що громадські організації та суспільні спільноти можуть зберегти самостійність і право на збереження власного середовища від втручання державних інститутів тільки в тому разі, коли мають дозвіл на це з боку держави, або економічно захищені, що дозволяє їм здійснювати правове врегулювання відносин з державними інститутами, обмежуючи їх втручання.

Нація також формується на основі спільної взаємодії різних етносів, які історично проживають на окремій території. Саме за спільної згоди усіх представників етнічних груп, налагодження спільного досвіду господарювання та єдиної волі до єдності навколо панівного етносу і може сформуватися нація, а роль держави в цьому випадку полягає у тому, щоб забезпечити правову підтримку такого співіснування.

Національний менталітет формується на основі спільного досвіду співіснування та традицій культури у різних галузях суспільного життя: економічного, політичного і культурного.

На думку Дж. Кіна громадянське суспільство описує складний і рухливий комплекс захищених законом недержавних інституцій, які здебільшого є ненасильницькими, само-організованими, само-регульованими і перебувають у постійному зв'язку одна з одною та з державними інститутами, котрі є для них „рамкою”, звужуючи та водночас уможлиблюючи їх діяльність [109, с. 15]. Це один з підходів до інтерпретації категорії «громадянське суспільство». Диспут щодо розгляду цього терміну почався у XVIII столітті. Мислителі Дж. Фостер та Томас Пейн вважали громадянське суспільство земним втіленням Богом даного природного права [281, с. 17]. Інші ж визначали його в рамках теорії історії, яка передбачає, що громадянське суспільство є однією з актуалізацій етичної ідеї вищого Розуму, який прокладає собі дорогу, або ж воно є лише епізодом розвитку модерного класового суспільства. Е. Дюркгейм трактував громадянське суспільство

як спонтанний, групо-центричний образ „братерства і любові” — цінностей, які лише вибірково можуть узгоджуватися з механізмами органічної солідарності, що існують в суспільстві. Працювали також мислителі, які трактували громадянське суспільство як звичаєвий історично обумовлений набір інструкцій, який хоча і вважається винаходом модерного світу, але обмежується у своєму існуванні лише деякими регіонами, і немає жодної гарантії, що таке явище успішно існуватиме й надалі [106, с. 20-24].

В сучасній науковій думці за класифікацією Горбаня О. В. виділено декілька напрямків наукового дослідження громадянського суспільства, таких як: соціально-філософський (В. Андрющенко, В. Бех, К. Гаджієв та інші); соціально-історичний (А. Галкін, А. Зубов, А. Кулик); політологічний (А. Автономов, Д. Ольшанський, А. Сунгуров); соціологічний (Г. Дилигенський, В. Левашов, О. Мітрошенков); соціально-психологічний (М. Каган, Е. Краснухіна); культурологічний (Е. Белокурова, Д. Берестовська, Н. Беляєва) [58, с. 4].

В наукових дослідженнях процесу розвитку громадянського суспільства виділяють різні фактори, такі, як: соціальна відповідальність, вибори, самостійність органів самоврядування, відповідальність ЗМІ, громадський контроль та інші, однак роль національного менталітету української нації в процесі розвитку громадянського суспільства досліджена недостатньо, що обумовлює вибір теми та специфіку дослідження.

Дослідження громадянського суспільства є найактуальнішими в сучасних умовах розвитку науки. Вперше теорія громадянського суспільства була сформована в роботах Платона та Аристотеля. В науці існує багато наукових концептуальних обґрунтувань основ існування та розвитку громадянського суспільства від епохи Середньовіччя до сьогодення.

Всі наведені раніше підходи до визначення категорії „громадянське суспільство” свідчать про те, що воно склалося стихійно, як сукупність зв'язків між індивідами, що формують основу соціуму. Задовольняючи власні потреби в процесі взаємодії з іншими індивідами, вони одночасно реалізують загальні потреби всіх інших учасників взаємодії. Індивід є самоціллю громадянського суспільства, але

самостійно, без допомоги інших, він не в змозі досягти певних цілей, тому важливо враховувати принцип консолідації індивідів у різні соціальні угруповання, в тому числі і національні.

Отже, індивід розвивається як самоціль, якщо в своїй діяльності він органічно поєднує індивідуальні та суспільні інтереси. На цьому ґрунтується принцип громадської відкритості [110, с. 71]. Він займає центральне положення в системі врегулювання відносин в такому суспільстві. Відкритість отримує нормативний статус опосередкування громадянським суспільством власних потреб перед державною владою.

Сенс відносин „людина-держава”, кінець кінцем, зводиться до простої тези: навіть якнайкраща правова держава — це слуга, підлеглий суб'єкт, а не господар громадянського суспільства.

Існування сучасного громадянського суспільства неможливо собі уявити без ефективних правових гарантій соціальних пріоритетів „громадянськості”, а це означає, що мова йде про конституцію і конституціоналізм. Адже саме цей термін, що вперше з'явився в світі у XVIII столітті як правове джерело, прямо націлений на підтримку прав людини і загальної громадської свободи в їх взаємообумовленому протистоянні державному патерналізму і бюрократичній експансії [231].

Таким чином, першою основою розвитку громадянського суспільства є відкритість, отже важливою рисою національного менталітету, який сприяє розвитку, є відкритість до сприйняття цінностей всіх етнічних груп та панівного етносу з метою їх об'єднання [259]. Тільки тоді можна спрямувати цей процес на консолідацію суспільних процесів. Соціальною передумовою такої громадянської відкритості виступає лібералізований ринок, який перетворює рух у сфері суспільного відтворення, де це тільки можливо, на процес встановлення стосунків між приватними особами і тільки доводить до завершення «приватизації» громадянського суспільства [83].

Існування вільного ринку на основі вільної конкуренції між товаровиробниками сформувало необхідність правової регламентації домовленостей між ними як факту волевиявлення. Водночас система усвідомлення власних

правових вимог зводиться до укладання між приватними особами угод на основі обмінних стосунків, що встановлені за законами ринкового обігу.

На цій основі формуються основні особисті свободи, які узгоджуються з гарантіями правового статусу особи, а не зі станом і родовитістю. Вони ґрунтуються на певній системі норм, які ідентифікують приватну сферу та кодифікують стосунки приватних осіб між собою. Особисті свободи, таким чином, частково гарантують легалізацію приватної власності, з якою пов'язані основні договірні свободи — такі як свобода промислів та успадкування.

Виходячи з самої ідеї громадянського суспільства, система вільної конкуренції здатна саморегулюватися. Але тільки за умови, що в обмінний процес не втручається жодна позаекономічна інстанція, навіть якщо вона обіцяє функціонувати в ім'я загального добробуту та справедливості, що враховані в міру здібностей і працьовитості індивіда.

Суспільство, яке визначається тільки законами вільного ринку, виглядає не лише як сфера, вільна від панування, а й взагалі від насильства, економічна міць кожного окремого товаровиробника уявляється в межах величин одного порядку, де вона не має ніякого впливу на механізм цін, внаслідок чого ніколи не може стати безпосередньо ефективною як могутність над іншими товаровласниками.

Критеріями громадянської правової держави є компетентність та юридична сформованість, організаційною передумовою — „раціональне” адміністрування та „незалежна юстиція”. Сам закон, якого мають дотримуватись виконавча влада і правосуддя, повинен бути однаковою мірою обов'язковий для кожного, причому в цьому питанні не можна допускати жодних пільг чи привілеїв [110, с. 10 – 11].

В самому законі закріплюється функція відкритості.

Одна група основних прав стосується свободи думки і слова, свободи преси, свободи зібрань і асоціацій та інших свобод та політичної функції приватних осіб у цій відкритості (право юстиції, рівне виборче право, право голосувати).

Інша група основних прав стосується статусу свободи кожного зокрема (свободи особи, недоторканості житла).

Третя група основних прав стосується взаємин приватних власників у сфері громадянського суспільства (рівність перед законом, захист приватної власності).

Основні права гарантують: сфери відкритості і приватного права, інституції та інструменти публічності, з одного боку, преса та партії і базис приватної автономії, сім'я і власність, з іншого, нарешті функції приватних осіб як громадян держави — політичну і так само товаровласників — економічну [19, с. 5 – 7].

Для методів роботи самих державних органів принцип відкритості виступає як принцип організації їх роботи. Він ґрунтується на проведенні оприлюднення парламентських слухань, що забезпечує відкритій думці її вплив на діяльність державних органів управління, тим самим визначає взаємозалежність між депутатами та виборцями, навіть незалежна юстиція потребує контролю через громадську думку, адже закон, виведений в ранг абсолюту, надає людям, що його здійснюють, надзвичайні повноваження, а це порушує сам принцип відкритості.

Отже, відкритість гарантується тоді, коли економічні та соціальні умови надають кожному однакові шанси досягти критеріїв доступу, тобто здобути кваліфікацію приватної автономії, котрі визначають освічену і заможну людину [106, с. 132].

Все це є основами, що характеризують громадянське суспільство: відкритість, лібералізований ринок, правова захищеність та задоволення індивідуальних потреб; для того, щоб реалізуватись і функціонувати в суспільстві, це має закріпитись у свідомості людей, при чому перш за все в середовищі освічених людей — серед інтелігенції та еліти, тобто на певному становому рівні під впливом історичних обставин буде функціонувати єдина громадська думка — і в тому разі, якщо така соціальна група стане багаточисельною, зможе функціонувати громадянське суспільство, що знайде своє втілення в діяльності людей різних сфер.

Громадська думка має форму здорового людського розуміння і поширена в народі як різновид упередженості, та навіть у такій формі вона віддзеркалює справжні потреби і правильні тенденції реальності. У ній визріває усвідомлення самої себе у станових зібраннях, там належні до громадянського суспільства стани залучаються до законодавства.

Історично громадська думка сформувалась на основі відокремлення суспільства від держави, тобто приватне життя повністю відійшло від державного в середовищі інтелігенції — це відбувається на професійному рівні, а в селянстві — на общинному.

Суспільна відкритість у свідомості приватних осіб на різному становому рівні існує у вигляді „природного порядку”. Саме формування уявлення про природний порядок відкритості могло б забезпечити принципово автономний і гармонійний перебіг суспільної репродукції [118; 57]. Громадська думка, в свою чергу, була б позбавлена тягаря структурних протистоянь — з одного боку, а з іншого — тією мірою якою вона пізнавала б і враховувала закони суспільного розвитку — у рішеннях орієнтувалася б на обов'язкові виміри, яке саме регулювання стає практично необхідним в загальних інтересах. Це дало б змогу громадській думці через орієнтовану на загальні інтереси організацію суспільства звести до мінімуму конфлікти інтересів та бюрократичну тяганину і, якщо цього не вдається повністю уникнути, то застосовувати до них надійні критерії відкритого обмірковування.

Окрім станової орієнтації громадська думка, що формується в свідомості людей, знаходить власне відображення в їх діяльності через мережу незалежних від держави інституцій, об'єднань і організацій, створених самими громадянами для виявлення своїх потреб та обстоювання власних інтересів. З-поміж різних безумовно важливих рис, що характеризують громадянське суспільство, в свідомості громадян найсуттєвішою є „здатність людей узгодженими й осмисленими діями впливати на уряд” [118, с. 96].

Система взаємовпливів повинна здійснюватись крізь опосередковану діяльність окремих індивідів у межах суспільних організацій громадського напрямку. Ці організації повинні не просто контролювати діяльність урядових організацій, а й захищати права кожного індивіда від самовладдя. Підконтрольна діяльність базується на заходах, що відображалися б в уявленнях про справедливість людей. Однак іноді в оцінці діяльності суспільних організацій люди стояли на позиціях власних образ та невирішених проблем побутового характеру, а не на детальному аналізі інформації про їх діяльність.

Організаціями, що виконували б такі функції, повинні стати профспілки, громадські організації лікарів, викладачів, екологів. Однак ці організації існують здебільшого за рахунок державних дотацій, а це означає, що іноді вони займають позиції сильнішого, тобто адміністрації, нехтуючи інтересами і вирішенням питань окремого індивіда.

Таким чином, на перше місце у формуванні такої організації виходить принцип всезагальності, а не принцип відкритості. Крім того, більшість членів таких організацій розглядають власну діяльність в них як сходинку у політичній кар'єрі. А подібний підхід і досить часті випадки прояву в такому вигляді громадської активності викликають зневіру у дієздатності суспільних організацій та їх правоспроможності.

Інститут управління в громадських організаціях, що створені у нових умовах, повторює принципи, закладені в державі. Закріплений в Конституції принцип управління міститься в розподілі влади між трьома гілками: законодавчою, виконавчою та судовою, кожна з яких має власні повноваження. Функції кожної з названих гілок влади захищені законом. Такий принцип розподілу влади був підтриманий в Україні ще за часів складання першої конституції П. Орликом. Однак довгий період існування в умовах, де цей принцип постійно порушувався, сформував у свідомості людей чіткий стереотип, що влада є влада, а розподіл її на три частини ще більше закріплює її повноваження в суспільстві та встановлює її положення поза законом.

Хоча формальні ознаки встановлення принципів громадянського суспільства в Україні закріплені Конституцією, однак розвиток громадянського суспільства на національній основі саме української нації відбудеться тоді, коли такий розподіл стане основою політичної культури, а не просто формальною ознакою.

У політиці виконавча влада представлена президентом і кабінетом міністрів, законодавча — парламентом, судова — різними видами судів. В ідеальному громадянському суспільстві кожна дія влади повинна бути на одному рівні з іншою.

Важливим акцентом функціонування громадянського суспільства є те, що всі гілки влади повинні підпорядковуватися закону і не втручатися в повноваження

інших. Подібний стиль регуляції владних відносин переноситься на діяльність суспільних організацій, що функціонують в громадянському суспільстві у вигляді лінійно-функціонального стилю управління. Такий стиль управління надає більше можливостей для взаємодії між урядом та громадськими організаціями, адже таким чином нівелюється абсолютизм влади уряду та його надзвичайні повноваження у рішеннях і контролі дій громадських об'єднань та інститутів.

Однак в сучасних умовах рівноваги в управлінні не існує, адже іде розподіл владних повноважень за принципом посилення або президентської, або парламентської влади. Подібні владні перетворення обумовлені історичними обставинами і традиціями, що збережені в підсвідомості, однак національний досвід в історії суспільного розвитку української нації свідчить про те, що в українському суспільстві існували громадські організації, які дотримувались принципів самоуправління та ставили в центр власної взаємодії з владою право відстоювати власні інтереси. Це були спроби відстоювати право українців на вивчення національної мови, право участі у виборах, право на вільну торгівлю на рівні з представниками інших націй, право на володіння та розпоряджання землею, право на отримання вищої освіти, право на створення політичних організацій. Все це свідчить про те, що основи громадської ініціативи закладені історично в національній культурі, необхідно лише надати їм можливість для розвитку.

Важливим аспектом встановлення певних владних відносин є принцип гуманізму, адже ситуація може скластися така, коли влада існує ніби сама по собі, незалежно від вимог до неї з боку нації, тоді владні повноваження регламентуються в залежності від зовнішнього втручання світових організацій. Важливим недоліком у цьому процесі формування інституту влади в громадянському суспільстві є те, що начебто основи його функціонування знають всі, однак механізми реалізації цих основ невідомі.

Спроби запозичити досвід країн, що мають багатолітню історію існування громадянського суспільства, не мають успіху — адже в США, у Франції та інших країнах існують дві партії, які базуються на полярних позиціях і приходять до влади

під час зміни історичних умов, наприклад, республіканська партія перемагає на виборах під час економічних криз, а демократи — у періоди певної стабілізації.

В Україні ж як на початку ХХ століття, так і в сучасних умовах існувало та існує багато партій, які постійно конкурують одна з одною, однак згідно з їх програмами відстоюють однакові принципи. Соціальні умови в сучасному українському суспільстві вимагають поєднання в захисті соціальних та національних прав громадян, врахування інтересів етнічних груп, але не конфронтації таких інтересів в рамках одного, окремо взятого національного суспільства.

Першим за значимістю в процесі розвитку громадянського суспільства та націєтворення стоїть інститут сім'ї. Сім'я відіграє важливу роль у формуванні громадської думки. Вона робить перші кроки у процес соціалізації та адаптації особистості. В сім'ї задаються норми і цінності в поведінці особистості, які стають тим кістяком, на який нашаровуються нові цінності в оцінці навколишнього середовища. Вони набувають принципового значення у здійсненні вибору або під час прийняття рішення [14].

Звісно, сім'я залишається певною мірою „консервативним” інститутом, більш традиційним і звичаєвим, аніж всі інститути взагалі, однак вона також знаходиться під впливом тієї сукупності змін, що відбуваються в світі. Деякі її функції перебирають на себе інститути освіти та виховання. Формування окремих навичок дитини, розвиток її талантів і здібностей, виховання прагнення до соціальної активності та ініціативності, а також розвиток творчих рис як в інтелектуальній, так і в фізичній праці здебільшого перебуває під керівництвом різних соціальних груп та інституцій, однак, навіть в таких умовах, саме в сім'ї закладаються уявлення про необхідність розвитку особистості в суспільстві.

У разі, якщо сім'я не орієнтує індивіда на соціальну активність, дуже рідко сам індивід знаходить сили та фактори мотивації, що формують особистість. Це ж саме стосується і формування прагнення до ідентифікації себе з окремою нацією; через те, як члени сім'ї оцінюють становище нації в суспільстві, як ставляться до діяльності національних спільнот у розвитку економічної та політичної

сфер, — визначається світобачення індивіда, а подальша включеність індивіда в суспільну діяльність ще більше закріплює негативне або позитивне ставлення, що багато в чому визначає його активність.

Типологія сім'ї значно змінилась за останній період. Так, традиційна патріархальна сім'я (або матріархальна) існує поряд з егалітарною сім'єю на рівних основах. Якщо раніше авторитет батька або матері задавався згідно з традицією, то в сучасних умовах він залежить від багатьох факторів, але й від традиції також.

Так, авторитет базується окрім традицій ще й на повазі до того внеску, який впливає на добробут сім'ї. Важливою характеристикою, що відображає сучасний стан цього соціального інституту, є взаємна повага інтересів та потреб кожного з його членів, причому вони не приносяться у жертву заради індивідуальних примх [14, с. 9]. Отож, індивідуалізм — це не принцип, за яким одна людина заради власних інтересів пригнічує індивідуальні прояви інших, а це означає, що кожен індивід однаково цінний для суспільства з власними поглядами та світосприйняттям.

Таким чином, сім'я в громадянському суспільстві повинна враховувати відчуття „солідарності”, що базується на взаємоповазі та взаємодопомозі. Вона привносить до основних ознак, які характеризують громадянське суспільство, ще й ознаку солідарності з урахуванням індивідуалізму, яка формується і функціонує на базі станової структури суспільства, проявляється в діяльності громадських організацій, заснована на підтримці суспільної рівноваги між урядом та окремими суспільними групами й функціонуванні сім'ї як соціального інституту, що регулюють політичну систему, контролюють механізми економічного розвитку та трансформують основи розвитку галузей культури, яка детермінує поведінку окремого індивіда.

За передачу і збереження системи знань, що запозичені з етапів етнічної історії нації та її громадянської активності, відповідає інститут освіти — знань не просто основних етапів розвитку суспільства та процесів формування нації, але й ролі нації у боротьбі за збереження власної ідентичності та прагнення суверенітету.

Інститут освіти включає до свого складу освітні заклади, професійні колективи, а також два напрямки діяльності, за якими спрямована система дій: навчання та виховання. В незалежності від якості та різновиду системи оцінювання, функціонування системи освіти спрямоване на отримання базових знань, а також для забезпечення відповідного рівня освіченої людини, її основне завдання спрямоване не стільки на забезпечення високого рівня освітньої підготовки, скільки на підготовку освіченої людини, яка могла б поповнювати власний рівень знань протягом життя.

Виховання як один з аспектів функціонування інституту освіти спрямоване на передачу цінностей та норм, які притаманні сучасному суспільству, а спроби передати ідеальну картину навколишнього світу відвертає учня від освіти. Звісно, виховання спрямоване на передачу загальнолюдських та „вічних” цінностей, однак у кризових умовах воно повинне бути спрямоване на допомогу учневі адаптуватися до навколишнього середовища.

В системі освіти є ще один напрямок, який визначає загальну орієнтацію інституту освіти, – це національна концепція освіти. Згідно з нею, разом із загальнолюдськими цінностями передаються й національні. Важливим елементом національної концепції освіти стає виховання почуття, за яким набуті знання будуть використані на користь національного розвитку, збереження цілісності і самобутності нації та забезпечать активізацію процесів її внутрішнього формування.

У громадському суспільстві існування інституту освіти повинне мати правову регламентацію та правовий захист. Тим більше, що освіта в громадянському суспільстві переходить з під державного контролю на часткове самозабезпечення. І стає громадською організацією, що має свій керівний апарат, власну структуру, спеціалізацію, права та обов'язки, регламентовані статутом даної організації.

В громадянському суспільстві, що будується на національній основі, інститут освіти також відповідає за гуманізацію відносин у суспільстві, якщо нація складається з представників різних етносів; принцип гуманізації повинен орієнтуватися на терпимість стосовно них, тобто на повазі до їх національних традицій, національних цінностей та звичаїв.

Кадрова підготовка спеціалістів для роботи в напрямках навчання і виховання в ідеальних умовах існування громадянського суспільства повинна будуватися на високому професійному рівні правового і економічного захисту. Однак треба враховувати принцип вільної конкуренції, згідно з яким виживає найсильніший. Крім того, цінність праці педагога-професіонала залежить від ставлення до його професії, а також від власного творчого потенціалу.

З національною концепцією освіти органічно пов'язане питання про збереження та передачу національної мови шляхом її використання в повсякденному житті, в різних галузях суспільства. Оскільки нація — це одне з найважливіших громадських об'єднань, то функціонування національної мови є одним з важливих механізмів, який допомагає їй закріпитися на національному просторі. Використання національної мови повинне стати такою ж особливістю національної культури, як і національні символи. Вона є сукупним образом нації в будь-яких соціальних умовах — у кризових або стабільних.

Звісно, з повагою до існування різних етнічних груп у складі національної спільноти, згідно дотримання прав етносів на самозбереження можливе використання їх мов, однак, на думку автора, національна мова повинна бути одна.

За збереження національних традицій та звичаїв також відповідає інститут релігії. Інститут релігії складається з системи установ, а також релігійної ідеології та психології, й культової діяльності. Важливим атрибутом інституту релігії є його єдність з життям нації та суспільства.

У громадянському суспільстві релігійні інститути знаходяться на тому ж рівні, що й інші. Розмаїття видів релігійних інститутів згідно з конфесійною належністю задовольняє потреби більшості громадян у виборі віри.

Для дослідження національного менталітету в громадянському суспільстві, на думку автора, необхідно спиратися на дві домінуючі конфесії (православ'я та уніацтво), що супроводжували процес націєтворення протягом довгого розвитку української нації на основі етнічних коренів, а також відносин, що будуються між інститутом релігії та нацією й між іншим соціальними інститутами; політикою, економікою та культурою. Хоча за конституцією релігія відокремлена від держави,

однак, на нашу думку, вона відіграє важливу роль у формуванні громадської свідомості, до якої включені національні цінності, тому вона виступає громадською інституцією, яка могла б підтримати державу у процесі формування нації.

Взаємовідносини, що обумовили об'єктивну реальність, стали формуватися на рівні соціальної структури та її динаміки. Адже статусні групи також є носіями громадянського менталітету на національній основі. Важливою характеристикою соціальної структури є соціальна мобільність. Національна приналежність виступає критерієм горизонтальної мобільності, однак в залежності від історичних умов представники окремої нації поповнювали вищі верстви соціальної структури, а представники за певною національною характеристикою — залишалися внизу соціальної ієрархії.

Точно в такому ступені статусні групи в залежності від становища в суспільстві, від престижу професії та суспільної діяльності, якою вони займалися, і формували національний менталітет. Адже якщо представникам нації не вдавалося досягти відповідного поважного становища та реалізувати власний потенціал, то в їх свідомості складалися стереотипи, що треба змінювати національність; цілком ймовірно, це відвертало їх від вирішення національних питань. Ті ж невеликі групи, що представляли націю та зберігали її інтереси і відтворювали традиції в нових умовах, не могли активізувати діяльність всіх інших соціальних груп. Звідси й пасивність, байдужість, інтровертивність, або заглибленість у себе, та інші. Найменші зрушення та перетворення виступають як героїзм та обростають міфами.

Статусні групи стають основою формування чіткої наукової концепції про закономірності функціонування суспільства. Така концепція представлена в роботах філософів, істориків, економістів та політологів, що реалізуються в політичних програмах різних громадських організацій, сформованих на національній основі.

Різні громадські організації намагаються вирішити питання соціального життя різнопланового характеру: освіта, національні проблеми, література, мистецтво. Соціальні організації та їх діяльність перш за все є представниками активності або пасивності соціальних інститутів, соціальних спільнот та статусних груп. У громадських організаціях перетинаються їх інтереси. Включеність особи до тієї

чи іншої соціально організації, рівень їх матеріальної забезпеченості, організація апарату управління, кількісне представництво різних статусних груп — все це забезпечує уявлення про маленьку модель суспільства, а також про умови формування свідомості.

Отже, громадянське суспільство — це процес організації сукупної цілісності національних норм та цінностей, що формуються в процесі взаємодії соціальних спільнот, інститутів і закріплені в національному менталітеті.

Формування громадянського суспільства на національній основі в межах однієї держави в умовах історичних катаклізмів можна простежити на прикладах європейських країн та країн Латинської Америки [147, с. 42].

Становлення громадянського суспільства знаходиться під впливом окремих умов, що визначають національну специфіку його розвитку. Адже громадянське суспільство — це та форма організації суспільної діяльності, яка формується на певній національній основі, що включає спільну територіальну розташованість національної спільноти, мову спілкування, специфіку економічного розвитку та політичного управління.

Національні ознаки так чи інакше впливають на процеси, що сприяють або заважають розвитку складових громадянського суспільства і відбуваються в національній державі та суспільстві, де існує панівна нація.

II. 2. Національна ідентичність громадян як основа зміцнення громадянського суспільства в умовах глобалізації.

Спільне відчуття національної ідентичності є дуже важливим для формування та зміцнення громадянського суспільства. На користь цього твердження найчастіше наводять аргумент, що національна ідентичність, як „ідеальний тип”, є особливою формою колективної ідентичності, при якій багато людей всупереч відсутності повсякденного безпосереднього контакту почуваються пов'язаними між собою, позаяк розмовляють спільною мовою або діалектами однієї мови, населяють спільну територію чи контактують із тим самим природним середовищем, відчуваючи до

нього певну чуттєву прив'язаність, поділяють низку спільних звичаїв, включно зі спільною історичною пам'яттю, яка в свою чергу, переживається в сучасному розумінні як гордість за досягнення нації не менш часто, ніж обов'язок відчувати гіркоту за національні поразки.

Така національна ідентичність в громадянському суспільстві дає громадянам почуття потрібності, впевненості в собі, власної гідності, заохочуючи їх „почуватися у себе вдома”, допомагаючи легко читати знаки інституційного та буденного життя. Діяльність інших людей – страви, які вони готують, товари, які вони виробляють, їх одяг та вирази облич і врешті вимовлені ними слова — все це стає впізнаним та зрозумілим. А така зрозумілість та знайомість, у свою чергу, надає впевненості особистості в тому, що вона каже або робить. Це також виключає й автоматичний страх перед чимось незнайомим — розмаїття, яке існує в рамках нації, до певної межі сприймається як одна з її складових рис.

Національна ідентичність озброює членів нації міцними почуттями приналежності та впевненості в собі і в інших. Коли ж громадянин позбувається відчуття національної приналежності, він сприймає світ як чужий та ворожий. Подолання страху – базова умова громадянського суспільства, і цьому зазвичай допомагає відчуття громадської спільної приналежності до однієї чи кількох етнічних груп, або національна ідентифікація, що сприяє консолідації суспільства.

Формування нації та розвиток громадянського суспільства проходять спільні етапи: активізація процесів націєтворення та поява перших основ громадянського суспільства відбувається в період соціальних криз, коли влада уряду послаблюється.

Оскільки діяльність більшості суспільних організацій пов'язана з вирішенням національної проблематики, із захистом національних або етнічних прав, то важливо враховувати в процесі становлення та розвитку громадянського суспільства прояви громадської активності представників національних спільнот в часи, коли були відсутні належні умови для його функціонування. Ці прояви могли у вигляді певної національної символіки чи міфології закріпитися у свідомості — і у відповідних умовах лише необхідний поштовх до їх „матеріалізації”.

У позадержавний період формування нації їй властива самоорганізація та саморегуляція, а це і є ще однією з ознак громадянського суспільства, яке з природи речей спирається на самодіяльність та ініціативу самих громадян. Значить, можна припустити, що прагнення до захисту власних інтересів на правовій основі, відстоювання рівних прав з іншими націями та етнічними групами у свободі виявлення, прийнятті рішень національного характеру та здійсненні вільної торгівлі, при організації ринку на національній основі, з урахуванням національної специфіки економічного розвитку регіону, мало внутрішню спрямованість та мотивацію. При таких умовах громадянське суспільство виступає природною основою оформлення нації в загальну спільноту, що акумулює інтереси етнічних груп та суспільства взагалі.

Кожен етнос на певному відрізку власної історії прагне створити власну державу, наслідком цього є перерозподіл регулюючих функцій між державними органами та недержавними інститутами, які репрезентують самодіяльне населення. Співвідношення цих двох впливів визначає міру становлення громадянського суспільства у відповідних умовах.

Різні етнічні групи мають окремі можливості щодо формування громадянського суспільства, залежно від того, до якого типу особистого утворення за своєрідністю умов існування належить етнос. І зворотна обставина — різні етноси неоднаково потребують формування громадянського суспільства як засобу збереження власної ідентичності.

Суб'єктом громадянського суспільства є активна, творча людська одиниця, адже громадянське суспільство виникає разом з появою громадянина, який усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства і який наділений комплексом прав і свобод та відповідальний перед іншими громадянами.

Існування громадянського суспільства передбачає усвідомлення кожним окремим індивідом і населенням взагалі своїх власних інтересів, які дуже різноманітні й нерідко суперечливі. Чинники, що впливають на формування громадянського суспільства, поділяються на зовнішні та внутрішні. Зовнішні, які йдуть від взаємовідносин колишніх радянських республік, а також від впливу

розвинутих західних держав, і внутрішні, що формуються на основі специфічних етнічних ознак існування, які включають об'єктивні та суб'єктивні фактори [1, с. 94].

Зовнішніми факторами в даному випадку виступають загальні риси розвитку, притаманні всім суспільним системам у XXI столітті. Е. Азроянц у своїй роботі „Глобалізація: катастрофа чи шлях до розвитку?” виділяє такі шість ознак: 1) демографічний вибух; 2) велика кількість людських жертв, знищених протягом XVIII-XXI століть; 3) створення біполярного світу, що розвивається на антагоністичному протистоянні; 4) домінування у світі єдиної країни, що задає стереотипи поведінки та створює образ добробуту; 5) перехід від індустріалізації до використання нових технологій; 6) інформаційний вибух [1, с. 6 – 13]. Проходячи крізь свідомість, всі названі чинники змінюють національну і громадську свідомість, а, отже, стають важливим фактором формування громадянського суспільства у відповідних історичних умовах на певній національній основі. Так демографічний вибух формує у свідомості цінність збереження життя кожного заради гармонійного існування всіх.

Друга ознака глобалізації формує у свідомості нації рису фаталізму та вчить цінувати кожен окремий момент життя. Третя ознака утворює почуття невизначеності щодо власних суспільних життєвих орієнтирів. Четверта — на перше місце у свідомості та в суспільній діяльності ставить матеріальні цінності перед духовними. П'ята ознака розбиває життя людини на певні окремі моменти та звужує коло її спілкування. Шоста — призводить до втрати специфічних рис, за якими національні групи визначають власну ідентичність та унікальність.

Внутрішнім чинником є зміна ставлення до громадянського суспільства. Єдиним варіантом у процесі переходу від „тоталітаризму” до „демократичного суспільного розвитку” є громадянське суспільство. Воно давно сформоване в західних країнах, але копіювання даної системи організації громадського життя не є виходом для України, бо треба враховувати культурні, історичні та територіальні чинники, що вплинули на формування громадської думки, та власні підходи до створення і функціонування громадянського суспільства.

Наступним внутрішнім чинником є ідеологічна трансформація. Головна ідея, яка домінує на пострадянському просторі — ідея звільнення від тотального контролю з боку держави над діяльністю суспільних груп та громадських інститутів, а це ототожнюється з почуттям свободи від страху перед загрозою покарання. Звільнення від тотального контролю цілком логічно пов'язується з набуттям свободи. Такий вияв свободи „від чогось” повинен стати виявом свободи „для чогось”, однак страх все рівно зберігається і в більшості випадків. Саме він виступає рушійною силою і визначає мотивацію дій людей в суспільстві. З одного боку, страх перед пригніченим минулим та його повторенням в майбутньому, а з іншого — страх перед свободою, з якою не розумієш, що робити. Часто він діє підсвідомо, а це означає, що допоки не буде усвідомлено причину цих страхів, динаміка розвитку громадянського суспільства буде повільною.

Крім того, почуття свободи також необхідно чітко регламентувати суспільною думкою, адже вона не може перерости у вседозволеність та анархію. Небезпека інтерпретації свободи саме таким чином призведе до створення ситуації дезінтеграції суспільства та дезорієнтації особистості, а це в свою чергу може стати передумовою для повернення до відновлення механізмів тотального контролю навіть під назвою „громадянське суспільство”.

Якщо погодитися з інтерпретацією поняття „громадянське суспільство” як саморегульованої системи недержавних інституцій, через які громадяни реалізують власні громадські інтереси, то з цього витікає, що громадянське суспільство створюється не державою, а громадянами, тобто виростає „знизу” в процесі тривалої еволюції, хоча виключити роль держави в цьому процесі неможливо. Вона певним чином регламентує діяльність інституцій громадянського суспільства, підтримуючи або гальмуючи їх розвиток.

Отже, громадянське суспільство формується на етнічній основі, яка трансформується в національну. Громадськість життя будь-якої нації повинна стати основою свідомої діяльності, а потім трансформуватися в національний менталітет. Основними компонентами становлення громадянського суспільства виступають: активна діяльність кожного індивіда в процесі групової взаємодії, на основі чого

створюється свідомість, що інтегрує риси як суспільних груп, так і нації в цілому. Особистість повинна усвідомлювати, що спільне існування та сприйняття інтересів нації як власних збереже її інтереси та захистить їх у потрібний момент.

Конкуренція як основний принцип економічного розвитку суспільства повинен сприйматися не як щось вороже або нав'язане ззовні і як те, з чим потрібно боротися, а як необхідний елемент подальшого розвитку нації та особистості для створення основи зацікавленості індивідів одного в одного, що сприяє згуртованості нації. Основами економіки громадянського суспільства стають приватна власність та приватизація як безпосередні економічні кореляти принципів індивідуальної свободи та конкурентних настанов вільної особистості, яка шукає для себе користі.

Держава з цього процесу не виключається, вона повинна перетворитися із самоцільної та суверенної сутності на службовий інструмент виконання ролі більшості громадян, чия мета полягає у розвитку та вдосконаленні соціальних умов для вільної самореалізації індивідів, внаслідок чого були вироблені різні сценарії контролю держави з боку суспільства.

Отже, громадянське суспільство є надіндивідуальною єдністю громадян, чия солідарність по відношенню до закону як соціального гаранта свободи знаходить відображення в контексті всезагального інтересу, а тому відсутність соціального захисту, який повинна надавати держава, остаточно дискредитує основні постулати громадянського суспільства про зменшення ролі держави в соціальному житті та соціальну автономію індивіда.

Цей аргумент підкріплюється реальним становищем громадських організацій в суспільному житті, адже жодна з них не має відповідних коштів для того, щоб перебрати на себе, хоча б частково, функції держави із здійснення соціального захисту населення, а також правової безпеки.

Таким чином, процес розвитку громадянського суспільства в Україні відбувається на основі національних чинників, які визначають свідому поведінку представників різних статусних груп та соціальних інститутів. Національна ідентичність стає основою зміцнення громадянського суспільства через реалізацію соціально-психологічних факторів розвитку громадянського суспільства. До них

відносяться: механізм адаптації – національна ідентичність здійснює само ідентифікацію особистості з певною нацією в процесі зміни соціальних умов, шляхом перетворення структурних елементів національного менталітету у систему цінностей та ціннісних орієнтацій, які покладені в основу функціонування інститутів громадянського суспільства та встановлення партнерства між громадськими інститутами та державними; механізм інтеграції — національна ідентичність сприяє об'єднанню громадян у вияві інтересів, потреб і цілей, що формують впевненість у існуванні можливості для успішного вирішення індивідуальних проблем на організаційно-правовому рівні функціонування інститутів громадянського суспільства, а ніж індивідуальному; компенсаторний механізм — національна ідентичність є основою на особистісному рівні, яка забезпечує самозбереження та відтворення в умовах кризи та соціальних ризиків, а на груповому рівні забезпечує соціальний захист громадських інститутів, діяльність котрих спрямована на збереження історичної національної пам'яті навіть і умовах занепаду національної культури; механізм регуляції — національна ідентичність забезпечує поєднання національного менталітету та базисних основ функціонування громадських інститутів через трансляцію цінностей нації у системі національно-правової культури.

Враховуючи умови глобалізації, які детермінують загальний розвиток різних національних та етнічних груп, національні риси дозволяють зберігати унікальність внутрішнього світу нації. Вони задають основу для формування відповідного типу особистості, активної, мобільної, відданої інтересам нації, яка орієнтована не лише на здобуття власного добробуту, але й на отримання нацією відповідного рівня розвитку, який забезпечив би їй престиж та визнання не тільки серед її представників, але й на світовому рівні.

Специфічність розвитку громадянського суспільства в Україні визначають також за діяльністю різних соціальних інститутів, тобто за направленістю їх діяльності в національному русі, а також за їх участю у розвитку різних сфер суспільства. Серед факторів, які б сприяли подальшому розвитку громадянського суспільства можна виділити такі: посилення інформаційно-комунікативних процесів

серед представників етнічних громад шляхом здійснення програм соціального захисту населення та волонтерських програм; підтримка з боку держави національно-політичної активності громадян через реалізацію їх інтересів та волевиявлення в діяльності громадських інститутів, поширення відкритості інформації про діяльність громадських інститутів для популяризації результатів їх діяльності серед населення; виконання громадськими інститутами не тільки контролюючої функції по відношенню до оцінки якості функціонування державних інститутів, а й підтримки тих ініціатив держави, що спрямовані на покращення життя населення, підтримка та збереження статусу статусних груп та національних еліт, які є важливим носієм національних ознак, що детерміновані у повсякденній діяльності через трансляцію системи цінностей, що формуються ними в процесі суспільної життєдіяльності.

II. 3. Ментальні передумови та інституціональні основи розвитку громадянського суспільства

В реальності типи суспільств, які існують в Європі та США, не збігаються з моделлю „громадянського суспільства” в тому, що існує конфлікт між загальним і приватним інтересом. Індивіди виступають представниками різних угруповань, тому відсутній контроль за владою з боку загалу. Таким чином, відсутній механізм, котрий перешкоджав би перетворитися демократичній владі на владу абсолютну, що призводить до відповідних наслідків. Тому якщо інші країни, в яких громадянське суспільство стало традицією існування, не змогли виробити механізми захисту, то сподіватися, що в Україні такі механізми будуть задані історично, марно.

Однак, на нашу думку, громадянське суспільство в Україні має власну історію. Адже в умовах відсутності власної державності вільна діяльність та ініціативність існували в прихованому вигляді і нагадували вседозволеність.

Громадянське суспільство в Україні має власні зародкові традиції в елементах місцевого самоврядування давньоруських міст та спробах суспільної, зокрема економічної емансипації в рамках кодифікованого звичаєвого права. В Україні

поступово розвивається місцеве самоврядування і незалежне судочинство, з'являються громадські організації та освітні заклади. Водночас процес зародження громадянського суспільства в Україні і подолання середньовічної станової системи суттєво обмежуються невисокою урбанізованістю краю, економічною відсталістю та загальним колоніальним статусом українського населення.

Наприкінці XVIII століття, після остаточного возз'єднання з Росією Правобережжя України, процес становлення громадянського суспільства взагалі переривається. Винятком вважаються західноукраїнські землі — Галичина, які після розпаду Польщі потрапляють до складу Австро-Угорської імперії. Тут, в умовах конституційної монархії та дарованих нею відносин ліберально-демократичних свобод, громадянське суспільство формується більш-менш за тією ж самою моделлю, що і в інших країнах Центрально-Східної Європи. Наприкінці XIX століття — на початку XX в Галичині вже існує практично увесь спектр інституцій громадянського суспільства: молодіжні, жіночі, спортивні і навіть релігійні та культурно-освітні і наукові організації, кредитні та кооперативні спілки, незалежна преса і політичні партії.

У міжвоєнний період ці інституції збереглися під авторитарним польським режимом і лише в 1939 році були скасовані радянською владою. Традиція відносно тривалого розвитку громадянського суспільства в Галичині виявилась, однак, вирішальною для подальшого відновлення його інституцій через півстоліття, в умовах відносної суспільної лібералізації, викликаній в Радянському Союзі політикою „перебудови”. Характерною рисою інституцій громадянського суспільства, що почали масово виникати наприкінці 80-х років у Галичині була їх всіляко підкреслювана спадкоємність щодо реальних, а часом і міфічних попередників передвоєнної Галичини (газети „Віче” та „Поступ”), НТШ, товариства „Просвіта”, молодіжних організацій СНУМ та „Пласт”, студентських братств) [94].

Становлення громадянського суспільства у Східній Україні відбувалося у значно складніших умовах, унаслідок чого його повноцінне існування у більшості регіонів, особливо на периферії, залишається проблематичним. Отже, і на цих

територіях досить чітко проявляється історична спадщина та типологія ментальності, що сформувалися в минулі роки.

Безумовно, українці мають достатньо підстав вважати незалежність своєї держави соціальним явищем, що знаходиться під загрозою з боку колишньої метрополії, котра протягом століть зводила нанівець їх емансипаційні потуги і котра й нині вороже ставиться до української незалежності як до абсолютно ненормального явища. Але ще більшу загрозу для української незалежності становить нинішня ситуація, зокрема вкрай низька національна свідомість населення.

Розвиток громадянського суспільства не може ігнорувати національних особливостей однієї держави, але й абсолютизація національної ідентичності йде врозріз з основами громадянського суспільства. В такому випадку націоналізм набуває характеру шовінізму: прикладом може виступати Німеччина 30-40-х років, коли право на існування мала лише „арійська нація”, тому національні інтереси, національні цінності повинні поєднуватися з традиціями формування громадянського суспільства, які сформувалися і функціонують в країнах Європи, та в той же час їх приклад не є панацеєю для наслідування в українському суспільстві.

Сформувати українське суспільство було б простіше, якби не було історичного розподілу на Західну та Східну Україну. Західна Україна, яка довго не входила до складу СРСР, мала якусь частину суспільно-політичного досвіду, що був характерний для країн Східної Європи. Він включав в себе інституції середньовічного європейського права (литовські статuti, магдебурзьке право), конституційний розвиток у межах Австро-Угорської конституційної монархії, проголошення ЗУНР, діяльність ОУН, введення приватної власності на землю в середині XIX століття, відсутність державного втручання в економіку (тобто менший історичний досвід колективізації та індустріалізації). Оскільки радянський уряд вводив одержавлення в основному примусово, то після ліквідації радянської влади західні українці повернулися до традиційних форм існування, які, як засвідчують дослідники, подібні до громадянського суспільства.

Громадське життя, що розвивається в Україні, має переважно національне забарвлення: 1) новоутворювані інституції громадянського суспільства звертаються до історії у пошуках аналогів демократизму саме на українських територіях; 2) пошук засад в минулому: проводяться порівняння з моделями розвитку сучасних країн Європи; 3) інститути громадянського суспільства мають етнічну основу формування, бо відсутність великих громадських організацій призводить до ситуації, де нація як соціальна спільнота виступає тією основою, що сприяє розвитку організацій громадянського суспільства.

Визначивши основні характеристики нації та громадянського суспільства, розглянемо напрямки розвитку громадянського суспільства крізь призму кожного з них.

Важливість забезпечення функціонування механізмів захисту та претендування на рівні права з іншими етносами є суттєвим показником закріплення громадськості та формування почуття національної приналежності до української нації в сучасній Україні. Отже, важливим механізмом, який перевтілить ментальні символи національної ідентифікації у громадську свідомість, є інститут армії. Гарантії національної безпеки, що входять до основних функцій армії, сприятимуть зміцненню статусу громадянського суспільства в соціальній реальності, а також сприятимуть трансформації національної свідомості.

Вагомість територіального аспекту в конституюванні національної свідомості виявляється в тому, що наявність території як місця компактного проживання етнічної спільноти є необхідною передумовою ідентифікації етнічнооднорідного і соціально-політичного плюралізму [7, с. 34]. Поліетнічне українське суспільство, що стало фактично історичною передумовою формування української нації в умовах відродження громадськості суспільства, сприяло відродженню процесу розвитку громадянського суспільства на основах загальних принципів демократизації світового співтовариства та на принципах виховання цінності національних символів і норм, що обумовило напрямки вибору шляхів розвитку українського суспільства загалом.

Першою ознакою національного менталітету, за якою йде ідентифікація кожного з представників української нації, є територія. Однак в нових умовах традиційні риси, що характеризували територію як середовище, де жили батьки, трансформуються в державні межі, в яких розвивається громадянське суспільство і набуває ціннісного змісту українська нація як така. Територія в даному випадку представлена як земля, яка годує і захищає, а також є домівкою для української нації. Однак вона потребує захисту, турботи, а для виконання таких функцій необхідно створити відповідні соціальні інститути. Один з таких, який відповідає за захист території проживання української національної громади – інститут армії. Суспільна значимість армії полягає в тому, щоб захищати національний суверенітет та надбання країни [4, с. 25]. Причому соціальний захист з боку соціального інституту – української армії повинен стосуватися не тільки етнічних представників України, а й громадян України, що є представниками інших етнічних груп, які проживають на території української держави.

Територія проживання нації окрім державних кордонів містить в собі ще й природне середовище та географічне розташування, а також регіональну специфіку існування нації. Всі ці компоненти в громадянському суспільстві повинні регламентуватися специфікою українських національних традицій, адже поліетнічна українська нація не може вдатися до націоналістичних позицій і розселити кожного з представників різних етносів по етнічних зонах у країні. Цінність території для кожного із етносів, що входять до нації, може набувати тієї ж символіки, що й етнічні традиції.

Спільність території — це одна з ознак, що об'єднує етноси в націю. На територіальних основах формується повага до кожного, хто проживає в межах цієї території. Функціонування інституту армії орієнтоване на захист кожної етнічної групи, що входить до нації. На основі спільності території проживання виховується толерантне ставлення до різних етнічних груп, які збагачують культурний потенціал нації. Толерантність та повага до них виховують у свідомості нації цінність інтересів та традицій кожної нації, що проживає на Землі, незалежно від вибору її національних уподобань. Сформовані на національній основі такі риси менталітету

становлять механізми розвитку громадянського суспільства в сучасних умовах існування української нації.

Наступною ознакою розвитку громадянського суспільства в Україні є економічна та політична специфіка українського національного менталітету. Аграрна специфіка економічного розвитку залишається переважною галуззю, що забезпечує внутрішній та зовнішній ринок України. Однак, крім неї економічна спеціалізація включає в себе розвиток промисловості, туризму та торгівлі. Перехід до ринкової економіки спричинив вияв такої важливої риси ментальності, як індивідуалізм, однак у новій формі: якщо колись він виявлявся в захисті власних інтересів від втручання ззовні, то зараз це виявляється у тому, що приватний сектор за відсутності правового захисту забезпечує себе та захищає власні інтереси вже від втручання держави; в суспільстві фактично відсутня довіра до влади, а отже – кожен сам за себе. Хоча необхідно відзначити, що усвідомлення власної належності до національної спільноти, яка є тією ланкою, котра оцінить результати праці, зможе посприяти процесу інтеграції.

Індивідуалізм в економічній діяльності в сучасних умовах виявляється в тому, що в різних галузях економіки приватний сектор набуває значного розширення та складає основу для вираження творчого потенціалу у різних видах економічної діяльності. Однак говорити про абсолютну самостійність в економіці не можна, адже багато людей не володіють досвідом у розпорядженні землею та не вміють нею розпоряджатися, крім того, при несприятливих умовах, вони потребують підтримки держави, а також відповідних змін у ціновій політиці з її боку, у правовій підтримці та правовому захисті. Тільки тоді, на нашу думку, індивідуалізм проявиться у відповідних результатах, а інакше складеться ситуація, що скільки не працює, все рівно віддачі не отримаєш, а це означає, що у свідомості формується стереотип про марність власних зусиль, що виливається в пасивність у поведінці.

Важливо також виключити зі свідомості очікування в отриманні результатів одразу, а тим більше орієнтацію на піклування лише про власний добробут, тобто індивідуалізм повинен поєднуватися з окремими рисами колективізму, які підкріплюються суспільним визнанням нацією зусиль та діяльності особистості.

Формування ідеї розвитку національної економічної системи з використанням господарського досвіду українців сприятиме вихованню цінності результатів праці не тільки для кожного окремого індивіда, але й для нації загалом. Адже визнаність результатів власної праці українцями як національною та державною спільнотою формує у свідомості почуття необхідності індивідуальних зусиль не тільки собі, а й іншим. Праця людини на користь загалу, а загалу — на користь кожного окремого представника нації сприяє активізації процесу єднання на національній основі.

Політична специфіка України також спирається на досвід минулого: президентсько-парламентська система управління має схожі орієнтири в українському суспільстві, в гетьманаті, та знаходить власні витoki ще з надбання інших країн, що обумовлює процес становлення громадських інституцій в Україні. Політичне управління в Україні має лінійно-функціональний характер, тобто обов'язки та повноваження Президента обмежені Конституцією і діяльністю парламенту. Однак важливою рисою організації процесу політичного управління в сучасній Україні є представництво нації, хоча влада поки що не обмежена діяльністю громадських організацій і повністю не підконтрольна їм, а це поглиблює пасивність нації відносно захисту власних прав. Крім того, поки що влада не має довіри з боку нації. Більшість громадських організацій залежить від державної підтримки, а риса менталітету „егалітаризм” стає якісною рисою поєднання державних та громадських інтересів з національними.

Важливим аспектом перетворення політичної діяльності зі сфери загально-суспільного напрямку у сферу суспільно-національну є поєднання спільних зусиль державних інституцій та громадських організацій у становленні ідеї громадянського суспільства. Така взаємодія сприятиме формуванню принципів державної ідеології, якщо буде існувати підтримка з боку громадських організацій, що у власній діяльності не будуть акцентувати увагу тільки на вирішенні проблем соціального характеру, а привнесуть у цей процес і національні символи.

Наступною сферою, в якій зосереджено поєднання громадських національних інтересів, є культура. Вона містить в собі також громадські відносини, що обумовлюють специфіку розвитку економіки та політики. Отже, поведінка людей в

цих соціальних площинах, формування їх свідомості, на наш погляд, багато в чому сприятиме формуванню внутрішнього змісту нації та розвитку громадянського суспільства.

Першим елементом, що включається в культуру, є мова. Використання української мови як основи спілкування нації повинно стати обов'язковим атрибутом розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Мовна політика стає дуже важливим показником того, що українська нація не досягла певного розвитку і досі користується не стільки російською й українською мовами, скільки „суржиком”. Ситуація погіршується ще умовами лобіювання іншої мови та введення її в користування. Крім того, інститути освіти не переведені повністю на викладання українською мовою. Більшість з них використовують російську, звідси і невизначеність людей щодо її застосування.

Мовна політика також не використовується в економіці, адже більшість кампаній застосовують російську мову або іноземну. Громадські ж організації спрямовують власну діяльність на вирішення багатьох економічних питань та роботу з різними соціальними групами, що на сьогодні більш незахищені, — це організації Червоного Хреста, Ветеранів Афганістану, дітей-Чорнобильців, організації „Шлях до дому”, що працюють здебільшого з представниками маргінальних груп. Багаточисельність таких організацій свідчить про те, що в громадянському суспільстві в Україні існує велика кількість соціальних питань, вирішення яких відсуває на інший план національні питання. Однак це не зменшує необхідності працювати над національними питаннями, адже якщо вони не будуть вирішуватися, гонитва за подоланням суспільних протиріч призведе до ситуації, коли ми знайдемо людей, що вирішать наші соціальні та економічні проблеми, а тим більше умови, за яких буде запропонована хоча б ілюзія цього вирішення — тоді ми ризикуємо позбутися національного суверенітету задля реалізації такої ілюзії.

Отже, якщо ми хочемо зберегти єдність нації та суверенітет держави, подібна робота повинна здійснюватись під егідою української національної тематики та збереження національної сутності.

Інститут освіти згідно з вимогами, які до нього ставить суспільство в підготовці особистості, що активно включена в систему відносин з різними соціальними групами та формується на певній національній основі, об'єктивно функціонує як дієвий інструмент соціалізації людей лише саме в такому напрямку; для цього інститут освіти повинен бути гнучким, відкритим для взаємодії з нацією та суспільством. Завдяки цьому він зможе забезпечувати можливість для духовного, інтелектуального та фізичного розвитку громадян України. Завданням інституту освіти є забезпечення повноцінного фізичного, психічного і духовного здоров'я особистості; формування її світогляду відповідно до національних загальнолюдських цінностей, розвиток творчих здібностей, набуття соціального досвіду [283]. Концепція освіти „особистісноорієнтованого навчання та виховання”, яка спрямовує свою увагу на особистість, що зможе критично мислити, спроможна опрацьовувати різноманітну інформацію, прагне змінити на краще власне життя і життя держави. Важливою є участь в цій роботі педагогічних кадрів, які в основу роботи ставлять особистість учня і поряд з традиційними методами використовують педагогічні інноваційні технології, спрямовані на розвиток творчої особистості, розкриття її можливостей та здібностей.

Виховання як один з важливих елементів освіти виробляє напрямки роботи, орієнтовані на плекання в особистості цінностей, котрі визначають її ідентифікацію з нацією, а головне — надає розуміння того, що цей вибір свідомий. Отже, головними пріоритетами є: виховання у кожної особистості любові до власної землі, мови, історії, культури свого народу, поваги до культури інших народів і — спрямоване на розвиток патріотизму, любові до народу України. Одним із напрямків роботи національного виховання є формування екологічної культури особистості, гармонії її відносин з природою.

Інститут освіти в нових умовах спрямований на зміну національного менталітету, детермінованого новими умовами його статусу в громадянському суспільстві, адже він сам повинен дбати про збільшення фінансування інтелектуальної праці педагогічних кадрів, бо це підвищить престиж функціонування інституту освіти в суспільстві. Кожен елемент освіти повинен

орієнтувати власну діяльність на підвищення пріоритету інтелектуальної праці, а це забезпечить престиж нації, що може виховувати не тільки добрих спеціалістів у різних галузях, але й активно діючих свідомих громадян, які здатні не просто пливати за течією, а й змінювати навколишнє середовище.

Роль інтелігенції у національному самозбереженні проявляється в діяльності та програмах різних громадських організацій, першою з яких було Кирило-Мефодіївське братство. Однак, згідно з його програмою, кирило-мефодіївці не виступали за суверенітет українського суспільства, скоріше ратували за федеральний устрій.

Народники, що представляли громадський рух у другій половині XIX століття, також не дуже акцентували увагу на національному питанні, вони наголошували на суспільному перетворенні: влада залежить від волі народу, принципами організації влади оголошуються її виборність, змінність, підзвітність, підконтрольність. Однак вони вважали, що тільки при громадянському суспільстві можливе національне самозбереження [19, с. 39]. Такої ж думки дотримувалися в своїх працях М. Драгоманов, І. Франко. Отже, українська інтелігенція виховувалась у відповідному середовищі, де головними були соціальні проблеми, що стосувалися селянства й робітників, вирішення цих проблем мало поліпшити життя найбільших за чисельністю верств населення.

Чи не одним з перших поєднання ідей зміни соціального становища та вирішення національного питання вивів М. Грушевський. Отримання незалежності українською нацією є за М. Грушевським „...об'єктивною логікою життя, яка пов'язана не тільки з територіальними володіннями, а й з природними нахилами народу” [62, с. 244]. Однак, на наш погляд, захоплення національними питаннями відволікло його увагу від вирішення інших питань соціально-економічного та політичного характеру.

„Національний ідеалізм” Д. Донцова, що увійшов в основу програми ОУН, орієнтований на використання будь-яких засобів, навіть аморальних, заради здійснення національних інтересів також ігнорує вирішення соціально-політичних проблем і зацікавлений у створенні міцної національної меншості, що під впливом

духу романтики, релігійного панування, містичного пориву може призвести до національного визволення [78].

В. Липинський також у своїх роботах поєднав ідею громадянського суспільства та вирішення національного питання, віддавши перевагу нації, яка, на його думку, буде формуватися на основі класу „селянської аристократії”, а на нашу думку, це обумовлено соціальними умовами формування української нації на початку ХХ століття. Основною умовою української державності є поєднання релігійної, регіональної, політичної, організаційної та національної сфер [155, с. 21]. Цінностями організації української нації є єдність її етносів у межах однієї державності, віри та справедливості, любові до землі й до людей. [115, с. 241]. Подібна сукупність цінностей, на нашу думку, є більш традиційною, побутовою і дещо ідеалізованою, тому що базується скоріш на уявленнях про те, яким повинно бути громадянське суспільство, де нація стоїть на чолі, ніж на реаліях існування.

Роботи багатьох вчених та праця інтелігенції в сучасному українському суспільстві свідчать про трансформацію національного менталітету при розбудові громадянського суспільства. Прагнення, наміри та уявлення збереглися і обумовлюють поведінку інтелігенції, тому що її дії наповнені стереотипами, міфологізацією багатьох історичних подій від Київської Русі до Гетьманщини, перебільшенням національного руху й так далі. Однак ситуація потребує формування нових міфів та стереотипів. Вони повинні пов'язуватися з процесами включення української нації в суспільне життя.

Джерелом символів української нації має стати не побутова культура, а громадянська, що буде включена у фольклор; гордість за націю буде базуватись не на історичному минулому, а на реальних справах та досягненнях українців у суспільному житті світу та України. Архетип „неньки-України” має будуватися на прагненнях вивести Україну на світовий рівень, який буде свідчити про те, що вона зможе не тільки прихистити, а й надати правову підтримку. Тоді „архетип” рідної землі асоціюватиметься не з окремою домівкою, а з територіальними межами всієї України [111].

Важливою складовою трансформаційного статусу української нації в громадянському суспільстві є інститут релігії, який виконує функцію збереження традицій та цінностей, що детермінують поведінку різних статусних груп у суспільстві. Для української нації інститут релігії, до якого входили різні конфесії (православна, греко-католицька, іудейська та інші) відіграв важливу роль у національній ідентифікації, адже в умовах панування інших держав в Україні інститут релігії залишився одним з осередків, в якому українці могли знайти захист. Навіть у Запорозькій Січі існувала власна церква, від якої воїни-козаки отримували благословення. В сільській громаді церква була осередком історичної пам'яті та виконувала функції інституту освіти, тобто забезпечувала власне початкову освіту, виховувала повагу до батьків та людей, а також до традицій, якими жили інші покоління.

У громадянському суспільстві інститут релігії, при сучасній невизначеності, особливо в середовищі молодих, залишається найбільш консервативним центром, в якому зберігається історична пам'ять та чітка структура цінностей, яка регламентує життя людини, незважаючи на постійну зміну соціальних умов життя людей. Згідно з Конституцією України в українському суспільстві закріплене право на вільне віросповідання. Адже кожен представник нації вільний у власному виборі конфесії. Однак спостерігається чітка тенденція щодо вибору тієї чи іншої конфесії з боку старшого покоління більше, аніж з боку молоді; релігійність в даному випадку визначається не тільки вибором тієї чи іншої конфесії, але й фаталізмом в оцінці навколишнього середовища.

Важко оцінити зв'язок взаємовпливу інституту релігії і процесу становлення громадянського суспільства в Україні, та треба враховувати також благодійницьку діяльність інституту релігії і підтримку ним рівноправ'я та злагоди між представниками різних національних груп, а також те, що інститут релігії забезпечує підтримку політиці держави, що в свою чергу забезпечує йому статус автокефалії.

Трансформація цінностей та національного менталітету відбувається на основі соціальної взаємодії різних соціальних груп, а перш за все інтелігенції. Її статус

обумовлюється відповідно до соціальних умов існування нації в громадянському суспільстві. Важливо в цьому статусі визначити систему цінностей та норм, якими керується інтелігенція при розбудові власних відносин з іншими статусними групами, а також організує власну діяльність в управлінні та інших галузях суспільної діяльності.

Збереження ідеї громадянського суспільства як суспільного ідеалу можливе за відмови від актуальної стратегії його практичної побудови і зосередженості на конкретних питаннях, пов'язаних із вдосконаленням механізмів ринкової економіки та розбудови правової держави в Україні. Хоча цей шлях потребує досить копіткої роботи, проте він є єдиною можливістю виходу із загальної кризи, запобігаючи перетворенню України як на тоталітарну державу, так і на кланово-мафіозне суспільство, що існує в деяких країнах Латинської Америки.

Іноді українське суспільство хочеться назвати «привідкритим суспільством», де риси авторитаризму і демократії своєрідно поєднуються і доповнюють одна одну. Розвиток такого типу суспільства в Україні відбувається швидше, ніж громадянського. Незважаючи на збереження в цілому все ще тоталітарних форм взаємовідносин між державою і суспільством, наявна недостатня спроможність держави здійснювати належною мірою функції централізованого контролю.

Причини – у протистоянні різних гілок влади, недостатній продуманості й ефективності функціонування „вертикалі влади”, у відсутності належним чином розробленої правової бази для кодифікації соціальних дій в умовах „багатоукладності” і соціально-політичного плюралізму.

Українська нація стоїть на шляху до творення як певної цілісності перетворення аморфного суспільства в громадянське, об'єднане не спільним минулим, а спільним майбутнім. Досягти такого результату можна шляхом поступових економічних, політичних та інших реформ у поєднанні з різноманітними просвітницькими, культурно-освітніми заходами, тобто еволюційним шляхом, який би не загострював мовних, релігійних, етнопсихологічних та інших відмінностей серед різних груп українського населення, а навпаки – інтегрував їх ідею спільного творення передової, економічно

розвиненої, демократичної, шанованої в цілому світі держави, однаково своєї для людей, що живуть у ній.

Інший шлях — революційний, тобто шлях, як дехто вважає державного волюнтаризму, що призведе до міжетнічних конфліктів та авторитаризму, який унеможливорює саме існування громадянського суспільства. Для того, щоб запобігти революційному шляху створення громадянського суспільства в Україні, треба провести ефективні економічні реформи, які б забезпечили економічний добробут та процвітання у суверенній українській державі. Треба дати населенню України відчуття причетності до певної спільної історії й культури; у жодному разі не можна починати українізацію з мови, а лише з історії та культури, тобто з того, що здатне зацікавлювати, об'єднувати, а не залякувати та роз'єднувати.

У вільній, незалежній державі мова не може і не повинна бути ознакою патріотизму: вирішальною ознакою „українськості” є вже не мова, а самосвідомість. Багато політичних діячів говорять про те, що українською мовою повинно викладатися більшість наук та дисциплін, подаватися інформація в ЗМІ, а також проводитися діловодство, але для того, щоб сформувати покоління україномовного населення, необхідно, щоб дорослі захотіли, аби їх діти говорили українською мовою, тому ми знову повертаємось до процесу формування національної свідомості.

Цей процес змушує українську націю зробити висновок, що українці мають власну історію, територію і власне особисте походження. Це дає можливість нам усвідомити себе як самостійну історичну одиницю, усвідомити не тільки позитивні моменти співіснування, а й негативні — стереотипи поведінки, що шкодять процесу формування самої нації та громадянського суспільства. Якщо зробити акцент на національній ідентичності й протиставити українську націю іншим етнічним групам, що проживають на території України, то буде важко протистояти традиційній психології і створити громадянське суспільство, тому необхідно поєднати націоналізм з космополітизмом [243, с. 71-77].

Виходячи з попереднього розділу, ми з'ясували, що українська нація ще не сформована, бо існує велика кількість складових частин нації (етносів), які не

називають себе українцями, наголошуючи на приналежності до певного народу – євреїв, росіян, болгар і так далі. Окрім цього, громадяни України, що прожили під владою комуністичної партії, не поспішають від неї відмовлятися, вважаючи її дуже впливовою силою, що здатна до об'єднання.

Національно-демократичні сили, що прийшли до влади, повністю не замінили апарат комуністичної партії. Склад урядовців незалежної держави залишився тим же самим, але під іншими прапорами. Звісно, це шкодить функціонуванню громадянського суспільства в Україні, незважаючи на створення та діяльність громадських організацій, профспілок, дотепер не створено єдиної економічної бази. Власність на землю лише номінально закріплена за населенням, але насправді вона зберігається за тими державними структурами, що й раніше, за регіональною автономією. Однак „партія влади” не настільки потужна, щоб зайняти керівне місце в суспільстві, та опозиція також не має сили, тому жодна зі сторін не може згуртувати групи людей під власними ідеями. Це негативно впливає на подальший розвиток України, з одного боку, а з іншого — запобігає конфлікту та революціям. Україна буде розвиватися за моделлю тих східноєвропейських країн, у яких народно-демократичні революції не закінчилися усуненням „комуністичної” номенклатури та послідовною „декомунізацією” суспільства.

Економічні реформи будуть подібні до тих, що проводились в Китаї, а політичні – подібні до реформ у Східній Європі. На це є кілька причин: в Китаї, як і в Україні, комуністичні настрої зберігаються, хоча і в дещо модернізованому вигляді, але й Китай, і країни Східної Європи, а також Україна набули смаку демократії та свободи вибору; крім того, в період економічної і політичної кризи США Україна більше тяжіє до підтримки Європи і обирає проєвропейський шлях розвитку, тому що країни Європи, як і Україна, мають давню історію заснування власних держав — це по-перше, а по-друге, історично намагаючись протистояти російській та польській експансії, Україна шукала зв'язків з європейськими країнами. Важко передбачити, що Україна запозичить шляхи напрямку розвитку європейського суспільства, однак головне — це обрати певний шлях розвитку і

науково проаналізувати тенденції розвитку громадянського суспільства європейських країн.

За часи, коли українське суспільство формувалося під впливом комуністичної партії та чіткої регламентації уряду, при відсутності певних громадських прав і свобод, але при реальній економічній стабілізації, хоча й уявній, люди все ж таки почували себе спокійно та затишно. А під час проведення демократизації зруйнувалася економічна база функціонування суспільства. Отримані права та свободи не принесли нічого, окрім невдоволення, тому більшість громадян України в умовах боротьби за існування досить пасивно реагують на встановлення інституцій та традицій громадянського суспільства, а також процеси формування української нації на політичному підґрунті. Вони не становлять потужної політичної сили, що здатна корегувати діяльність уряду, але в той же час немає і чітких настроїв щодо ліквідації незалежності або демократизації. [190, с. 144 – 146].

Велику роль у поширенні громадської думки, сприянні розвиткові свідомості громадян відіграли дисиденти, але це було тимчасово, бо вистояти під тиском репресій та в умовах громадської „повинності” було практично неможливо. У 60-ті роки самвидав не зник повністю, він розбився на політичний та літературний. Інтелігенція не вступала в протидію з владою, тому намагалася не писати антиурядових творів, а жорстока цензура призвела до того, що серед заборонених творів опинилися роботи з філософії, психології, генетики тощо. Це зіграло важливу роль у збереженні громадських організацій, які були не готові до революцій, але мріяли висловлювати свій протест у будь-якій формі. Органи безпеки не забороняли таку суспільну діяльність інтелігенції: з одного боку вони запобігали конфронтації в суспільстві, а з іншого – створювали формальну ситуацію дотримання громадських ознак конституції країни рад перед світовим товариством [197, с. 170 – 174].

В сучасному українському суспільстві розвиток літератури підпорядковується законам ринкової економіки. Для того, щоб друкувати класичні твори українською мовою, письменники змушені друкувати художні твори російською мовою. Існування преси в сучасній Україні має дві тенденції: 1) це засоби масової інформації, які висловлюють погляди „партії влади” або суто комуністичні ЗМІ, які

недосяжні для більшості населення; 2) це розкриття певної проблематики нейтрально, тобто шляхом простої фіксації фактів без аналізу та висловлювання власної оцінки [123]. Але такий підхід до повністю нейтрального викладення інформації можна прочитати в кожному підручнику, а популяризація тієї чи іншої історичної тематики викликає обурення науковців та активної частини інтелігенції.

Сьогодні ми живемо в суспільстві, де потреба в таборах та в таємній поліції відпала, вони витренували масу, яка в залежності від соціальних та історичних обставин розвитку змінює настрій, а влада перетворюється на віртуальність, що перебуває при владі й водночас ніби в опозиції, водночас ліворуч і ніби праворуч, відбиваючи й певним чином задовольняючи ту саму свідомість, що намагається задовольнити двосторонні настрої населення [242, с. 240 – 245]. А до загадкового терміну „ментальність”, схоже, дедалі вдаються українці задля того щоб виправдати власну нікчемність та пасивну поведінку. Якщо ж у нас, українців, справді інша, ніж у європейців, “ментальність”, і якщо саме вона перешкоджає нам збудувати нормальну державу, нормальне суспільство й зажити нарешті як люди, то може час визнати вже цю „ментальність” глибокою патологією та пошукати ліків?

Внаслідок різких суспільно-політичних змін чимало людей на пострадянському просторі втрачають орієнтацію. Тому виник феномен так званої “амбівалентності” свідомості – одночасної орієнтації на протилежні, часто несумісні цінності. Не маючи чітких критеріїв та визначення орієнтирів, люди з амбівалентною свідомістю дуже легко підпадають під вплив різноманітних зовнішніх імпульсів. Тому їх відповідь на будь-яке, хоч би найважливіше питання, великою мірою залежить від того, хто і як це питання сформулював, в якому контексті воно прозвучало. Світоглядна амбівалентність такої маси людей відкриває перед панівними елітами колосальні можливості для всіляких маніпуляцій [143, с. 19].

Маніпулювати амбівалентним населенням і ще лише завдяки характерному для нього страху перед будь-якими конфліктами, його внутрішній готовності загалом сприймати покійно які завгодно безглузді й цинічні рішення влади – “аби не було війни”. Недарма влада через підконтрольні мас-медіа акцентує увагу саме на

такому аспекті суспільних конфліктів, хоча не кожен з конфліктів повинен бути збройним.

Ми живемо в країні, де економічне становище будь-якого суб'єкта господарювання дуже мало залежить від його власне господарчої, виробничої діяльності, зате великою, коли не визначальною мірою – від зв'язків із владою. Саме від цього залежить вибивання пільгових кредитів, списання боргів, діставання експортно-імпортних та інших ліцензій. Кожен український „бізнесмен” чітко знає, що його особистий добробут залежить від необхідних зв'язків куди більше, ніж від ефективності виробництва нових технологій.

Громадянське суспільство складається в Україні, але не настільки, щоб владна олігархія могла б його цілком одержавити або зігнорувати, особливо в умовах залежності уряду від іноземних кредитів та міжнародної громадської думки. Комунікативні ідеології, що існують в суспільстві, не можуть стати засобом об'єднання громадських груп та організацій. Отже, в сучасних умовах існування українського суспільства існує велика кількість перешкод до формування громадянського суспільства, серед них: економічна нестабільність, відсутність правового регулювання ринку, юридичної оформленості політичних реформ, які проводяться без обговорення згідно зі статусом, закріпленим в Конституції, крім того, відсутні чіткі механізми ідеологічного впливу як в засобах масової інформації, так і в освіті.

Важливим фактором таких суспільних тенденцій є те, що громадянське суспільство виступає ідеалізованою формою західно-політичної культури. Однак в ідеальній формі воно не було реалізоване, бо не ототожнювалося ні з ринковою економікою, ні з психологією та звичками західної людини, ні з демократією як певним типом управління.

У свідомості громадян України ідеал „громадянського суспільства” схожий на велику громаду, де дбають про кожного і де квітуча економіка гармонійно поєднується з напрацьованими механізмами соціального захисту та соціального забезпечення. Подібне уявлення про „громадянське суспільство” свідчить про

неадекватне трактування цього терміну серед науковців, на основі цього будують теорію формування громадянського суспільства згідно з традиціями нації.

Сьогодні народ України стихійно консолідується і починає поступово усвідомлювати себе як єдине відносно ціле соціокультурне утворення, етнічні відмінності між основними складовими якого мають не принциповий і не конфронтаційний характер. Україна як незалежна держава можлива лише на основі консолідації, тобто все більш тісної взаємодії двох основних розмовних груп населення, що входять до складу українського суспільства, лише демонструють природний і закономірний характер даного процесу.

Можливість й ознаки фактичної здійсненності подібної консолідації означають принципову вірогідність суспільної взаємодії двох основних різномовних складових культури України. Мова йде не про їх паралельне існування, не про поглинання однією зі складових іншої, а про поступову взаємну асиміляцію української та українсько-російської культур і перетворення їх на єдину цілісну двомовну культуру України, здатну стимулювати виникнення принципово нової ситуації в соціокультурному середовищі України.

Громадянське суспільство не можна встановлювати “наказом”. Воно повинно вирости як цінність та спосіб життя народу, котрі підтримуються та захищаються політичними засобами. Громадянське суспільство – це вибір майбутнього, засіб ставлення до теперішнього, спосіб, що дає можливість людям визначитись як громадянам.

Тому проблема громадської самосвідомості й самовизначення є ключовою не тільки для розуміння всієї соціокультурної ситуації в Україні, а й для її реального майбутнього як самостійної держави. Розвиток громадянського суспільства можливий тільки тоді, коли люди внутрішньо визнають саму державу, в якій живуть, сприймаючи її не як ідею, а як ту конкретику, з якою мають справу щодня.

Національне самовизначення в рамках громадянського суспільства є показником суб'єктивного зарахування себе до певного етносу в межах нації і виступає позитивною силою тоді, коли люди визначають свою генетичну приналежність до етносу за принципом кровної спорідненості та внутрішньої

ідентифікації на національних символах територіальної єдності, мовної спорідненості та історичної спадковості. Вони сприймають етнічні традиції, зразки поведінки, спосіб мислення як свої власні індивідуально-особистісні особливості, приймають рідну мову за принципом народження та “крові”.

Етнічне або родове самовизначення є, мабуть, історично найбільш давньою формою ідентифікації. Однак в умовах потужних соціальних процесів, пов'язаних із зниженням суспільної цілісності держави та культури, етнічна „ми – свідомість” може стати домінантою.

Реалії ж України зовсім інші, не кажучи вже про те, що на її території проживає значна кількість людей, що за своїм походженням є представниками різних націй, однак на території України існує багато людей, які не можуть взагалі здійснити чітку етнічну самоідентифікацію. Для людей, які не належать до корінного етносу або взагалі не можуть здійснити цю саму чітку етнічну самоідентифікацію, державне або культурне самовизначення є основною формою громадської самосвідомості.

Громадянське суспільство є сукупністю та системою взаємодії активних, самостійних, самовизначених та громадсько-компетентних груп, котрі відстоюють та просувають власні інтереси. Те, наскільки кожна з цих груп, дотримуючись закону, зможе просувати власний інтерес, і складає сучасну картину демократичного громадянського суспільства.

Висновки до II розділу.

1. Методологічними засадами дослідження національного менталітету та національно-політичної активності є інституціональний, описово-індуктивний, формально-логічний, соціокультурний, системний та структурно-функціональний підходи, а також методи порівняльний, аналізу і синтезу.

2. Національними рисами процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні є риси національного менталітету: індивідуалізм, інтровертизм, емоційність, раціоналізм, егалітаризм. Ці риси покладені в основу

розвитку громадянського суспільства, а отже визначають формування громадської свідомості та спрямовують функціонування громадської поведінки української нації.

3. Процес розвитку громадянського суспільства в Україні відбувається на основі ознак національного менталітету, які визначають свідому поведінку представників різних статусних груп. Національна ідентичність стає основою зміцнення громадянського суспільства через реалізацію соціально-психологічних механізмів розвитку. До них відносяться: механізм адаптації, механізм інтеграції, компенсаторний механізм і механізм регуляції

4. Національний менталітет виступає інституціональним фактором визначення поведінки соціальних груп, що входять до складу української нації: національної еліти, представників різних професійних груп та етнічних громад, а також є основою організації та діяльності громадських об'єднань різних напрямків: просвітницьких, економічних, соціальних та політичних. Національні символи: територія, мова, релігія, особливості економічного та політичного розвитку, сформувавшись на етнічному рівні формування української нації, в умовах демократизації українського суспільства набувають нового символічного значення опосередковано через систему функціонування соціальних інститутів та громадських організацій.

5. Свобода на етнічному рівні існування української нації, як статутне та інституційне право проявляти власну громадську активність у складних історичних умовах функціонування українського суспільства, складає найвищий соціальний та національний імператив діяльності громадських інститутів та національної концепції навчання і виховання, економічного господарювання і політичного управління.

6. Процес консолідації різноманітних етнічних груп, що входять до складу української нації, відбувається на основі її національних культурних ознак, шляхом включення їх в діяльність соціальних інститутів: освіти, який функціонує на принципах розвитку індивідуалізму та творчої ініціативи в учнів, релігії, який сприяє вихованню толерантності до людей інших етнічних груп, інституту

економічного господарювання та управління, який розвиває в українців їх здатності до активної адаптації та громадської мобільності, політичного управління, що виховує якості лідера, який міг би ефективно працювати в сучасних умовах і забезпечувати соціальні гарантії захисту українській нації.

9. Громадянське суспільство символізує та консолідує національні здобутки української нації: досягнення в літературі, мистецтві, історії, науці та культурі. Воно розвивається на основі встановлення формальних ознак, що є складовою будь-якого типу громадянського суспільства, однак саме ментальні риси української нації формують той образ громадянського суспільства, який допоможе українцям краще розвивати громадські якості, тобто етнічні прояви громадської активності перейдуть з підсвідомості на свідомий рівень соціальної діяльності української нації.

Даному розділу відповідають наступні роботи:

Ментальні передумови формування громадянського суспільства в сучасній Україні // Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції “Динаміка наукових досліджень” (20 – 27 жовтня 2003 р.). Том 1. Філософія. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 12 – 14.

Соціокультурні моделі формування процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні //Інтелігенція і влада. — Громадсько-політичний науковий збірник. — Випуск.12, серія „Соціологія”. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 96 – 104.

Процес соціалізації особистості в умовах формування громадянського суспільства //Інтелігенція і влада. — Громадсько-політичний науковий збірник. — Випуск. 22, серія „Соціологія”. — Одеса: Астропринт, 2010. — С. 51 – 62.

РОЗДІЛ III.

НАЦІОНАЛЬНА СВОБОДА ЯК ПРІОРИТЕТНА ЦІННІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

III. 1. Різноманіття концептів свободи.

Формування свободи як цінності функціонування і розвитку громадянського суспільства розпочинається з Європи. Осмислення смислового значення цієї категорії закріплюється і літературі Європейських та американських ідеологів та філософів. Перш за все цінність свободи є складовою частиною культури значення якої полягає у можливості творити, експериментувати, досліджувати світ людського розуму і духу [297, с. 18].

Про сенс свободи у прогресі на думку П. Фейерабенда, свобода це єдиний принцип, який не перешкоджає науковому прогресу, на користь якого припустимо все („anything goes”) [278, с. 142]. Для Д. Ролза свобода виступає першим і найбільш важливим принципом справедливості, з якого все починається [346, с. 60].

Кожен індивід, за теорією Д. Ролза, повинен мати право доступу до основної свободи, зіставне з аналогічним правом інших, з чого потім витікає неможливість якихось політичних зобов'язань для громадян [346, с. 65]. Свобода необхідна людям вже хоча б тому, що вибір, який вони здійснюють на користь того або іншого виду активності, можливий лише в обставинах свободи.

Д. Брайс вважав, що демократія повинна плекати індивідуальну свободу, яка одухотворяє свободу політичну [319, с. 67]. У свою чергу, Б. Малиновський писав, що хоча політична свобода виступає не єдиним типом свободи в людській культурі, її відсутність руйнує всі решту [339, с. 15]. Свобода для нього є найбільш істотним чинником всіх проблем сучасності. Прикметно, що і у Х. Арндт сенсом політики є свобода, а полем її застосування — дія [318, с. 58].

Для Д. Сарторі політична свобода є головною передумовою всіх інших свобод. Ми потребуємо свободи „від”, щоб мати свободу „для”, писав він [299, с. 286]. Можливо тому свободу вважають самоцінністю, не залежною від історичної або політичної кон'юнктури [192, с. 3]. У А. Фергюсона свобода породжує такий

розподіл функцій в громадянському суспільстві, який дозволяє кожному слідувати своєму покликанню відповідно до власної природи [326, с. 270]. Для С. Хантінгтона демократія цінна перш за все своїми позитивними наслідками для індивідуальної свободи [337, с. 11].

П. Кропоткин вважав, що на Заході люди цінують особисту свободу вище, ніж добробут [133]. Якщо раніше, писав він, робочі віддавали свободу в обмін на матеріальні блага, то більше цього немає. Свобода є свобода, як двічі два рівно чотирьом, писав М. Шимечка, і якщо це прийняти, все решта зрозуміле [135]. Адже Д. Оруелл показав, як доведеться жити, якщо ми не зможемо стверджувати, що двічі два рівно чотирьом [136]. Свобода, писав С. О. Літторін, це не тільки умова позбавлення від економічної злиденності, а й головний чинник миру і співпраці між народами [159, с. 74]. Свобода особи, говорив О. Герцен, є найбільша справа. На ній і лише на ній може вирости справжня воля народу [154]. У С. Трубецького без свободи немає ні права, ні влади, ні пізнання, ні творчості [146]. Б. Рассел особливо відзначив те місце у І. Канта, в якому той писав, що не може бути нічого жахливішого, ніж підпорядкування однієї людини волі іншої [223, с. 220]. Той, хто відмовився від свободи заради безпеки, писав Б. Франклін, не заслуговує ні свободи, ні безпеки [281, с. 104].

Тільки в умовах свободи енергія індивіда може виявитися у всій повноті. У свободі — головна пружина людського вдосконалення, цей закон діє скрізь [304, с. 49-50]. На думку Д. Шелест, там де немає свободи, не існує і всього іншого, що хоч якоюсь мірою цінується людьми. На думку ж К. Маркса, жодна людина не бореться проти свободи. Найбільше людина бореться проти свободи інших [172, с. 55]. П. Бергер писав, що утвердження єдності і цілісності свободи є фундаментальною вимогою, бо обмеження свободи в одній частині людського існування неодмінно впливає на свободу в інших його частинах [25, с. 102]. Для Х. Ортеги-і-Гассета свобода – це позиція, яку приймає людське життя, коли складові її розвитку сходяться у певній точці, створюючи динамічну рівновагу [202].

Нам потрібно зрозуміти, не раз говорив Р. Рейган, що неможливо частково поступитися свободою, не втративши її у всьому [230]. На переконання І. Канта,

свобода висловлювати свої думки для публічного обговорення, не піддававшись за це звинуваченням в загрозі для суспільства, витікає з корінних прав розуму [192]. Адже думка жива контактами і обміном. Підкреслюючи абсолютну цінність свободи, К. Ясперс говорив, що там, де немає свободи, неможлива справедливість, тому смертельна небезпека не загрожує людині доти, допоки вона вільна [316]. У І. Павлова рефлекс свободи — характерна реакція всіх живих істот, найважливіший з природжених інстинктів [204]. Будь-яка перешкода на шляху живого організму руйнується, якщо вона суперечить життєвому курсу. Р. Рейган вважав прагнення свободи основним і неприборканим [230], а Д. Дьюї нагадував свої читачам, що свобода здатна зазвичай поклопотатися про себе сама, тобто без застосування поліцейських правил [323, с. 227].

Зростання цивілізації ґрунтується на волі, говорив Ф. Хайек [336, с. 129], і якщо раніше передумовою політичної теорії виступало рабство, то тепер такою передумовою очевидячки є свобода. Свобода є не просто окрема цінність, а джерело і умова всіх моральних цінностей [335, с. 6]. Духом, який панує серед людей всякого звання, віку і статі, є дух свободи, говорив А. Адамс [335, с. 58]. Свобода складає квінтесенцію цивілізації, вважав Б. Малиновський. У категоріальному сенсі свобода у нього виступає в сукупності трьох елементів: а) умов, необхідних і достатніх для самостійної постановки цілей активності; б) ефективної активності з реалізації цих цілей за допомогою інструментарію культури; у) повної насолоди результатами даної активності [339, с. 214, 25, 29, 74].

З точки зору найбільш загальних підстав, свобода — це штучне породження цивілізації, що звільнило людину від різних обмежень. Вона є продукт еволюції дисципліни цивілізації, що є одночасно і дисципліною свободи [278, с. 163]. Свобода, писав І. Бродський, це завжди реакція на щось, подолання обмежень, звільнення. Такими обмеженнями у фізиці була статика, в політиці — рабство, в трансцендентній сфері — Страшний суд [42, с. 37]. Ми вільні, писав Ф. Боас, коли обмеження нашої культури не пригнічують нас. Ми не вільні, коли ми усвідомлюємо такі обмеження і не хочемо підкорятися їм [30, с. 55].

I. Берлін вважав, що політична свобода є сфера дій поза перешкодами, які чиняться іншими [27, с. 34], а А. Ейнштейн під свободою мав на увазі соціальні умови, при яких вислів думок про загальні і особливі елементи людського знання не залучає до небезпеки або серйозних ускладнень носія таких думок [325, с. 92]. Для Д. Грімма політична свобода — це відсутність концентрації влади [331, с. 7], а у Р. Коммерса вона є самоцінний наслідок морального скептицизму в плюралістичному суспільстві, умова забезпечення решти всіх цінностей. Свобода може бути обмежена тільки на користь самої свободи, але ніколи на користь „добра” — публічного або приватного, писав він [338, с. 36, 37]. Як відзначив у свою чергу, Д. Ролз, справедливість заперечує правомочність обмеження свободи одних під приводом, що це сприяє добру інших [346, с. 3 – 4]. Свобода, писав Х. Ортега-і-Гассет, є потенційна можливість інтелекту роз'єднувати традиційно об'єднані поняття. Історично ж вона була породжена обставинами міського життя [200, с. 14].

Сучасне розуміння свободи склалося, мабуть, еволюційним шляхом. Для Ш. Монтеск'є свобода означала безпеку, гарантію, що громадян не турбуватимуть, якщо вони дотримуватимуться законів [186]. Вона означала також право додержуватися власної думки за умови, що держава нікому не нав'язуватиме своєї позиції. Для Ж. – Ж. Руссо свобода – це участь у справах співтовариства, в призначенні правителів, завдяки чому громадяни могли б вважати, що вони підкоряються лише самим собі [239]. Це класичне уявлення Х. Арендт доповнив розумінням свободи як можливості бути соціально мобільним, право кожного звільнитися з „клітки життя”, померти в іншій ролевій якості, ніж та, в якій людина спочатку народилася [318]. Як відомо, у свободи існує безліч граней, так що Ж. – Ф. Ревель розрізняв соціальну, індивідуальну й інтелектуальну свободу [347, с. 156].

Про різноманіття свободи писали Е. Фромм і Р. Хирау, особливо виділяючи при цьому фізичну свободу переміщення і психічну свободу людської спонтанності [282]. Д.Талмон писав, що свобода означає практичне рішення ініціювати що-небудь спонтанно. [280, с. 180]. Доречно говорити також про

громадянську свободу, рамки якої зазвичай окреслюються законом. Існують поняття свободи преси, слова, совісті, академічної свободи й інших свобод, які не завжди позбавлені внутрішніх суперечностей [250, с. 154]. Наприклад, як вважає З. Бжезінський, сьогодні поняття свободи все частіше співвідноситься з визначенням хорошого життя, і якщо суспільство максимізувало принцип індивідуального задоволення, то громадянська свобода в такому суспільстві перетворюється на абсолют [249].

Б. Рассел вважав вельми вдалим визначення свободи Т. Гоббсом як відсутність зовнішніх перешкод до руху [223]. Для Д. Дьюї свобода — це ефективна можливість робити конкретні речі, що нагадує її розуміння Вольтером як виняткової можливості діяти [323, с. 183]. С. Франку також імпонувало розуміння свободи як „роботи” і „тимчасовості” [280], а у М. Лосського вона означала до того ж відсутність залежності діяча або діяльності від яких-небудь умов [161].

М. Джілас бачив свободу в звільненні науки і техніки від пут, нав'язаних їм формами власності, що склалися, а також у звільненні людського духу від догм і насильства [223]. Для В. Кудрявцева головне в свободі — це можливість вибору, право чинити за власною волею, без примусу [135, с. 13].

П. Фейерабенд вільним вважав суспільство, в якому всі традиції мають рівні права і рівний доступ до центрів влади [278], а у П. - А. Гольбаха свобода є право індивіда робити заради свого щастя все те, що не шкодить іншим співгромадянам [57]. Е. Фромм вважав свободою можливість дій не в рамках необхідності, а на основі усвідомлення альтернатив і їх наслідків, бо, як він говорив, хоча і не існує чого-небудь, що не мало б причини, далеко не всі дії в світі детерміновані [282].

Для Б. Спінози свобода була природним правом, індивідуальною здатністю судити про речі без примушення до цього [223, с. 237]. У свою чергу, розгорнене визначення свободи у Т. Гоббса свідчить: „Під свободою, згідно з точним значенням слова, мається на увазі відсутність зовнішніх перешкод, які нерідко можуть позбавити людину частини її влади робити те, що вона хотіла, але не можуть заважати використовувати залишену людині владу згідно з тим, що диктується думкою і розумом” [223, с. 175].

Д. Локк вважав свободу природним правом людини, яка не зобов'язана підкорятися волі і владі іншої людини [162, с. 292]. Крім того, Д. Локк не визнавав за вільною людиною права знищити себе або живу істоту в своєму володінні, за винятком випадків, коли таке знищення необхідне для благороднішого використання, ніж збереження. Відносячи свободу до вищих соціальних цінностей, він вважав, що свобода від деспотичної влади настільки істотна, що людина може розлучитися з нею, лише поплатившись за це своєю безпекою і життям [160, с. 275]. Розуміючи свободу як право людини розпоряджатися своїми діями, володіннями і власністю в рамках законів, не піддаючись при цьому деспотичній владі іншої людини, Д. Локк ставив свободу громадянського суспільства вище свободи, яку має в своєму розпорядженні політична влада. У нього „співтовариство постійно зберігає верховну владу для порятунку себе від замахів і задумів кого завгодно, навіть своїх законодавців, в тих випадках, коли вони виявляються настільки дурними або настільки зловмисними, щоб створювати і здійснювати змови проти свободи і власності підданого” [160, с. 249].

Сенс свободи, писав І. Берлін, полягає не тільки у відсутності людської фрустрації з приводу яких-небудь незадоволених бажань (що було б досяжне за рахунок простого придушення бажань), але також і у відсутності перешкод до можливих виборів і активностей, які могли б потенційно повернути до себе людину [27]. Тому свобода залежить не тільки від того, чи хоче індивід рухатися і як далеко, але і від того, як багато дверей йому при цьому відкрито. Така інтерпретація свободи була частково передбачена Д. Локком, котрий писав, що „свобода є ідея, яка відноситься не до бажання або переваги, але до особи, що володіє силою діяти або утримуватися від дії згідно з вибором або розташуванням розуму. Наша ідея свободи тягнеться так само далеко, як і ця сила, але не далі. Бо де заборона обмежує цю силу або де примус усуває цю нейтральність здатності тієї або іншої сторони діяти або утримуватися від дії, там свобода, а також наше поняття про неї зараз же припиняється” [160, с. 290].

Ця теза набуває особливого значення стосовно політичної свободи, де простір дії індивіда не тільки не виключає, але і в обов'язковому порядку припускає контакт

або взаємодію з простором свободи інших. Такій свободі, писав К. Ясперс, зазвичай властиві два моменти: пристрасне прагнення до власне свободи і тверезість в оцінці цілей, що безпосередньо стоять перед нею [315, с. 36]. Саме така свобода, в термінах Ф. Достоевського, може сприйматися не тільки як „легкість”, але і як „тяжкість” [26, с. 179].

І хоча, на думку Ю. Хабермаса, політична свобода завжди є свобода суб'єкта, який сам себе визначає і сам себе здійснює, це завжди свобода людей в умовах певної системи правління [286]. Іншими словами, це свобода слідувати своєму бажанню у випадках, коли цього не забороняє писаний закон. В той же час, природна свобода полягає у нього в тому, щоб не бути зв'язаним нічим, окрім закону природи.

Для Ш. Монтеск'є політична свобода людини полягає не в тому, щоб робити все те, що хочеться. У суспільстві, де є закон, свобода може полягати лише в тому, щоб робити те, чого треба хотіти, і не бути змушеним робити те, чого не варто (згідно із законом) хотіти [186, с. 288 – 289].

Володіння політичною свободою тому припускає у нього правління законів, при якому громадянин не боїться іншого громадянина. Інакше кажучи, Ш. Монтеск'є розмежовує політичну свободу, виражену в державному ладі (і здійснювану за допомогою розподілу і взаємного урівноваження влад), і політичну свободу, що реалізовується у відчутті упевненості громадянина у власній безпеці [186, с. 46].

Як вже згадувалося раніше, політичну свободу К. Ясперс вважав фундаментальною, такою, що передреє всім іншим свободам. На його думку, воля до створення заснованого на праві світового порядку ставить своєю метою не просто свободу, але політичну свободу, що відкриває перед людиною можливість справжнього вибору [315, с. 263]. Можливо, саме тому Р. Рейганом право на свободу розцінюється як найбільш фундаментальне право з-поміж усіх прав людини [227, с. 12].

Справедливості заради слід відзначити, що політична свобода інтерпретується деколи не тільки як внутрішня свобода громадянина або народу, але і як зовнішня

свобода держави, яка поєднується певним чином з внутрішньою політичною несвободою. Проте цей вид політичної свободи тут не розглядається.

Ф. Мозер політичною свободою вважав свободу громадянина думати, говорити і писати [184, с. 223]. Д. Брайс бачив у ній участь громадян в управлінні справами суспільства [319], а Ф. Хайєк — їх участь в публічній владі і законотворчості [335]. Спираючись на авторитет Д. Дьюї, Ф. Хайєк підкреслював активне начало політичної свободи як розпорядження владою здійснення чогонебудь [335]. Відсутність зовнішнього примусу (як у Д. Локка і Ш. Монтеск'є) він називав негативною (у юридичному сенсі) стороною свободи [335].

В. І. Ленін політичною свободою вважав, перш за все, право народу обирати своїх уповноважених до парламенту. Всі закони при цьому повинні заздалегідь обговорюватися і публічно видаватися, всі податки призначатися виключно органом народного представництва. Політична свобода означала для В. І. Леніна також право народу вибирати собі чиновників, влаштовувати обговорення державних справ, видавати без всяких дозволів книги і газети [152, с. 134 – 135].

Г. Честертон політичною свободою вважав можливість відкрито виражати те, що турбує гідного, але незадоволеного члена суспільства [280, с. 144]. А у А. Моруа вона виступає як визнання меншістю влади більшості, чесно завойованої в ході виборів і за умови, що більшість поважає інтереси всіх громадян, незалежно від їх переконань [235].

Д. Хайард вважав політичну свободу правом виражати себе повністю і вільно висловлювати погляди, які можуть здатися іншим неортодоксальними, єретичними або неприйнятними [289, с. 6]. На думку Р. Люксембург, громадська свобода є свобода інакомислення, свобода тих, хто думає інакше; бо все соціальне, що виховує, очищає і оздоровляє, залежить саме від цієї умови, котра втрачає свою ефективність тоді, коли свобода для громадян стає привілеєм [163, с. 45].

Слід відзначити, що сучасні визначення політичної свободи відрізняються деколи складністю внутрішньої структури й ідеології. Наприклад, у Д. Ролза свободу можна зрозуміти, якщо звернутися до трьох положень: суб'єктів, які

вільні; заборон і обмежень, від яких свобода звільняє; а також до того, що саме суб'єкти вільні робити або не робити [346, с. 202].

Б. Малиновський структурно поділяв свободу на мету, що реалізує дію і результат. У його концепції свобода зберігається лише за умови, якщо: мета вільно обирається індивідом або групою, а не індокринується; дія, що реалізує свободу, чиниться в умовах автономної відповідальності її суб'єктів, а не контролюється примусовою владою; результати вільної активності розподіляються між її учасниками, а не відбираються зовнішньою по відношенню до них силою [339, с. 170].

Для Л. фон Мізеса свобода означала можливість індивіда моделювати своє життя за власним планом, який не нав'язується йому властями за допомогою апарату примусу. При цьому дії індивіда обмежуються не насильством або загрозою його застосування, а тільки фізичною структурою його тіла і природними межами його можливостей [178, с. 3]. Л. фон Мізес писав, що історія західної цивілізації — це історія безперервної боротьби за свободу, що саме таким чином розуміється [178, с.8]. Для Д. Буша свобода означає право людей жити без страху перед втручанням уряду в їх життя, без страху перед цькуванням з боку співгромадян і, відповідно, без обмеження свободи інших [43, с. 3].

Для Д. Сороса у свободі важлива можливість рівноцінної альтернативи. У разі, якщо альтернативи менш привабливі, ніж те, що індивід вже має, або якщо зміна його становище пов'язане з великою витратою зусиль і жертвами, то слід вважати, що індивід скований і піддається експлуатації. У разі ж, якщо альтернативи не гірші за те, що у людини вже є, тоді вона вільна і незалежна. Іншими словами, свобода максимальна, коли індивід має рівноцінні альтернативи своєму status quo [250].

На думку Р. Рейгана, свобода — це право ставити під сумнів і змінювати встановлений порядок речей. Це постійне перетворення ринку, здатність усюди помічати недоліки і шукати шляхи їх виправлення. Це право на висунення ідей, які здаються несерйозними для фахівців, але які, можливо, знайдуть підтримку простих людей. Це право на запровадження в життя мрії, підкоряючись голосу своєї совісті навіть в оточенні тих, що сумніваються. Це визнання того, що жодна людина,

установа або уряд не володіє монополією на правду, що життя людини має нескінченну цінність і що тому воно має сенс [228, с. 7 – 9; 229, с. 30, 33, 34; 230, с. 6].

Д. Адамс говорив, що єдиний спосіб зберегти свободу — це віддати її в руки народу [269]. Проте успіх передання свободи в руки народу в „посттоталітарних” країнах залежить багато в чому від досконалості вигаданих для цього конституційних механізмів. Дія ж останніх неоднозначна, бо здатна впливати не тільки на юридичну і політичну дійсність. Застерігаючи нас від загрози виникнення фальшивих моральних станів, пов'язаних зі свободою, Д. Рісмен наводить приклад дівчинки в американській прогресивній школі, яка питає: „Вчителю, сьогодні ми знову повинні робити тільки те, що нам хочеться робити?” [348, с. 309]

Витоки політичної свободи, як головного чинника органічної конституційної нормативності, можуть розглядатися в релігійному, філософському, історичному, ідеологічному та інших аспектах. Важливі, як завжди, будуть результати. „Кожна людина, — писав І. Кант, — за природою вільна, і ніщо не в змозі поставити її в підпорядкування якій-небудь земній владі, за винятком власної згоди” [192, с. 331]. „Природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від якої б то не було вартості, вища за її власності на землю і не підкоряється волі або законодавчій владі іншої людини, однак керується тільки законом природи” [192, с. 274].

У сучасній інтерпретації обидві тези, мабуть, означають, що в природному стані індивіди вільні до моменту, поки їх воля не підпорядкована іншим людям в результаті насильства або договору, тобто владі політики. У І. Канта люди в природному стані не питають дозволу на свої дії у якоїсь іншої особи і не залежать від чийсь волі [192, с. 263]. Змінити цей стан вони можуть лише за ясно вираженим велінням Бога або добровільно підкорившись кому-небудь зі свого оточення. Іншими словами, як писав Т. Джефферсон, людство народилося без „сідла на спині” [75].

Б. Данем вважав, що в поведінці кожної людини є щось, що має особливо важливе значення. Це щось егоцентричне і оточене любов'ю, якою людина здатна любити лише саму себе. І хоча індивідові зазвичай важко пережити провал своїх

планів і надій, він у силах перенести це, якщо в душі його продовжують жити якісь ідеали. Проте, якщо людина не може ухвалювати самостійні рішення, якщо вона позбавлена свободи волі, то для неї дійсно „немає нічого хорошого на підмісячному світі” [72, с. 37]. Як писав В. фон Гумбольдт, людина спочатку володіє простором недетермінованої свободи, включаючи саму здатність реалізувати її. „Я визнаю доведеним, – писав він, – що дійсний розум не може бажати людині ніякого іншого стану, крім того, при якому не тільки кожна окрема людина користується найповнішою свободою, розвиваючи зсередини всі свої своєрідні особливості, але і фізична природа знаходить в руках людських ту форму, той образ, який довільно додає їй кожна людина в міру своїх потреб і схильностей, будучи обмеженою тільки ступенем своєї сили і свого права. Принцип цей повинен лежати в основі всякої політики, і з нього слід перш за все виходити” [68, с. 34].

Згідно з І. Кантом ідея свободи втілюється на інтелектуальному ґрунті, який грає роль причини по відношенню до дії [192, с. 166]. Закони свободи, на відміну від законів природи, він називав етикою, підкреслюючи при цьому, що за законами фізики все відбувається, а за законами етики все повинно відбуватися. Тому кожній розумній істоті, що має волю, належить також ідея свободи, якою вона керується.

М. Бердяєв також утверджував примат екзистенціального суб'єкта над об'єктивним світом: дуалізм, волюнтаризм, динамізм, творчий активізм, персоналізм, антропологізм і філософію духу. На його думку, філософія примату буття є філософія безособового [26]. Насправді ж свобода не виводиться з буття, вона не вкорінена ні в що, існує в бездонності, в небутті. Свобода безосновна, не визначена, не породжена буттям; є прориви, безодні, парадокси, є трансценси. Лише тому існують свобода і особа. Примат свободи над буттям є для М. Бердяєва приматом духу над буттям [26, с. 217-218].

Для Ф. Хайєка інтелектуальна свобода ґрунтується на широких підставах загальної свободи і не існує без цього [288, с. 294]. На думку А. Камю, фактична свобода індивіда розвивається повільніше, ніж його уявлення про свободу [305].

Така послідовність помітна, наприклад, у взаєминах ідеї свободи і політичної практики в XVII ст., коли у філософію бароко проникла відома формула: свобода є

пізнана необхідність (Б. Спіноза) [224]. У дусі „століття розуму” Г. В. Лейбніц запропонував визначення свободи як інтелектуальної детерміації людської активності у напрямі до кращої [223]. У Т. Гоббса свобода реалізувалася в рамках впорядкованого соціуму, так що найбільша свобода підданих у нього виникає з умовчань закону [223, с. 281].

У наш час можна говорити про дві основні концепції свободи, що мають якісь автономні аргументи. Першу з них Ф. Хайек називав емпіричною і несистематизованою, а другу – спекулятивно раціоналістичною. Емпірична концепція заснована на ідеї саморозвитку інститутів свободи, які спонтанно „вирости і були”, а раціоналістична, навпаки, виникла як елемент утопії, яку, хоч і безуспішно, люди свідомо і цілеспрямовано намагалися здійснити [335].

До прихильників першого напрямку належать Д. Юм, А. Сміт, А. Фергюсон, Е. Берк, Ш. Монтеск'є, Б. Констан, А. Токвіль; другий же представляють енциклопедисти, Ж. – Ж. Руссо, Ж. А. Н. Кондорсе, Т. Гоббс, Т. Пейн та ін. [280, с. 54]

У П. Кропоткіна витоки політичної свободи співвіднесені з двома протилежними парними тенденціями або традиціями буття: римською і народною, імператорською і федералістською, влади і свободи. „Найнаполегливіші страйки і найвідчайдушніші повстання відбувалися через питання про свободу, про завойовані права – аніж через питання про заробітну плату,” — писав він [133, с. 218]. На думку ж Д. Писарева, оскільки людьми все ширше усвідомлювалася необхідність статусу повноправності, остільки свідомість цієї необхідності, що все збільшується, покладено в основу ідеї прогресу в цілому [212].

Аналізуючи концепцію свободи у Г. Гегеля, Ф. Фукуяма писав, що у Г. Гегеля свобода і природа знаходяться в опозиції одна до одної. Свобода у Гегеля починається там, де закінчується природа, тобто там, де людина здатна подолати свій природний початок і усвідомити своє самозвеличення [327, с. 152]. Тому свобода у Гегеля є феномен, що еволюційно розгортається. Якщо східні народи знали, що лише один міг бути вільним, а грецький і латинський світ затверджували, що тільки деякі вільні, то ми знаємо, що абсолютно всі люди є вільними. На думку

Ф. Фукуяма, Гегель був філософом свободи, що бачив кульмінацію історичного процесу в реалізації свободи в конкретних політичних інститутах. Залишаючись „чемпіоном державності”, Гегель повинен бути також захищений до захисників громадянського суспільства, приватної економіки і політичної свободи, незалежної від державної влади і контролю [327].

Продуктом цивілізації вважав політичну свободу Ф. Хайек. На його переконання, свобода є типовий артефакт цивілізації, що позбавив людину кайданів групи, настроям якої змушені були в колишні часи підкорятися лідери [336]. Для Е. Фромма витoki свободи вкорінені перш за все у внутрішню природу людини. Народившись саме з цього джерела, як вважається, свобода стала ідолом іудеїв в Єгипті, рабів у Римі, німецьких селян в XVI ст., а також робітників у Східній Німеччині в XX ст. І хоча ідею авторитету і порядку Е. Фромм також вважав іманентно властивою людині, цінність свободи для нього в людині домінує [282]. М. Джілас вважав природу людини непридатною для будь-якого ідейного звужування і пристосування, в тому числі і під модель майбутнього [280]. Адже, як говорив Ф. Моріак, влада держави „із століття в століття виявлятиметься безпорадною перед силою святої душі” [187, с.186].

Історично, вважав Гегель, право суб'єктивної свободи складає поворотний пункт між античністю і Новим часом. Це право, спочатку висловлене в християнстві, перетворилося потім на формоутворювальний принцип світу. В якості супутних форм його супроводжували любов, романтичне сприйняття оточення, прагнення вічного блаженства, моральність і сумління, що трансформувалися пізніше в принципи громадянського суспільства та інші істотні моменти нового політичного устрою [51, с. 168].

Як політичний інститут, свобода вперше виявляє себе в афінському полісі. Саме там, писав К. Поппер, у неї з'явилися перші вороги: неуцтво, забобони, пристрасть сильних до завоювань і влади, а бідних до їжі. Проте головною загрозою свободі, на його думку, завжди залишалися „помилкові ідеї” [223]. На думку ж К. Ясперса, в Стародавній Греції існувала свобода, що не повторювалася більш ніде

[316]. Саме там поліс заклав основу західного розуміння свободи як ідеї і політичної реальності.

Л. фон Мізес писав, що оскільки на Сході ідея свободи не розроблялася, греки виявилися першими, хто зрозумів значення вільних інститутів [178]. Незважаючи на те, що безліч досягнень науки прийшла у світ зі східних джерел, ідея свободи так і залишилася винаходом Стародавньої Греції. Звідси свобода перейшла до римлян, ставши потім загальним надбанням Західної Європи і Північної Америки.

Поступово свобода проникла в основу всіх уявлень західного суспільства про справедливо влаштований світ, істотно стимулюючи тим самим ідеологію вільного підприємництва та ініціативи [178, с. 59]. Оскільки, як писав Гегель, промисловий стан цілком залежить від себе, не дивно, що широке усвідомлення ролі свободи вперше виявилось в містах [51, с. 243].

У платонівській абстрактній державі суб'єктивна свобода ще не діє, бо там влада вказує індивідам на їх заняття. У свою чергу, на Сході практичний розподіл занять дуже довго визначався виключно народженням [51, с. 289]. І лише в містах Західної Європи обставини, що історично склалися, і серед них в першу чергу необмеженість вибору професійних занять, потребують індивідуальної свободи. Пуританська революція вивела на сцену історії принцип свободи особи і сумління — „Божественні вимоги”, за які необхідно боротися, як заявив О. Кромвель у промові перед Парламентом 4 вересня 1654 р. [121]

Переживши реставрацію, ідеї О. Кромвеля відродилися в „Славній революції”, котра затвердила пріоритет парламенту у виданні законів, безсторонність юстиції, охорону прав особи, свободу думки і друку, а також релігійну терпимість як „дійсні і стародавні права народів цієї землі” [121, с. 250 – 251].

В цілому, ситуація політичної свободи, яка формується в сучасних умовах в українському суспільстві, знаходить свій прояв у свідомості та національно-політичній активності громадян.

III. 2. Імператив свободи як внутрішня основа національного менталітету.

Мабуть, найповніше імператив свободи виражений у І. Канта: „У всіх своїх починах розум повинен піддавати себе критиці і ніякими заборонами не може порушувати її свободи, не завдаючи шкоди самому собі і не накликаючи на себе нехороших підозр. Тут немає нічого такого важливого за своєю корисністю і такого священного, що мало б право ухилятися від цього випробовуючого і ревізуючого дослідження, котре не визнає ніяких авторитетів. На цій свободі г'рунтується саме існування розуму, що не має ніякої диктаторської влади, і його вирок завжди є не чим іншим, як згодою вільних громадян, з яких кожен повинен мати можливість виражати свої сумніви і навіть без ускладнення накладати своє veto” [192, с. 617].

Оскільки ж, як говорив Ж. Ламетрі, передбачати заздалегідь, який вплив ті або інші думки чинитимуть на суспільство, неможливо, надання людям повної свободи висловлення думок є переважнішим, ніж її обмеження [145, с. 334].

Для А. Богданова боротьба за свободу слова, зборів і друку означала боротьбу за зменшення ворожих, руйнівних для складної системи суспільної активності дій [31, с. 226]. Його позиція з цих питань багато в чому передбачила сучасне розуміння ролі і значення політико-інформаційних відносин у суспільстві. Оскільки інформація за своєю природою непередбачувана, вільний доступ до неї пов'язаний з ризиком втрати стабільності в суспільстві, що турбує всякий уряд і державу. Тому для збереження своєї свободи суспільство потребує спеціально створених гарантій проти державного втручання в інформаційну сферу. Саме з цієї причини інформаційна свобода є найважливішою частиною, елементом політичної свободи.

Слід також сказати, що, визнаючи політичну рівність індивідуальних оцінок будь-якого інформаційного повідомлення, ми тим самим виходимо з презумпції множинності феноменів політичної правди. З іншого боку, ситуація множинності політичних істин вимагає, щоб основні управлінські рішення ухвалювалися на демократичній конкурентній основі.

Ф. Хайек писав, що кінцевою метою свободи є розширення людських здібностей, що дозволяє кожному поколінню прикладати до вже наявного інтелектуального потенціалу суспільства власну частку збільшеного знання,

вдосконалених моральних і естетичних уявлень. Тому ніщо не повинно дозволятися або заборонятися до впровадження на основі певних апріорних уявлень. Тільки майбутній досвід може показати, що ж насправді є ціннішим [335, с. 334].

Розвиток інформаційної свободи закономірно приводить до того, що наділені правом прийняття рішень особи все більш орієнтуються не на зовнішні авторитети, а на розумність власної думки інтуїції, індивідуальний смак і знання. На думку Л. Шестова, застосування загальних правил в цьому випадку має лише відносну цінність. Усюди природа настійно вимагає індивідуальної творчості. „Люди не хочуть цього зрозуміти і всі чекають від філософії останніх істин, яких не було, немає і ніколи не буде,” – писав він [305, с. 164].

Звичайно, зробити практично застосовним імператив свободи можна лише з обмовкою, що ми погодимося за це якось платити. Найчастіше виявляється, що розмір цієї плати якраз і зумовлює темп нашого прогресу. Розширюючи свободу, ми прискорюємо свій рух вперед і навпаки. Що ж до плати за свободу, то вона має на увазі не тільки прямі матеріальні вкладення в прогрес, але також і компенсацію невігоди, яка стати наслідком з нашої любові до швидкого руху.

Обираючи прогрес і свободу, ми погоджуємося платити за їх наслідки, а не за попереднє обмеження свободи. Це важлива вимога, бо компенсація наслідків від реалізації свободи означає щось принципово інше, ніж плата за апріорне обмеження свободи від можливих зловживань нею. Як відзначив одного разу О. Кромвель, людина не підніметься вище, якщо буде заздальгідь знати, куди не збирається [121].

Стосовно даної теми Ф. Хайєк писав, що заходи захисту свободи зазвичай не повинні використовуватися проти організацій – могутніх важелів людини, що розумно діє. Проте вибір свободи є безумовним аргументом проти всіх виняткових, привілейованих, монополістичних організацій, котрі використовують примус і насильство для запобігання спроб інших „зробити що-небудь краще” [288, с. 37]. Політико – інформаційна свобода істотна перш за все як „засіб залишити простір наперед не видимого і не передбачуваного”.

Сьогодні ми потребуємо свободи для реалізації безлічі цілей. При цьому можна припустити, що багато з того, що буде зроблене нами в умовах свободи, не

сподобається нам же згодом. Проте свобода, реалізована навіть однією людиною з мільйона, може виявитися важливішою для суспільства, ніж все зроблене рештою людей в умовах обмеженої свободи. Забезпечити ж свободу новаторові ми можемо, лише надавши її всім. При цьому не виключено, писав М. Еліаде, що переступити старі самообмежувальні архетипи можна буде лише прийнявши філософію свободи, що допускає Бога [223].

Хоча аргументи на користь свободи зазвичай переконливі, вони не самоочевидні. Багатьом імператив свободи здається, як і раніше, слабшим, ніж імператив сили або директивних централізованих зусиль. К. Поппер писав, що логіка сили проста і вельми часто використовується майстерно. Протилежний тип політики значно складніший. Більше того, логіка політики, що не спирається на силу, тобто логіка свободи, навряд чи ще по-справжньому усвідомлена [223].

Зрозуміло, імператив свободи важливий не тільки філософськи, але і прагматично. Проте характерно, що і практичні аргументи на користь свободи зазвичай виявляються у філософів. Кажучи про перспективи досягнення „загального правового громадянського суспільства”, І. Кант помічає, що „тільки в суспільстві, і саме в такому, в якому членам його надається найбільша свобода, а отже, існує повний антагонізм і проте найточніше визначення і забезпечення свободи заради сумісності її зі свободою інших, — тільки у такому суспільстві може бути досягнута вища мета природи: розвиток всіх її зародків, закладених в людстві; при цьому природа бажає, щоб цю мету, як і всі інші визначені цілі, людство саме здійснило” [192, с. 439].

Насправді, говорив А. Ейнштейн, все дійсно велике і таке, що надихає, у світі було створено в атмосфері свободи [309, с. 19]. Недаремно А. Токвіль констатував, що переїжджаючи з країни, в якій панує свобода, в країну, де її немає, мандрівник зазвичай вражається зміні. У першій все вирує і є активним, у другій все нерухоме і пасивне [354, с. 239].

Я впевнений, писав А. Сахаров, що свобода переконань, разом з іншими громадянськими свободами, є основою науково — технічного прогресу, гарантією проти використання його досягнень на шкоду людству, а тому і основою

економічного та соціального прогресу. Іншими словами, вона є політичною гарантією соціальних прав [245, с. 30]. Р. Рейган не вірив, що прогрес визначений, а тому вважав, що ключем до прогресу є інтелектуальна свобода. Досягнення науки йдуть зазвичай швидким шляхом, якщо замість закритості і придушення в суспільстві пропагується свобода філософії, – говорив він [230, с. 10].

Сьогодні очевидно, що „вибух” технічного прогресу відбувся якраз у тих країнах, де знання й інформація рухалися вільними потоками, а творчий імпульс нічим не був обмежений. Вже у 1989 році Л. Валенса визнав, що чим вищий матеріальний і технічний рівень суспільства, тим більше воно потребує свободи [44, с. 8]. Для досягнення свободи необхідний відхід від тоталітарних структур, потрібні демократичні механізми, компроміси, плюралізм. Адже саме вони є, кінець кінцем, єдиними політичними гарантіями проти безвиході й страху.

На думку Л. Ерхарда, народ, який для захисту свободи не ризикує йти на жертви, змитається потім з історичної арени [310]. Недаремно Ж. – М. Леге писав, що фундаментальні свободи потрібні не тільки ученим, але й решті всіх людей, адже без їх забезпечення неможливий ніякий розвиток [150].

Свого часу Ф. Енгельс писав І. Беккеру, що чим вільніша організація, тим вона міцніша [172, с. 349 – 351]. Втім, ще раніше Д. Локк зв'язував свободу і силу організації, кажучи, що правитель, котрий встановив закони свободи для захисту людей проти пригноблення і вузькості партії, стає незборимим для своїх сусідів [160, с. 286]. Як вважав Р. Рейган, тільки свобода веде до дружби і миру між народами. Тільки вона — справжній переможець [230].

На думку С. Хантінгтона, вільні системи володіють кращим імунним захистом від революційних переворотів, ніж системи авторитарні [337, с. 29]. Тоталітарні країни зазвичай воюють з демократичними країнами або одна з одною. Починаючи ж з ХІХ ст. демократичні і вільні країни, як правило, одна з одною не воювали. З тих пір, як цей феномен існує, розповсюдження свободи в світі розширює простори стабільності і спокою.

Громадська свобода є основним засобом проти розповсюдження патерналізму, авторитаризму, тоталітаризму і диктатури. Без вільних виборів, необмеженої

свободи друку і зборів, вільної боротьби думок життя суспільних установ завмирає. Тільки бюрократія при цьому може залишатися дієвою [114, с. 14].

Придушення або обмеження свободи навіть в якомусь окремому її елементі веде суспільство до застою, розширення адміністративної влади уряду, зменшення особистої свободи — і тоталітаризму, що видається за благо. Логічно, що альтернативою даному процесу може бути лише рух до свободи особистості.

Як нагадує нам у зв'язку з цією проблемою Ф. Хайєк, вимога, щоб уряд керувався думкою більшості, має сенс тільки тоді, коли це більшість незалежно від уряду. Адже ідеал демократії ґрунтується на вірі, що ідеї, які керують урядом, виникають на основі спонтанних процесів в незалежному від політичного контролю просторі індивідуальних думок [335, с. 109].

Керуючись такою логікою, помилкою є просити: „Держава, прийди мені на допомогу, захисти мене і допоможи мені”, але правильно вимагати: „Держава, не піклуйся про мої справи, але надай мені свободу і залиш мені від моєї роботи стільки, щоб я міг сам забезпечити своє існування і долю своєї сім'ї” [335, с. 236]. Сучасне індустріальне суспільство не змогло б досягти успіху, якби не скористалося величезною вільною енергією людей.

З іншого боку, свобода демонструє свою ефективність лише там, де їй вдається вкорінюватися в кодексі моральності і звичаєвому праві народу, стати загальнообов'язковим законом, вищою цінністю суспільства. Важливим при цьому залишається також і питання про обмеження свободи.

У цьому сенсі прикметно, що для Л. Ерхарда свобода є єдиним і неподільним цілим. На його думку, політична і господарська, а також особиста свобода людини складають непросту єдність, з якої немислимо видалити якусь частину без того, щоб не зруйнувати решту [310].

Слід визнати, що головна загроза індивідуальній свободі в сучасному світі виходить, як правило, від держави. Ця загроза особливо велика в „посттоталітарних” країнах, де ідеали свободи довго пригнічувалися і де патерналізм перетворився чи не на політичний архетип.

На думку К. Поппера, особливо небезпечним для індивідуальної свободи є державне „інтервенціоністське планування”[223]. Патерналізм, розподільна податкова політика на користь знедолених, писав С. Ліпсет, незалежно від того, наскільки моральною вона на перший погляд нам здається, призводить до зворотних результатів, стримуючи інвестиції і зростання продуктивності [154, с. 93].

Було б помилкою, проте, вважати, що свобода добра лише своїми перспективами високої продуктивності. Більш важливо в ній те, що свобода самодостатня. Як тільки люди зрозуміють, писав Д. Ролз, що їх основні свободи можуть бути ефективно здійснені, вони не проміняють ні грана свободи на поліпшення в своєму економічному добробуті [346, с. 151-152].

Чинниками національно-політичної свободи в даній роботі вважаються умови і обставини, що впливають на реалізацію цього виду свободи. У своїй правовій частині вони часто виступають юридичними гарантіями свободи. Не будучи складовими елементами свободи, такі чинники, проте, істотно впливають на обсяг, глибину і стійкість політичної свободи. У конституційному сенсі вони виступають як гарантії свободи, за допомогою яких забезпечується її реалізація і регулюється її обсяг.

Одним з важливих органічних чинників свободи є її психологічна привабливість. Досвід фашизму ХХ ст. показав, що безпека індивіда, коли він цілком довіряє свою долю державі, не збільшується, а зменшується. Спустошлива війна державних машин стала вагомим аргументом на користь позитивного психологічного сприйняття свободи.

Як писав З. – О. Литторин, зменшення безпеки індивіда, що довірив свою долю державі, очевидно [159, с. 56], бо не зловживання свободою, а дисципліна і беззастережна відданість своїй країні штовхнули на злочини німців і японців, породили звірства, яких не вмістити людській уяві [159, с. 68]. Так або інакше, але теза Т. Дезамі про те, що „краще бурхлива свобода, ніж спокійне рабство”, у наш час отримала нові численні підтвердження [73, с. 178].

Колись Анрі Сен-Сімон описав психологічну привабливість свободи на такому прикладі: „Англієць отримує місце в Індії. Там він може, якщо захоче,

завести собі гарем; там його оточує сотня прислуги: одні зобов'язані розганяти мух; інші завжди готові нести його в паланкіні; вся маса населення плазує перед ним; він вільний обрушуватися паличними ударами на кожного індуса, який недостатньо поспішно або вміло виконує його бажання. І ось цей самий англієць, потопаючи в Індії в морі самовладної насолоди, набувши високого стану, поспішає повернутися до Англії, щоб знову віддатися тим задоволенням, які дає рівність. Після прибуття в англійський порт він негайно ж відчуває, як його жорстко заштовхують ліктями люди з народу, і це аніскільки не порушує в ньому бажання повернутися в країну, де всі стороняться, щоб очистити йому місце” [248, с. 332].

Представниками творчих професій свобода усвідомлюється зазвичай як обов'язкова умова професійного життя [237]. Для А. Тарковського свобода не існувала як вибір, а сприймалася природним душевним станом. При цьому, як він вважав, можна бути соціально і політично „вільним”, але гинути від відчуття тлінності, замкнутості і відсутності майбутнього [255, с. 8]. Кажучи про природну привабливість свободи, Е. Анчел підкреслювала, що раз пережите відчуття свободи живе в людині, як правило, всю решту життя [7, с. 21].

Вивчаючи досвід управління передових американських корпорацій, Т. Пітерс і Р. Уотерман дійшли висновку, що обов'язки персоналу виконувалися в таких корпораціях з подвоєною енергією, якщо працівникам надавався хоч би мінімальний контроль над своєю професійною долею [204, с. 33]. Недаремно А. Токвіль зізнавався, що не тільки любить свободу, але і вклоняється перед нею. Як писав цей видатний експерт з питань політичної свободи, психологічна привабливість свободи чарівна, перш за все, тому, що розум не може передбачати власний прогрес [354]. Говорити ж про існування прогресу в умовах несвободи – інтелектуально нечесно.

Подібно до того, як можливість брехні перетворює можливість переходу правди у вільно вибрану поведінку, можливість аморальної поведінки перетворює етичний вибір у свідомий акт, писав Ю. Лотман. У обох цих випадках, проте, важлива свобода, без якої неможлива індивідуальність. З іншого боку, в

індивідуальній якості у Ю. Лотмана може виступати і група, якщо вона володіє реальною свободою вибору якихось поведінкових варіантів [162, с. 55].

Особливо помітна привабливість свободи у відповідальні історичні періоди. Саме тому, як писав Х. – Г. Гадамер, історичні миті, коли вільна дія відіграє вирішальну роль, ми називаємо епохальними, а їх суб'єктів — „всесвітньо-історичними індивідами” [329]. Усюди потрібна людська свобода, історія простежує сцени свободи, і в цьому її найбільша краса.

Чинником свободи є також її спонтанність, непередбачуваність. Свободу не можна запрограмувати, визначивши її майбутню міру в якомусь фіксованому вигляді. І хоча в реальному житті ми стикаємося з балансом свободи і її обмежень, цей баланс завжди залишається рухомим. Рухомий баланс свободи і порядку відображається в конституціях різних країн по-різному.

І якщо в Конституції США 1787 р. Конгресу заборонено видавати закони, що обмежують свободу слова, совісті, зборів і петицій, то в конституціях посттоталітарних країн справа йде інакше. Як прийнято вважати, нестача свободи призводить до стагнації, а її надлишок – до хаосу [92, с. 25]. Проте встановити корисну конституційну міру свободи апріорі неможливо.

Ніхто не буває повністю вільним, так само як і повністю поневоленним, але якщо виходити з презумпції, що конституція — це головний правовий документ громадянського суспільства, то її пріоритети повинні „розташовуватися” на боці свободи. Саме свободу конституція в першу чергу покликана гарантувати.

Принцип рівної свободи, писав Д. Ролз, є зразковим стандартом конституційної угоди. Він включає фундаментальні свободи особи, а також свободу думки і совісті в стані забезпеченого захисту. Що ж до принципу економічної нерівності, вигідної всім, то його місце — у поточному законодавстві. У цій схемі пріоритет свободи перед вигідною для всіх економічною нерівністю відображає пріоритет конституції перед поточним законодавством [346, с. 199].

Психологічно ж людина ближче до свободи, ніж до порядку, тому ніщо не може перетворити природу людини на природу терміта. Індивід прагне захищати свободу навіть всупереч волі більшості. Саме тому політична боротьба так часто

актуалізується між індивідуальними культурними запитами і колективними вимогами мас.

Ж. Батай писав, що люди, зокрема, відрізняються від тварин ще й тим, що здатні дотримуватися двозначних заборон. Дотримуючись прийнятих заборон, вони одночасно випробовують потребу їх порушувати [69]. Свідоме порушення заборон вимагає від людини мужності і рішучості, і якщо вони є, можна вважати, що людина відбулася.

З іншого боку, писала С. де Бовуар, окрім прагнення самоствердитися, людині властивий також страх перед свободою, спокуса „перетворення на бездушний предмет”. Саме проходження цим шляхом робить людину інструментом чужої волі, позбавляючи тим самим трансцендентної любові [45]. Любов людини до свободи супроводить також її прагнення до рівності. Як писав А. Токвіль, рівності люди вимагають не тільки в стані свободи, але також і в стані рабства. Тому вимога рівності іноді стає серйозною загрозою свободі [354]. Підкреслюючи реальність подібної загрози, П. Новгородцев писав, що людям легше зносити бідність, поневолення і варварство, ніж примиритися з існуванням аристократії [195, с. 546].

Можливість зловживання свободою також є її важливим людським чинником. На думку М. Фрідмана, віра людини в свободу припускає відоме право на помилку. Якщо, наприклад, людина вважає за краще жити лише задоволеннями, прирікаючи тим самим себе на безрадісну старість, ніхто не має права такій людині перешкоджати. Адже завжди існує можливість, що ця людина права, а ми помиляємося [280]. Звідси витікає, що й упокорювання може бути чесною віруючих у свободу. Зарозумілість же в питаннях розпорядження свободою найчастіше властива патерналісту.

Хоча безкомпромісний захист свободи зазвичай якимось підштовхує суспільство до хаосу ринку і непередбачуваних наслідків демократії, не слід забувати, що в кращих конституційних зразках захист свободи не зупиняється не тільки перед можливістю актів громадянської непокори, але і перед демократичним повстанням. Адже саме таким був первинний політичний і моральний вибір творців конституції.

Сьогодні вибір між свободою і передбаченою стабільністю для багатьох країн і народів залишається все ще відкритим. Звичайно, безкомпромісний захист свободи, певною мірою, виправдовує „бісів” Ф. Достоєвського, що мріють „всі ці логарифми відправити до біса” [294]. Як визнає П. Новгородцев, у „бісів” у будь-якій ситуації послідовники знайдуться — бо так людина влаштована [195].

Проявами „крайнощів” свободи у Д. Джорджа можуть стати загальна амністія, карнавал з дозволеними вольностями для масок, нагороди для всіх, мова есперанто і всесвітнє братерство. Вивільняючи „вільну лисицю у вільному курнику”, така свобода матеріалізується не тільки у вільних фінансах, ренті, вільній любові і вільній церкві – у вільній громадській державі [75, с. 62].

Інакше кажучи, питання про допустимі обмеження свободи вельми складне. У стратегічному сенсі єдино прийнятною юридичною відповіддю на нього може бути лише закріплення конкуренції правових норм, спеціально створених як для підтримки пріоритету свободи, так і для забезпечення мінімально необхідних соціальних рівнів стабільності й порядку. Можливі й неминучі колізії при цьому повинні вирішуватися ефективними інститутами конституційної юстиції. У будь-якому разі, тлумачення конституційних норм про свободу і її обмеження повинне зберігатися за людиною.

Оскільки отримання свободи припускає покладання морального тягара на тих, хто вільний, тут не обійтися без етичних суперечностей. "Від свободи, — писав В. Розанов — всі біжать: працівник — до зайнятості, людина — до посади, жінка — до чоловіка, всякий — до чого-небудь" [235, с. 590].

Відомо, що як теоретик І. Бентам зневажав права і свободи людини, називаючи їх „нісенітницею”, а невід’ємні права – „нісенітницею на ходулях” [234, с. 290]. У свою чергу, О. Герцен говорив, що іноді народам легше зносити рабство, ніж справлятися з даром свободи [234, с. 245]. Характерно, що і у М. Хайдеггера апологія „денної сторони” свободи супроводжує паралельне визнання її „нічної сторони” як абсолютної розкутості і свавілля [287].

На додаток до відомого парадоксу демократії (маси вирішують, що правити повинен тиран), політична теорія знає також парадокс свободи, тобто ситуацію, в

якій „задираки поневолили покірливих”, скасувавши тим самим якусь первинну свободу. Тому, як попереджав П. Клоссовський, хоча свобода совісті і преси веде до абсолютної свободи, саме абсолютна свобода утверджує право сильного на владу, що суперечить справедливості [162]. Тому свобода завжди залишається потенційно небезпечною, хоча володіти нею вкрай привабливо. Таким чином, абсолютну невідвладність закону можна вважати свободою не більшою мірою, ніж абсолютну владу закону. Якщо долею, як писав А. Камю, не управляють вищі цінності, її царем стає випадок. Ми ж при цьому стикаємося із страшною свободою сліпця [162].

Хоча Т. Дезамі і вірив, що „з найнеобмеженішої свободи слідує найдосконаліший порядок” [73, с. 262], на шляху до цієї дійсно ідеальної моделі сильний все ще дуже часто залякує слабкого, позбавляючи його свободи. Ще гірша схема реалізації свободи в деспотіях і диктатурах. Тут, як говорив В. Гавел, єдиною гарантією свободи залишається вірність авторитету, що подарував свободу [334, с. 46]. Ситуація, проте, обіцяє виглядати менш драматичною, коли в ролі дарувальника свободи виступає не жива влада, а писаний закон – конституція.

Як відомо, Д. Дьюї протестував проти необмеженої свободи, доводячи, що абсолютна свобода робить людей рабами власних „сьогохвилинних витребеньок” [323, с. 134]. Уникнути цього можна лише в умовах свободи, для якої встановлені відомі межі. Такі межі можуть бути виявлені як в самій природі матеріального світу (Т. Гоббс) [223], так і в особливостях протікання психічних процесів у людини (Т. Ліппс) [223]. Іноді ж межі свободи виявляються у зв'язаності людської волі яким-небудь сакральним авторитетом (М. Лютер і Е. Роттердамський) [223].

Крім того, як нарікав А. Гамільтон, завзяття і любов до свободи дуже часто бувають пройняті духом вузької і ворожої свободі підозрілості. Адже вже давно було відзначено, що в своєму практичному застосуванні свобода легко перекручується [65]. Наприклад, Т. Дезамі турбувала загроза свободі з боку „спадкових професій” [73], а Ж. - О. Ламетри побоювався обмеження свободи з міркувань суспільної користі (для уникнення того, що „шкодить суспільству”) [145]. Але в такій ситуації свобода обмежуватиметься не тим, що шкодить суспільству, а всього лише тим, що люди вважають таким. Крім того, шкідливе для суспільства

сьогодні може виявитися вельми корисним завтра. Адже вигоди свободи стають помітними лише після того, як свобода встигає „постаріти”.

З іншого боку, як доводив Б. Скіннер, надмірне захоплення ідеалом особистої свободи може призвести до того, що суспільний устрій звалиться [281, с. 3]. У Ж. Полан безумовна пристрасть людей до свободи веде до настільки ж безумовних конфліктів і воєн [214, с. 235].

В результаті все це показує, що можливості зловживання свободою порівнянні з можливостями зловживання такими „загальними еквівалентами” цивілізації, як влада і гроші. Справедливість порівняння доводить, що проблема свободи є етичною у своїй основі. Недаремно у К. Ясперса конфлікт між свободою і її можливими обмеженнями постає як конфлікт між розкутим буттям і деспотизмом „фіксованих переконань” [315, с. 417].

У певному сенсі нормальний стан політичної свободи нагадує стан плазми, що утримується зовнішнім електромагнітним полем. Інакше кажучи, збереження і підтримка завжди нестійкого балансу політичної свободи і порядку вимагає величезних витрат соціальної енергії. Недаремно М. Возняк нагадує нам про альтернативи свободи у М. Костомарова: а) підтримуючи державу, приймайте необхідність цензури, „Третього відділення”, Петропавловській фортеці, закріпачення думки і слова; б) бажаючи виключно свободи, ризикуйте державою, готуйтеся до її можливого розпаду [124, с. 38]. Адже це лише в теорії М. Міхновського „пишний розвиток індивідуальності можливий тільки в державі”, а між свободою і державністю не існує суперечності [182, с. 10].

Як вважав Ч. Мілош, політичній свободі шкодить будь-яка перебільшена турбота про суспільне благо. Насправді, якщо індивідуальна свобода повинна обмежуватися в ім'я суспільної користі, то „велика користь” може виправдати безмежне обмеження свободи людини [341, с. 104].

Як відомо, Т. Гоббс вважав за доцільне обмеження природної свободи громадянським законом [223], а Арістотель вважав прийнятним нагляд за особами, чий спосіб життя шкодить державному ладові [9]. Навіть батьки-засновники США,

за свідченням П. Готфріда, припускали, що свобода повинна бути вигідна лише лояльним членам політичного співтовариства [329, с. 24].

Міркуючи про можливі обмеження громадянської свободи, К. Маркс вважав цензуру критикою свободи слова на основі урядової монополії, що діє не „гострим ножом розуму”, а „тупими ножицями свавілля” [172, с. 59 – 60]. У свою чергу, Д. Сорос писав про загрозу свободі з боку всякої логічно рафінованої політичної системи [343].

На теоретичному рівні ця теза Д. Сороса добре ілюструється „Утопією” Т. Мора, „Чудовим новим світом” О. Хакслі і романом „1984” Д. Оруелла [343]. З іншого боку, слід погодитися, що для свого практично ефективного здійснення свобода постійно вимагає певної системи логічних координат. Адже навіть якщо свобода і причинність є антиподами, писав Р. Дал, ми все одно не можемо діяти вільно, не розуміючи правил причинності [321, с. 20].

На переконання Г. Шпета, вся людська історія демонструє боротьбу свободи, представленої в культурі, з консерватизмом, втіленим у державі. З даного протистояння у нього витікає вічна суперечка між „завжди неосвіченою” державою і вільною інтелігенцією [306].

Насправді, як писав ще патріарх Тихон, свобода є велике благо, якщо це свобода не перехідна в державне свавілля і насильство. Але немає свободи, коли не можна висловити свою думку без побоювання потрапити під звинувачення в контрреволюції [90, с. 5]. У цьому сенсі В. фон Гумбольдт застерігав проти обмеження свободи якими-небудь законами, що піклуються про суспільне благо, або нагородами [68].

У свою чергу, Ч. Мілош писав про знищення свободи політичним лицемірством. Так, на його думку, було щось невловиме в атмосфері соціалістичної Варшави і Праги, якесь поєднання духу сили і нещастя, паралічу і зовнішньої рухливості. Які б слова ми не вживали для визначення цієї атмосфери, писав він, очевидно, що навіть якщо б пекло забезпечувало своїм мешканцям елегантні квартири, витончений одяг, кращі блюда і розваги, одночасно примушуючи їх

дихати повітрям цих східноєвропейських столиць, цього було б цілком досить для пекельних випробувань [179, с. 20 – 21].

Слід ще раз визнати, що проголошуючи любов до свободи, ми не можемо засуджувати приватну власність, фінансовий капітал, конкуренцію, свободу договору, рекламу і владу грошей. Навпаки, якщо хтось стверджує, що його розум без всіх вищеперелічених атрибутів сучасної цивілізації достатній для організації наших зусиль на користь суспільного добра, саме він являє собою втілену загрозу культурі, – писав Ф. Хайєк [335, с. 205].

Щоб уникнути патерналізму, суспільство повинне виробити ефективні й вельми витончені гарантії свободи. Здійснюючи себе, свобода повинна створити свій власний світ і систему, знайти собі якийсь зовнішній вираз і наявне буття. Як вважав Гегель, простір індивідуальної свободи визначається обсягом приватної власності, що лежить в її основі. Тому він називав нечесним, аморальним і неетичним твердження, ніби свобода може здійснитися поза зв'язком з власністю [51, с. 387].

„Уявлення про благочестиве, — писав він, — або дружнє і навіть насильницьке братерство людей, в якому існує спільність майна і видалений принцип приватної власності, може легко здатися прийнятним умонастроєм, якому чуже розуміння природи свободи духу і права і розуміння їх в їх певних моментах. Що ж до моральної або релігійної сторони, то Епікур відмовив своїх друзів, що мали намір утворити подібний союз на основі спільності майна, саме з тієї причини, що це доводить відсутність взаємної довіри, а ті, що не довіряють один одному, не можуть бути друзями” [51, с. 105].

У іншому місці він додає: „Свобода індивідуумів не повинна бути чимось одиничним, вона повинна виражатися й представлятися в корпораціях. До інститутів відносяться: 1) свобода особи, 2) свобода власності (французи швидко знайшли її завдяки революції — підтверджено в Code Napoleon), 3) публічне законодавство” [51, с. 463].

Простіше кажучи, людина вільна лише тоді, коли її неможливо примусити робити те, від чого б вона відмовилася, будучи матеріально незалежною. Як

стверджували в давнину на Криті, свобода — це вища цінність суспільства, яка перетворює блага на власність тих, хто їх придбав. Блага ж, придбані в рабстві, належать правителям, а не керованим. Якщо людина втрачає свою власність, то тим самим вона перетворюється на „соціальне ніщо”.

Тому доля, безпека і влада сучасної людини значною мірою ґрунтуються на її власності. В межах політичних уявлень західної цивілізації власність священна, а недоторканність приватної власності є наріжним каменем всієї її ідеологічної споруди.

Свобода вимагає, писав Ф. Хайек, щоб індивід мав можливість переслідувати власні цілі. Тому в мирний час вільна людина не повинна бути зв'язана колективними цілями. Можливість же ухвалювати індивідуальні рішення існує завдяки чіткому визначенню прав приватної власності, а також сфер, в яких індивід може розпоряджатися своїми засобами. Таким чином, мірою приватної власності індивідові встановлюється гарантована сфера вільних дій [336, с. 110 – 111].

В національному менталітеті української нації імператив свободи в системі функціонування національної культури збігається в усвідомленні терміну «воля». Слово „воля” увібрало в себе символічну ціннісну систему існування нації, яке сприймалося як природне. В межах Київської Русі формувався національний менталітет в структурі якого завжди була присутня волелюбність. Ця волелюбність постійно знаходилася в процесі національного самовизначення. Але з того часу як українська нація знаходилася під утиском основних громадянських прав і свобод, цей феномен став соціальним ідеалом народно-визвольного руху і козацької цивілізації.

Отже, волелюбність як екзистенція свідомості, менталітету й суспільно-політичної самоорганізації української нації на початковій стадії свого розвитку не була способом пізнання світу, її цінність полягала в тому, що вона для широких соціальних верств була життям безпосереднього досвіду. Тож і народно-визвольна війна була спричинена внутрішніми спонуками волі й самосвідомості, які зберігали своє минуле, тішилися ним і не сприймали утиски від чужої державної влади. У цей період свобода (вольниця) стає й інтелектуальною працею, основним завданням якої

було осмислювати суспільно-політичну ситуацію, що склалася, знайти своє місце в геополітичному просторі, створивши свою державну організацію на засадах свободи.

Однак розвиток суспільно-політичної свободи в процесі формування політичних інститутів влади козацької державності супроводжувався „містечковим” себелюбством, загостренням політичних інтересів між окремими старшинськими групами й свавіллям окремих соціальних прошарків низів. Свавільля — це наслідок внутрішнього поєднання вільнолюбства і радикального індивідуалізму. Саме ці явища стали перешкодою на шляху розбудови української національної держави.

У народів, які жили вільним життям, є суспільно-політичний досвід, з якого проростає воля до свободи. В українському менталітеті, мові й духовній культурі присутня стихія волелюбства, досвід життя в якій переноситься в сучасність і транслюється через сучасні громадські інститути.

III. 3. Національна свобода особистості як універсальна цінність українського суспільства.

Українська нація, яка тривалий час існувала за умов бездержавності і починала формувати національні основи в таких умовах, була змушена вже силою історичних обставин розвивати саме ті соціальні інститути, які властиві громадянському суспільству. Перебування у складі чужих українському етносу державних утворень оцінювалось належним чином, як руйнівна сила, котру необхідно остерігатися. Інстинкт самозбереження змушував покладатися на самодіяльні форми організації суспільного життя. Звідси унікальний і єдиний у світовій культурі феномен запорозького козацтва, і таке своєрідне українське явище, як православні церковні братства, вплив яких на долю народу був дуже великим.

Українська історія останнього періоду свідчить про існування вияву громадського життя (йдеться про створення та бойові дії УПА). Армія без держави — це своєрідний нонсенс. Проте українська історична дійсність свідчить

саме про те, що за умов відсутності державності виникла масова, боекватна армія, яка спиралась зокрема на громадську активність населення.

Увесь устрій життя українців упродовж віків ґрунтувався на самодіяльності й самозбереженні, оскільки чужа й ворожа іноземна держава відштовхувала цей етнос та прагнула знищити його шляхом асиміляції. В таких умовах розвиток громадянського суспільства перебував на початковій стадії взаємодії ментальних, національних та громадських основ формування майбутнього громадянського суспільства на українській національній основі. Кожна з цих частин України, що була розділена територіально та історично, продовжувала розвивати громадянське суспільство, що допомагало на недержавному рівні підтримувати єдність національних традицій, коренів та зберігати відчуття єдності, незважаючи на відомий розподіл, базуючись на засадах власної культури та історії. Згідно з притаманними рисами української культури, нація наслідує все те нове, що привноситься ззовні, але у трансформованій формі.

Основою громадянського суспільства є політично та економічно вільний громадянин, що усвідомлює власні громадські інтереси. Однак суспільно-політична та економічна ситуація свідчить про те, що говорити про формування такого типу особистостей, які б створили українську націю в майбутньому, зарано, адже більшість громадян України все ще покладають свої сподівання на державу та її втручання в справи громадських інститутів з будь-яких причин: чи захисту прав споживачів, чи економічного регулювання цін або підтримки вітчизняного виробника й фінансової підтримки культурних закладів.

Отже, така риса національного менталітету української нації, як егалітаризм, проявляється вже на рівні особистості. Захист та контроль діяльності особистості, який забезпечувала держава протягом довгого історичного періоду, було перенесено на адаптаційний рівень в сучасних умовах становлення нації. Значить, на рівні особистості як представника нації громадянське суспільство акумулює в собі єдність державних та громадських інтересів. Однак у деяких галузях державні інститути повинні поступитися, адже їх контроль ще більше поглиблює пасивність особистості, а отже не допоможе сформувати особистість, яка буде розвивати

громадянське суспільство в майбутньому: мобільну, творчу, активну та інформовану.

Розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні повинен проходити в поєднанні національного менталітету та цінностей громадської свідомості, що були сформовані на соціальній основі. Адже в умовах становлення українського суспільства, коли немає чітких орієнтирів, за якими воно буде розвиватися, національний менталітет, якщо його розуміти як пам'ять про історичне минуле, стає такою ж об'єктивною характеристикою, як і економіка, політика та культура.

Поняття свободи особистості, що застосовується в основі загального принципу розвитку громадянського суспільства нарівні з категоріями „соціальна справедливість” та „рівноправ'я”, також мало певну цінність для українського народу, адже прояви прагнення до отримання свободи в різних галузях господарського та національного життя української нації виявлялися в минулому. В сучасності прагнення особистістю свободи повинно набути іншого змісту, адже попередній досвід свідчить про стихійні виступи проти державних інституцій, які не здійснювали власні функції з регламентації суспільних та національних відносин.

Цінність свободи для особистості в сучасному українському суспільстві проявляється у свободі вибору в системі різних видів професійної діяльності, політичного вибору, різних видів економічного функціонування організацій та спільнот, вибору мови, території проживання, культурного надбання. Все це обумовлює специфіку функціонування громадянського суспільства в Україні.

Реальність свободи для особистості визначає її потреби, які виражаються за допомогою мови, а видимість — нормами і цінностями суспільства, які фіксуються за допомогою мови. В кожному суспільстві свій рівень свободи, але він не повинен перевищувати допустимі межі відповідальності, так і бути нижче певного рівня, за якого обов'язки особистості обмежують її свободу до недопустимих меж [38, С. 184].

Національна свобода особистості — це стан внутрішнього самовизначення особистості у способі життя, який визначає її вибір у межах національної ідентичності.

Виділяють різні етапи формування національної свободи особистості. Спочатку усвідомлення свободи проявляється у її визначенні як усвідомленої необхідності. Особистість починає думати над власним життям і долею нації, з якою себе ідентифікує. Спочатку він розуміє, що через брак ресурсів він не може нічого змінити, навіть якщо усвідомлює необхідність таких змін. Другий етап закріплення цінності свободи особистістю — це здатність обирати. Особистість усвідомлює цінність національних надбань та визначає власну можливість обирати з національних цінностей ті, що необхідні для задоволення потреб і інтересів особистості. Остаточний етап формування національної свободи — це створення нової реальності, нових можливостей, які дозволять розширити межі реалізації національної свободи.

За даними О. А. Борусевич, вільний вибір, що проявляється у формуванні пріоритетів національних цінностей, визначив таку ієрархію пріоритетів серед представників української нації. Українці на перше місце поставили „рідну землю”, на друге місце — рідну мову, на третє — народні звичаї та історичне минуле [39, с. 15].

Громадянське суспільство, яке розвивається в сучасній Україні зберігає право особистості розмовляти російською мовою, однак посилює відповідальність за збереження культурних цінностей української нації. Незважаючи на процес проголошення та закріплення національного суверенітету, люди, що проживають в Україні в деяких регіонах України спілкуються російською мовою, однак зберігають відданість українській нації. Багатомовність, притаманна кожній новоствореній національній державі, однак це не впливає на збереження права кожної особистості у виборі мови спілкування, яка забезпечує зв'язок з минулими поколіннями, історією та традиціями батьків.

Пріоритет почуттів до Батьківщини також входить до системи цінностей, що закріплені в національній свідомості. Вагомим фактором у формуванні почуттів до Батьківщини виступає усвідомлення належності до землі, де людина народилась та зростала, близько 80 % українського населення наголошують на цьому. На такій основі формується стійкий зв'язок з навколишнім середовищем, любов до природи

та цінність території розташування для доцільного та ефективного функціонування й розвитку особистості. Важливим елементом поєднання національних та громадських цінностей є релігійна мораль. Старше покоління виховувалось у сім'ях, де релігійність у побуті була природною і вносила свої корективи у буденне життя, однак і молодь не відносить себе до людей, що не вірять у Бога, тобто певна система традиційності збережена у свідомості молодого покоління на тому ж рівні, що й у старшого.

Сучасну економічну ситуацію в Україні як „погану” оцінюють 41% українського населення. Така тенденція в оцінці економічної ситуації спостерігається у більшості європейських країн. Значної різниці між представниками молодого та старшого покоління не спостерігається. Зв'язок з минулим та історична пам'ять про ті часи втілюється у використанні російської мови представниками різних поколінь, тобто більшість українців однаково оцінюють роль мовного показника для міжособистісного спілкування. Цей зв'язок простежується у віднесенні себе частині суспільства, особливо людей старшого покоління, до групи „радянський народ”. Водночас у відповідях на питання про асоціації з власною Батьківщиною вони говорять не про СРСР, а про Україну — 83% старшого покоління [293].

На формування органічної та цілісної системи звичаїв і традицій українського суспільства, що лягли в основу громадянського суспільства, мали вплив фактори навколишнього природного середовища, такі, як соціально–економічні й політичні чинники, що були зумовлені змінами історичних формацій або ж критичними моментами у житті нації.

Молоде покоління більш схильне до сприйняття нового, а отже до здійснення безболісного функціонування процесу глобалізації. Саме молоді формують кризь власну діяльність та свідомість громадський менталітет, який пізніше стане основою майбутнього рівня національної свідомості українців. Саме у свідомості молодого покоління українців формується образ економічної стабільності та вільного ринку товарів і послуг, який перевтілиться у національний образ, в котрому буде зосереджено зміст майбутньої структури української національної ментальності.

Молоде покоління в подальшому орієнтуватиметься на використання української національної мови у суспільній діяльності, вона ж сприятиме формуванню та трансформації системи цінностей, які увійдуть у майбутню систему національної культури української нації. Зберігаючи неповторність та самобутність духовної культури української нації, традиції довели тенденцію, яка свідчить, що українська нація є самобутньою і оригінальною, а, отже, може мати успіх у процесі подальшого націєтворення.

Неможливо переоцінити роль релігійного чинника в духовному розвитку не тільки „віруючої” людини, але й суспільства взагалі, адже багато поколінь виховувалось в сім'ях, де релігійність у побуті була природною і вносила власні корективи у буденне життя. Серед старшого покоління віруючих значно більше — 83%, молоді ж люди сприймають релігійні вірування тільки через цікавість: як щось нове та маловідоме [293].

Дані, котрі окреслюють матеріальне становище більшості українців, є безумовним доказом обмеженості людського спілкування рамками невирішених економічних проблем. Вони свідчать про зміщення пріоритетів громадян у площину матеріальних цінностей, однак це не означає, що національні питання в плані визначеності статусу української національної мови, національної території, а також національної специфіки розвитку економіки, політики і культури зовсім не враховуються, вони проходять однією єдиною системою символів, що набувають певного сенсу в соціальному житті.

За даними О.А. Борусевич, у групі молодих людей з „добрим матеріальним становищем” пріоритетність української мови як основної національної ознаки визначають 84% респондентів. Загалом більшість представників українського населення оцінюють мову як національну ознаку в якості головної, а це свідчить про збільшення значущості мовного пріоритету [39, с. 19]. Наведені соціологічні дані свідчать про те, що сімнадцятилітній період існування незалежності став періодом, протягом якого сформовано чіткі ознаки українського суспільства, що стануть основою для внутрішнього процесу формування української нації.

Сформовані національні ознаки стали вагомим творчим потенціалом для формування громадських цінностей — економічних, культурних та політичних. Всі цінності стають основою для розвитку громадянського суспільства. Усвідомлення власної національної ідентичності дозволяє активніше брати участь у суспільному житті.

Належність до нації визначає формування оцінок, котрі створюють певне ставлення українців до життя, їх починають хвилювати не тільки власні буденні проблеми, але й проблеми національного і громадського характеру, такі, як стурбованість проблемами моралі, зниження рівня життя; відбувається переоцінка власних дій, до яких рівень терпимості став нижчий, а це призводить до ситуації вседозволеності. Формується відповідне ставлення до еміграції багатьох представників різних національностей, які проживають на національній території.

Важливими елементами громадської свідомості, що формується в процесі розвитку громадянського суспільства на національній основі, стають демократизація суспільства, яка б була закріплена не тільки у формі правових норм, але й функціонувала в діяльності кожного окремого українця і підкріплювалась формами контролю з боку громадських організацій.

Для конкретної людини, тобто „пересічного громадянина”, межі нації та національної культури представлені у межах, в яких людина може отримати роботу і суспільне визнання, зберегти гідність, громадянство, можливість брати участь у житті соціуму. Національна ідентифікація в умовах розвитку громадянського суспільства є можливістю для виявлення особистих та реальних інтересів людей.

Традиційність формування української нації та трансформація українських символів та міфів у цінності і менталітет української нації стало основою для формування соціокультурної моделі громадянського суспільства, яка будується на „відродженні”, що базується на відновленні інститутів громадянського суспільства, котрі сформувалися під час історичних етапів соціокультурного відродження української нації.

Розвиток громадянського суспільства, який спирається на свободу вибору вільної інтеграції до європейської спільноти сьогодні демонструє за даними

інституту ім. Горшеніна 60% населення, змінилася ситуація також у формуванні національно-політичної активності, 30% населення визначають своє ставлення до подій, які відбуваються в Україні та бажання підтримати націю як особистий громадський обов'язок [98].

За даними міжнародних досліджень показники розвитку громадянського суспільства з періоду проголошення незалежності України зберігали певну позитивну динаміку, а за останній період значно підвищились. Так за результатами Nations in Transit міжнародної неурядової організації оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні складає 2,75 балів (диференціація оцінки від 7 — „найгірша” до 1 — „найкраща”). Така оцінка стану розвитку громадянського суспільства визначається рівнем національно-політичної активності, що проявляється в реалізації національної свободи особистості у діяльності громадських об'єднань (кількість громадських об'єднань складає — 77252, що є офіційно діючими в Україні) [293]. Зростає кількість громадян, які усвідомлюють значення громадських об'єднань в суспільному житті. Це позначилося на підвищенні рівня бажання людей приймати участь у публічних акціях. Взаємозв'язок громадянського суспільства та державними органами влади проявляється в виявленні таких тенденцій: проведення консультацій з громадськістю, участь у спільних органах (громадські ради), спільних робочих групах (із представників органів виконавчої влади, законодавчої влади, місцевих органів влади) тощо. На загальнодержавному та місцевому рівнях інститути громадянського суспільства мають доступ до публічної інформації (інформаційні запити), забезпечують дотримання прав громадян у зверненнях до депутатів, органів державної влади, на участь у громадських слуханнях, проведення громадських експертиз, на участь у реалізації політики через конкурси соціальних проектів (так зване соціальне замовлення).

Закріплені законодавчо права громадян виявляють ступінь прояву особистої свободи, яка проявляється в економічній діяльності, волонтерській діяльності, збільшується рівень довіри до громадських організацій та рівень участі громадян і готовності приймати участь у протестних акціях. Однак, для того, щоб цей процес

зберіг сталу тенденцію до розвитку необхідно підвищити частку національної свободи особистості. Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні повинен базувати на пріоритетах національних прав і свобод особистості як необхідних атрибутів національно-політичної активності громадян.

Основою для цього повинна стати цінність України як Батьківщини для всіх людей, що пов'язали свою долю з долею української нації, причетні до забезпечення подальшого розвитку шляхом дотримання права кожної особистості на вільне волевиявлення у збереженні національної традиції та орієнтації на європейський розвиток українського суспільства.

Висновки до III розділу:

1. Різномайття концептів свободи визначає як свободу особистості чи індивідуальну свободу, політичну свободу та національну свободу. Свобода постає у сукупності трьох елементів: 1) умов, необхідних і достатніх для самостійної постановки цілей, 2) ефективної активності з реалізації поставлених цілей та 3) повної насолоди результатами активності. Свобода є важливою цінністю існування не тільки нації, або суспільства. Вона виступає основою існування людини.

2. У багатоетнічному суспільстві, яке розвивається у напрямку розвитку громадянського суспільства і формуванні його основних інституцій, свобода проявляється у праві вибору представниками різних етнічних груп нарівні з українцями приймати участь у громадському житті, з метою формування почуття громадськості, належності до єдиного суспільства. Громадянське суспільство, що розвивається в Україні надає можливість українцям незалежно від їхнього етнічного походження, вивчати українську мову і поважати її як символ державності, однак в побуті спілкуватися етнічною мовою; крім того, громадянське суспільство створює умови для рівноправного функціонування різних етнічних організацій просвітницького, економічного та громадського напрямків, що збагатили б українську національну культуру.

3. Феномен свободи, який в історії формування української нації в національному менталітеті закріпився в якості символу „воля” дещо в романтичній інтерпретації, в сучасних умовах розвитку громадянського суспільства є гарантією реалізації прав особистості.

4. Історичний розвиток української нації доводить, що свобода вкорінилася в національному менталітеті як абсолютна цінність, а отже ефективність її впливу на розвиток громадянського суспільства визначається закріпленням в законі і визнанням нацією свободи як вищої цінності суспільства.

5. Українська нація, яка має досвід вільного життя, котрий стає основою для розквіту волі до свободи. В українському менталітеті присутня стихія волелюбства, досвід життя в якій переноситься в сучасність і транлюється через сучасні громадські інститути.

6. Національна свобода особистості — це стан внутрішнього самовизначення особистості, яка належить до нації від народження чи прагне увійти до її складу шляхом підтримки та захисту національної системи цінностей, свідомий прояв її прагнення до вільного існування в межах національної ідентичності.

7. Закріплені законодавчо права громадян виявляють ступінь прояву особистої свободи, яка проявляється в економічній діяльності, волонтерській діяльності, збільшується рівень довіри до громадських організацій та рівень участі громадян і готовності приймати участь у протестних акціях. Однак, для того, щоб цей процес зберіг став тенденцію до розвитку необхідно підвищити частку національної свободи особистості. Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні повинен базувати на пріоритетах національних прав і свобод особистості як необхідних атрибутів національно-політичної активності громадян.

Даному розділу відповідає наступна робота:

Конституціоналізм як основа розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2013 — № 2(31). Серія: філософія. С. 96 – 102.

ВИСНОВКИ

В дисертаційному дослідженні представлені узагальнення й нове вирішення актуального **наукового завдання**, яке полягає у філософському осмисленні національного менталітету як інституціонального фактору розвитку громадянського суспільства та його впливу на трансформацію національних цінностей в систему цінностей громадянського суспільства в сучасній Україні.

Проведене дослідження дає можливість в узагальнено-теоретичній формі зробити наступні висновки:

1. Національний менталітет — це певне світобачення нації, яке є віддзеркаленням навколишнього середовища, тих його елементів, які мають для представників нації велику цінність, а, отже стають основою для об'єднання їх у спільне життя.

2. Формування національного менталітету здійснюється під впливом об'єктивних факторів, таких як: історичні зміни, економічні та політичні перетворення, соціокультурна трансформація системи цінностей, які викликають перетворення підсвідомих пластів національного менталітету, коли одні символи „ховаються” у глибину підсвідомості, а інші трансформують у певну систему соціальної активності. До суб'єктивних факторів, які впливають на національний менталітет відносяться: культурні символи, страхи, упередження, міфи, традиції, які через стимулювання ззовні впливають на соціальну активність нації в нових умовах.

3. Специфіка національного менталітету визначається його структурою, яка складається з національної ментальності та національного характеру, та ознаками, що притаманні національному менталітету української нації: індивідуалізм, інтровертивність, емоційність, раціоналізм, егалітаризм.

4. Рольові можливості національного менталітету визначаються ступенем впливу на формування національної свідомості, національної культури, цінностей суспільства, авторитету мови для більшості населення, ефективності суспільних перетворень та іміджу нації. Національний менталітет є внутрішнім мірилом рівноваги між зовнішнім впливом та збереженням цінності індивідуальної свободи

особистості. Ціннісна основа національного менталітету стає тією ланкою, яка пов'язує трансформаційні процеси в суспільстві та забезпечує стабільність його розвитку.

5. Національний менталітет виступає інституціональним фактором визначення поведінки соціальних груп, що входять до складу української нації: національної еліти, представників різних професійних груп та етнічних громад, а також є основою організації та діяльності громадських об'єднань різних напрямків: просвітницьких, економічних, соціальних та політичних. Національні символи: територія, мова, релігія, особливості економічного та політичного розвитку, сформувавшись на етнічному рівні формування української нації, в умовах демократизації українського суспільства набувають нового символічного значення опосередковано через систему функціонування соціальних інститутів та громадських організацій.

Менталітет стає соціокультурною основою формування громадянського суспільства та сприяє адаптації національної свідомості до зовнішніх змін в соціальній реальності. Завдяки сукупності ознак менталітет спрямований на збереження цілісної структури нації та відтворення її елементів в системі соціальної реальності шляхом підтримки ціннісного значення у свідомості особистості та мотивації її діяльності в умовах розвитку громадянського суспільства, що змінюються. Реалізація цього процесу можлива через функціонування соціальних інститутів, шляхом перетворення символічної інтерпретації національних цінностей і закріплення цієї символіки в систему цінностей громадянського суспільства сучасної України.

6. Національний менталітет української нації під впливом соціальних умов закріпив таку систему цінностей, як: шанобливість у людських стосунках, турботливість, бережливе ставлення до людей і прагнення до ладу в усьому, мрійливість, поетичність та чуттєвість, зумовлює настрої суму, поваги, обачності, підозрливості, очікування, настороженості та терплячості, на вольовому рівні це формує людину активної, дійової життєвої позиції. Основні елементи національного менталітету визначають його рольові можливості, котрі формують певну

стабілізаційну основу існування нації та якості нації, що дозволяють її представникам переосмислити досвід, накопичений поколіннями під час зіткнення з певною ситуацією соціальної дійсності. Хоча елементи національного менталітету стійкі у часі, однак кардинальні зміни впливають на формування світосприйняття. Це відбувається під час історичних зламів, коли громадянин опиняється перед лицем нових умов, що різко змінюються, адже змінюються усталені стереотипи поведінки, установки людей, їх цінності, формується новий стиль життя. Таким чином, певні події знаходять відгук у свідомості і стають частиною ментальної матриці, нашаровуючись на існуючий фундамент.

7. Інституалізація громадянського суспільства в Україні здійснювалася протягом багатьох років, таким чином виявляючи як активну соціальну позицію у відстоюванні інтересів і прав громадян, так і в пасивному пристосуванні до історичних умов і пануючої системи управління, намагаючись через розвиток історичної науки і літератури зберегти культурні символи нації, які б сприяли національному відродженню, і пристосуванню до стану постійного вичікування. Основними інститутами, які здійснювали певні заходи для збереження формального статусу української нації, а також її прав і свобод стали: інститут козацтва, товариства, правові інститути та формування політичних інститутів української державності. Основою для інституалізації громадянського суспільства став конституціоналізм.

8. Громадянське суспільство сучасної України потребує соціального оновлення, яке можливе при виявленні основних факторів та механізмів його розвитку. Національний менталітет виступає одним факторів, що сприяє оптимізації процесу взаємодії соціальних спільнот та інститутів шляхом перетворення сукупної цілісності національних норм та цінностей, закріплених в національному менталітеті у цінності громадянського суспільства. Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні повинен базуватися на пріоритеті національних прав і свобод особистості як необхідних атрибутів національно-політичної активності громадян.

9. Національна свобода особистості — це свідомий прояв прагнення до вільного існування в межах суспільства кожної особистості, яка належить до нації від народження чи прагне увійти до її складу шляхом поділу та захисту національної системи цінностей. Національна свобода особистості спирається на юридичні гарантії свободи, за допомогою яких забезпечується її реалізація і регулюється її обсяг.

10. Закріплені законодавчо права громадян виявляють ступінь прояву особистої свободи, яка проявляється в економічній діяльності, волонтерській діяльності, збільшується рівень довіри до громадських організацій та рівень участі громадян і, а також готовність приймати участь у акціях протесту. Однак, для того, щоб цей процес зберіг сталу тенденцію до розвитку необхідно підвищити частку національної свободи особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Азроянц Э. А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции /Эдуард Арсеньевич Азроянц. — М.: Издательский дом “Новый век”, — 2002. — 416 с.
2. Алексеев В. В. Род, племя, народность, нация. (Исторические формы общности людей) /Владимир Васильевич Алексеев. — М.: Госполитиздат, 1962. — 52 с.
3. Амелин В. Н. Власть как общественное явление /В. Н. Амелин. //Социально-политические науки, 1991. — №2. — С. 3 – 15.
4. Анан'їн В. О. Соціальний прогрес. Етнонаціональний фактор /Валерій Опанасович Анан'їн. — К.: КВІУЗ, 1997. — 184 с.
5. Анан'їн В. О. Етнонаціональний чинник безпеки сучасного поліетнічного суспільства (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” /В. О. Анан'їн. — Київ, 1998. — 31 с.
6. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму /Андерсон Бенедикт. — К.: Критика, 2001. — 270 с. — Бібл. 253–260 с.
7. Анчел Э. Этнос и история. [Пер. с венгр.]. Предисл. М.А. Хевеши /Эва Анчел. — М.: Мысль, 1988. — 127 с. — Библ.: с. 125 – 127.
8. Арефьева Г. С. Общество как объект социально-философского анализа: Учеб. пособие /Г. С. Арефьева — М.: МИРЭА, 1995. — 140 с.
9. Аристотель. Политика. Афинская полития /Аристотель /Предисл. Е. И. Темнова — М.: Мысль, 1997. — 458 с.
10. Арутюнян С. М. Нация и ее психический склад / С. М. Арутюнян. — Краснодарское Министерство Просветительства РСФСР, Краснодарский государственный педагогический институт. (Научные труды. Вып. 53), 1966. — 271 с.
11. Архангельский Л. М. Племя, народность, нация как исторические формы общности людей / Леонид Михайлович Архангельский. — М.: Вища школа, 1961. — 40 с.

12. Аршинов В. И. Естествознание и развитие: диалог с прошлым, настоящим и будущим / В. И. Аршинов, Ю. Л. Климонтович, Ю. Подсачков, И. Пригожин, И. Стенгерс. Порядок из хаоса. — М.: Прогресс, 1986. — 123 с.
13. Атаманчук Г. В. Типичное и уникальное в организации государственного управления // Советское государство и право / Г. В. Атаманчук. — 1985. — № 12. — С. 25 – 32.
14. Ачылова Р. Нация и семья. /АН Кирг. ССР, Инт-т философии и права /Рахат Ачылова. — Фрунзе: Илим, 1987. — 188 с. — Библ.: с. 166 – 189.
15. Бакума І. А. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія” / І. А. Бакума. — Одеса, 2009. — 20 с.
16. Бандурович О. Ю. Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины / О. Ю. Бандурович, А. Г. Стегний, Н. Н. Чурилов // Социс. — 2003. — № 4. — С. 38 – 48.
17. Барков В. Ю. Национальные и социальные проблемы как предмет политики в современной Украине /В. Ю. Барков. — К.: Стилос, 1998. — 32 с.
18. Барков В. Ю. Социально-политический идеал в массовом сознании Украины /В. Ю. Барков. — К.: Стилос, 1999. — 32 с.
19. Барков В. Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития /В. Ю. Барков. — К.: НАН Украины. Ин-т философии им. Г. С. Сковороды, 1998. — 196 с.
20. Башляр Г. Новый рационализм /Гастон Башляр. — М.: Прогресс, 1987. — 243 с.
21. Бекон Ф. Новый органон /Ф. Бекон. — М.: Главное социально-экономическое издательство, 1938. — 350 с.
22. Белебега І. О. Поразки та надії України /І. О. Белебега. — Харків: Прапор, 1996. — 366 с.
23. Беля В. Політична участь та метаморфози образу влади: український контекст /В. Беля // Філософська думка, 2002. — №3. — С. 108 – 120.

24. Бёме Г. Сциентификация техники /Р. Беме, В. Даале, В. Крон //Философия техники в ФРН(сборник). — М.: Прогресс, 1989. — 528 с.
25. Бергер П. Капиталистическая революция (50 тезисов о процветании, равенстве и свободе) / П. Бергер. — М.: Прогресс, 1994. — 320 с.
26. Бердяев Н. А. Философия свободы / Николай Александрович Бердяев. — М.: АСТ, 2002. — 736 с.
27. Берлин Исая. Философия свободы. Европа. Бесплатная библиотека. [Электронный ресурс] /Исая Берлин. — Режим доступа: <http://lithub.ru/book/467942/>.
28. Бичко А. Російська інтелігенція і ментальна альтернатива України /А. Бичко // Філософські обрії. — 1999. — Вип. 1 – 2. — С. 28 – 43.
29. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Т.1., Ч.1., Кн. 2. Условия жизни и духовная атмосфера / М. Блок. — М.: Изд-во им. Сабашниковы, 2003. — 504 с.
30. Боас Франц. Ум первобытного человека [Электронный ресурс] /Боас Франц. — Электронное периодическое издание: „Открытый текст”. — Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/man/?id=3337>.
31. Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука. Кн. 1 /А. А. Богданов. — М.: Экономика, 1989. — 198 с.
32. Богиня Д. П. Ментальний чинник в сфері праці: проблеми теорії та практики / Д. П. Богиня, М. В. Семикіна. — Київ: Шторм, 2003. — 382 с.
33. Богуславская Ю. С. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: Монографія /Ю.С. Богуславская, И.И. Кальной, И. Ф. Кононов и др.: [Науч. ред. И. Ф. Кононов — Луганськ.: Альма матер., 2002. — 284 с.
34. Бойко Ю. Шлях нації /Ю. Бойко. — Париж – Київ –Львів: Українське слово, 1992. — 126 с.
35. Бойков В. Е. Ценности и ориентиры общественного сознания руководителей / В. Е. Бойков // Социс, 2004. — № 7. — С. 46 – 61.

36. Боринштейн Е. Р., Кавалеров А. А. Личность: ее языковые ценностные ориентации: Монография /Е. Р. Боринштейн, А. А. Кавалеров. — Одесса: Астропринт, 2001. — 168 с.
37. Боринштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / Євген Русланович Боринштейн — Одеса, 2010. — 34 с.
38. Боринштейн Є. Р. Свобода особистості у контексті мовних змін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / Євген Русланович Боринштейн — Одеса, 2010. — 34 с.
39. Борусевич О. А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу) /О. А. Борусевич. — К.: Просвіта, 2003. — 35 с.
40. Бочовський О. Вступ до націології /О. Бочовський. — К.: Генеза, 1998. — 144 с.
41. Бурега В. В. Суспільство в період транзиції: український контекст /В. В. Бурега. — Донецьк: ДонГАУ, 2001. — 170с.
42. Буроменский М. В. Политические режимы государств в международном праве /М. В. Буроменский. — Харьков: Ксилон, 1997. — 244 с.
43. Буш Д. Україна — США: новий етап партнерства /Д. Буш // Радянська Україна, 1991. — 3 серпня. — С. 3.
44. Валенса Л. Гнучка людина із заліза /Л. Валенса // Новий час, 1989. — № 7. — С. 5 – 10.
45. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика /Сімона Вейль // Дух і літера. — Київ, 1998.— 300 с.
46. Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення: Монографія /М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Жмихова. Ред. П. М. Гвоздецький — К.: Вища школа, 2001. — 288 с.
47. Вовк Хведір. Студії з антропології України : [іст. пам'ятка] /Хведір Вовк. — К.: ВД Персонал. — 2010. — 217 с.

48. Вовканич С. Національна еліта та інтелектуальний потенціал нації /С. Вовканич // Філософська і соціологічна думка, 1996. — №7 – 8. — С. 3 – 15.
49. Войтенко В. П. Людина і нація: Нотатки генетика /В. П. Войтенко. — К.: МБДТ „Гіпократ”, 1996.— 71 с.
50. Гегель Г. В. Ф. Политические сочинения /Г. В. Ф. Гегель. — М.: Наука, 1978. — 438 с.
51. Гегель Г. В. Ф. Философия права /Г. В. Ф. Гегель. — Ин-т философии. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
52. Геллнер Э. Нации и национализм /Э. Геллнер / [Ред. и послесловие И. И. Крупника]; [Пер. с англ.: Т.В. Бердникова, М.Н. Тюнькина]. — М.: Прогресс, 1991. — 320 с. Библиогр.: с. 191 – 192.
53. Гнатенко П. И., Павленко В. И. Идентичность: философский и психологический анализ /П. И. Гнатенко, В. И. Павленко. — К.: 1999. — 466 с.
54. Гнатенко П. И. Национальный характер: мифы и реальность /П. И. Гнатенко. — К.: Вища школа, 1984. — 151с.
55. Гнатенко П. І. Становлення української національної ідентичності /П. І. Гнатенко //Вісник Дніпропетровського ун-ту. Соціологія, філософія, політологія. Вип. 6., 2000. — с. 156 – 160.
56. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Этнические установки и стереотипы /П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. — Днепропетровск: ДГУ, 1995. — 200 с.
57. Гольбах П. А. Избранные произведения в 2 –х томах, Т. 1 /Поль Анри Гольбах — М.: Мысль, 1963. — 715 с.
58. Горбань О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізми її здійснення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” /О. В. Горбань. — Сімферополь, 2011. — 36 с.
59. Грабовська І. О. Проблеми засад дослідження української ментальності та національного характеру / І. О. Грабовська // Сучасність, 1998. — №5. — С. 58 – 70.
60. Грамчук А. В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія та практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук :

- спец. 23.00.02 „Політичні інститути і процеси” /А. В. Грамчук. — Одеса, 2001. — 19 с.
61. Грибков Т. Містична традиція в українській духовній культурі /Т. Грибков // Науковий Західний Тернопільський педагогічний університет. — Філософія. — 2000. — Вип. 5. — С. 89 – 94.
62. Грушевський М. С. Духовна України (Збірка творів). [Упорядкування та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського] / М. С. Грушевський. — К.: Либідь, 1994. — 560 с.
63. Грушевський М. Про українську мову і українську справу /Михайло Грушевський. — К.: Українська прес-група, 2013. — 79 с.
64. Губернський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз /Л. В. Губернський, В. П. Андрущенко. — К.: Знання Укр., 2002. — 580 с.
65. Гулиев В. Е. К Новому качеству советской политической системы /В. Е. Гулиев // Советское государство и право, 1987. — № 9. — С. 4 – 11.
66. Гулиев В. Е. Социалистическая демократия и личные права /В. Е. Гулиев, Ф. М. Рудинський — М.: Юридическая литература, 1984. — 188 с. — Библиогр.: с. 173 – 189.
67. Гулиев В. Е. Теоретические вопросы социалистического самоуправления / В. Е. Гулиев // Советское государство и право. — 1986. — № 2. — С. 3 – 11.
68. Гумбольдт В. Язык и философия культуры /Вильгельм фон Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1985. — 452 с.
69. Гуревич П. С. Философия культуры /П. С. Гуревич — М.: Nota-bene, 2000. — 352 с.
70. Гуревич С. П. Новая технократическая волна на Западе. Сборник статей Переводы. АН СССР, Ин-т философии, Науч. совет при Президиуме АН СССР по филос. и социал. пробл. науки и техники / С. П. Гуревич — М.: Прогресс, 1986. — 450 с.
71. Гусаченко В. В. Відкрите суспільство: системність та безсистемність? /В. В. Гусаченко // Вісник Харківського нац. ун-ту. — Філософія. — 2000. — № 48. — С. 44 – 47.

72. Данем Б. Герои и еретики /Б. Данем. — М.: Прогресс, 1967. — 502 с.
73. Дезами Т. Кодекс общности /Т. Дезами. — М. : Изд-во АН СРСР, 1956. — 544 с.
74. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. Великая французская революция [Электронный ресурс] /Текст публикуется по изданию : Французская Республика: Конституция и законодательные акты. — М., 1989. — С. 26 — 29. — Режим доступа до тексту: <http://1789-fr.ru/declaration.html>.
75. Джефферсон Томас. Автобиография. Заметки о штате Вирджиния /Т. Джефферсон. — Л.: Наука, 1990. — 317 с.
76. Добролюбський А. О. Школа «Анналів». «Новая историческая наука». Навчальний посібник. Вид-во 2-ге, перероблене і доповнене / А. О. Добролюбський, С. С. Мохненко, Ю. А. Добролюбська. — Одеса – Херсон – Москва, 2000. — 190 с.
77. Додонов В. О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / В. О. Додонов. — Київ, 1999. — 36 с.
78. Донцов Д. Модерне москвофільство /Дмитро Донцов. — К.: Українська прес-група, 2013. — 71 с.
79. Дойч К. Основные изсенения в политологии /К. Дойч // Политические отношения: прогнозирование и планирование. — М.: Наука, 1979. — 345 с.
80. Дорофеев Б. Ф. Размышления о человеческом обществе /Б. Ф. Дорофеев. — Донецьк: Юго - Восток, 2003. — 529 с.
81. Драч М. І. Становлення громадянського суспільства на пострадянському соціокультурному просторі (український вимір): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / Мар’яна Іванівна Драч — В.о. НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К.: Б. в., 2006. — 20 с.
82. Дурденевский В. Иностранное конституционное право в выбранных образцах /В. Дурденевский. — Л.: Государственное издательство, 1925. — 263 с.

83. Ефременко Т. Экономическая ментальность украинского этноса /Т. Ефременко // Социология: теория, методы и маркетинг. — 2007. — №2. — С. 103 – 127.
84. Жигульський К. Праздник и культура: Праздники старые и новые. Размышления социолога / К. Жигульский. [Пер. с польского], [Вступ. Стаття А. И. Арнольдова]. — М.: Прогресс, 1985. — 336 с.
85. Забужко О. С. Філософія українських ідей та європейський контекст: Франківський період /О. С. Забужко. — К.: Основи, 1993. — 126 с. — Библ.: С. 110 – 117.
86. Заздравков А. П. Надприродне у національному менталітеті /А. П. Заздравков // Філософія, культура, життя. — 2001. — №10. — С. 47 – 54.
87. Зайцева І. А. Архетипи, культура, об'єктивні закони / І. А. Зайцева // Філософія. Культура. Життя. — № 2. — 1998. — С. 142 – 146.
88. Заславська Т. І. Про стратегію соціального управління перебудовою /Тетяна Іванівна Заславська // Інше не дано. — М.: Прогрес, 1988. — 278 с.
89. Захаров А. В. Традиционная культура современного общества /А. В. Захаров. // Социс. — 2004. — № 7. — С. 105 – 115.
90. Зиновьев А. А.Зияющие высоты. Кн. 1 /А. Зиновьев. — М.: ПИК; Независимое издательство, 1990. — 314 с.
91. Зиновьев А. Гомо советикус. Парабеллум /А. Зиновьев. — М.: Московский рабочий, 1991. — 414 с.
92. Златопольский Д. Л. Новые конституции стран Восточной Европы и Азии (1989 – 1992): Сб. конституцій / Д. Л. Златопольский. — М.: Юридический колледж МГУ. — 1996. — 353 с.
93. Злобіна О. Громадський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації / О. Злобіна, О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 177 – 195.
94. Іваненко Б. Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник /В. о. Центральний державний архів громадських об'єднань України;

[Авт.— упоряд. Іваненко Б. та ін./ /Б. Іваненко]. — К.: ЦДАГО УКР., 2001. — 494 с. (Архівне зібрання України: Путівники).

95. Іванишин В. Г. Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України / В. Г. Іванишин. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. — 120 с.

96. Іванишин В. Г. Нація, державність, націоналізм /В. Г. Іванишин. — Дрогобич. Відродження, 1992. — 175 с.

97. Ильинский И. П. Социалистическое самоуправление народа /И. П. Ильинский. — М.: Мысль, 1983. — 303 с.

98. Институт Горшенина. Есть ли в Украине средний класс. 15.05.2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://institute.gorshenin.ua/researches>.

99. Іонін Л. Г. Політика як професія /Л. Г. Іонін // Новий час. — 1989. — № 8. — С. 15 – 23.

100. Ионин Л. Г. Социология и культура: путь в новое тысячелетие: учебное пособие [для ВУЗов] / Л. Г. Ионин — М.: „Логос”, 2000. — 432 с.

101. Ісаєв В. Д. Що таке громадянське суспільство? /В. Д. Ісаєв // Філософські дослідження. — 2000. — Вип.1. — С. 23 – 35.

102. История ментальностей. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. — М.: Б. и., 1996. — 255 с.

103. Кавалеров А. И. Знание и сознание: Монография / А. И. Кавалеров, Е. В. Байрамова — Одесса: Астропринт, 2008. — 160 с.

104. Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Ст. по философии русской истории и культуры / К. Д. Кавелин — М.: Правда, 1989. — 656 с.

105. Калина Н.Ф. Лики ментальности в поле политики. / Н. Ф. Калина, Е. Ф. Черный — К.: Агропромвидав Укр., 1999. — 184 с.

106. Кальной И. И. Гражданское общество: истоки и современность. /И. И. Кальной, М. Н. Лопушанский, П. В. Овчинникова и др., И.о. Асоц. Юридический центр., Науч. Ред. Кальной И. И., Лопушанский И. Н., — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — 206 с. — [Политика и право].

107. Канан Ф. Конфлікти та перехідний стан національного буття / Ф. Канан, В. Лобас // Філ. буття. — 1999. — №4. — С. 71 – 86.
108. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов — К.: Либідь, 1999.— 352 с. — Библ.: с. 341 – 346.
109. Кин Дж. Гражданское общество: старые обиды и новое видение /Дж. Кин — К.: КИС, 2000. — 192 с.
110. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави /С. О. Кириченко — К.: Логос, 2000. — 88 с.
111. Клайн Э. Самоопределение нации – создание или опасная игра? / Э. Клайн // ОНС. 1993. — №1 — С.156 – 165.
112. Ключев А. Особенности развития политической активности граждан при социализме. [Политические институты и процессы] /А. Ключев — М.: Наука, 1986. — 247 с.
113. Коваленко Н. И. Национальный язык как фактор формирования сознания нации / Н. И. Коваленко // Неман. — 1993. — № 3. — С. 146 – 156.
114. Ковлер А. И., Смирнов В. Демократия и участие в политике /А. И. Ковлер — М.: Наука, 1986. — 192 с.
115. Козинг А. Нация в истории и современности /А. Козинг — М.: Прогресс, 1978. — 291 с.
116. Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: [Монографія] /Харківська право-захисна група /В. П. Колісник — Харків: Фоліо, 2003. — 240 с.
117. Колодій А. М. Нація як суб'єкт політики / А. М. Колодій — Л.: Кальварія, 1997. — 54 с.
118. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Ф. Колодій — Львів.: Червона калина, 2002. — 276 с.
119. Кон Г. Азбука націоналізму /Ганс Кон // Проблеми Східної Європи. Вашингтон —1994 . — №41 – 42. — С. 88 – 169.

120. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація / І. Ф. Кононов — Луганськ: Альма-матер, 2002. — 494 с.
121. Конституции буржуазных государств: Учебное пособие [Составитель Кублицкий Ф. А.] — М.: Иностранная література, 1982. — 1151 с.
122. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. Збірник /В. о. НАН Укр. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / [Упоряд. Кресіна І. О., Відп. ред. Шемшученко Ю.С.] — 2-е вид., змін., доп. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 400 с.
123. Костенко Н. В. Ценности и символы массовой коммуникации /Н. В. Костенко — М.: Наукова думка, 1993. — 130 с.
124. Костомаров М. Дві руські народності /Микола Костомаров. — К.: Українська прес-група, 2013. — 71 с.
125. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе /Т. Котарбинский — М.: Экономика, 1975. — 271 с.
126. Котельніков В. У пошуках національних інтересів /В. Котельніков // Політ. думка. — 2000. — № 28. — С. 34 – 40.
127. Кравченко А. Г. Менталітет як об'єкт соціально-філософського дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії / А. Г. Кравченко. — Київ, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — 2000. — 19 с.
128. Кравченко П. Культура як універсальний спосіб національного буття /П. Кравченко //Філософські обрії. — 2001 — Вип. 6. — С. 60 – 74.
129. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід в системі сучасного державотворення /П. А. Кравченко — К.: Генеза, 2001. — 332 с.
130. Кремінь В. Г. Україна: шлях до себе: Проблеми суспільних трансформацій: навчальний посібник [для студентів Вузів] / В. Г. Кремінь, В. М. Ткаченко — К.: Друк, 1999. — 446 с.
131. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) / І. О. Кресіна — К.: Вища школа, 1998.— 392 с.

132. Кривега Л. Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформирующегося общества /Л. Д. Кривега — Запорожье, 1998 — 189 с.
133. Кропоткин П. А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия /П. А. Кропоткин — М.: Правда, 1990. — 240 с.
134. Ку А. С. Парадокс — гражданское общество без гражданства / А. С. Ку // Социс. — 2003. — №4. — С. 11 — 21.
135. Кудрявцев В. Н. Правовые грани свободы // Советское государство и право /В. Н. Кудрявцев — 1989. — № 11. — С. 3 — 19.
136. Кузьмин М. Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменения человека / М. Н. Кузьмин // Вопросы философии. — 1997. — №2. — С. 57 — 70.
137. Кулін В. Український націоналізм у незалежній Україні. /Центр досліджень національної безпеки / В. Кулін — К.: ЦДНБ, 1999. — 62 с.
138. Куличенко М. И. Нации и современный прогресс. Национальные отношения в современной эпохе / М. И. Куличенко — М.: Наука, 1983. — 317 с.
139. Кульчицький О. Український персоналізм: Філософська та етнопсихологічна синтеза /О. Кульчицький — Мюнхен — Париж: 1985. — 192 с.
140. Кук Хоанг Тхи. Національний менталітет в умовах трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії / Хоанг Тхи Кук. — Одеса, 2012. — 19 с.
141. Курашвили Б. Политическая борьба и ее закономерности // Политические отношения: прогнозирование и планирование /Б. Курашвили — М.: Наука, 1979. — 230 с.
142. Курашвили Б. П. Борьба с бюрократизмом /Б. П. Курашвили — М.: Знание, 1988. — 63 с.
143. Лазарев Ф. В. Розум у новому столітті: глобальні переорієнтації /Ф. Лазарев — Сімферополь: Сонат, 2000. — 88 с.
144. Ламброзо Б. Ч. О преступлении и наказании /Бекаре Чезария Ламброзо. — М.: Фирма «Стелс», БИМПА, 1995. — 304 с.

145. Ламетри Ж. О. Сочинения. (Философское наследие; Т. 88) /Ж. О. де Ламетри — М.: Мысль, 1983. — 509 с. — Библ.: с. 457 – 482.
146. Лановенко О. П. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин /О. П. Лановенко — К.: Стилос, 2001. — 476 с.
147. Латова Н. В. Российская экономическая ментальность на мировом рынке /Н. В. Латова, Ю В. Латов // ОНС. — 2001. — №4. — С.41 – 43.
148. Лебедев П. О стойкости и изменчивости системы государственного управления / П. О. Лебедев // Советское государство и право. — 1985. — № 7. — С. 23 – 30
149. Левашов В. К. Морально-политическая консолидация российского общества в условиях нелиберальной трансформации /В. К. Левашов // Социс. — 2004. — №8. — С. 88 – 99.
150. Леге Ж.-М. Кого страшит развитие науки? /Жан-Мари Леге. — М.: Знание, 1988. — 192 с.
151. Лейн Д. Элиты, классы и гражданское общество в период трансформации государственного социализма /Д. Лейн // Социология: теория, методы и маркетинг. — 2006. — №3. — С. 14 – 31.
152. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 6/ В. И. Ленин — М.: Политиздат. — 1985. — 619 с.
153. Липа Ю. І. Призначення України /Ю. І. Липа — К.: Фундація ім. О. Ольжича. — 1997. — 268 с.
154. Липсет С. Третьего не дано /С. Липсет // Проблемы Восточной Европы. — 1991. — № 33 – 34. — С. 23 – 27.
155. Липинський В. Листи до братів хліборобів /В'ячеслав Липинський. — К.: Українська прес-група, 2013. — 31 с.
156. Лісеєнко О. В. Менталітет: сутність та особливості регіональних проявів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії” / О.В. Лісеєнко. — Київ, 1998. — 17 с.
157. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців /І. Лисий // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 11 – 12. — С. 37 – 59.

158. Лисяк-Рудницький І. П. Між історією і політикою /Іван Павлович Лисяк – Рудницький — Мюнхен: Сучасність. — 1973. — 230 с.
159. Литторин Свен-Отто. Крах социалистического мифа. Расцвет и упадок государства благосостояния в Швеции /С. О. Литторин – Москва: Фонд «Референдум»; Минск: ТПУ, Полифакт. — 2000. — 80 с.
160. Локк Джон. Сочинения. У 3-х т. Т.2 /Дж. Локк — М.: Мысль, 1985. — 560 с. — Библ.: с. 520 – 532.
161. Лосский Н. О. Избранное /Н. О. Лосский — М.: Правда, 1991. — 622 с. — Библ.: с. 598 – 612.
162. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера-история /Ю. М. Лотман — М.: Языки русской культуры, 1999. — 399 с.
163. Луговой В. І. Формування громадянського суспільства в Україні: становище, проблеми і перспективи: Зб. наук. пр. Укр. Академії держ. упр. при Президентові України. //кол. авт. за заг. ред. В. І Лугового, В. М. Князева //В. І. Луговой — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 252 с.
164. Любчак В. П. Исследование менталитета: двухуровневая структура [Электронный ресурс] /В.П. Любчак // Молодой ученый. — 2012. — № 6. — С. 211 — 214. — Режим доступа: <http://www.moluch.ru/archive/41/5006>.
165. Майборода О. Сприяння толерантності у поліетнічному суспільстві /О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. — К.: Фонд „Європа ХХІ”, 2002. — 312 с.
166. Майбородов О. Чи зіллються нації в майбутньому? /О. Майбородов // Віче. — 1993. — №4. — С. 96 – 116.
167. Макаренко В. П. Бюрократия и государство / В. П. Макаренко. — Ростов: Издательство Ростовского университета, 1987. — 192 с.
168. Макаренко Е. М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” /Е. М. Макаренко. — Київ, 2000. — 16 с.

169. Маринович М. Ф. Україна: дорога через пустелю: Зб. статей/Мирослав Маринович — Харків: Фоліо, 1993. — 189 с.
170. Маркарян Э. Теория культуры и современная наука /Э. Маркарян — М.: Мысль, 1983. — 284 с. — Библиогр.: с. 269 – 280.
171. Марков Б. В. Разум и сердце. История и теория менталитета /Б. В. Марков — СПб государственнй университет. — СПб, 1993. — 232 с.
172. Маркс К. Сочинения. Т. 25, ч. 1 / Маркс К., Энгельс Ф. — М.: Госполитиздат, 1965. — 54 с.
173. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества /Г. Маркузе — М.: REFL – book, 1994. — 368 с.
174. Марчук Є. К. Україна: Нова парадигма поступу/ Є. К. Марчук — К.: Авалон, 2001. — 216 с.
175. Медушевский А. Н. Утверждение абсолютизма в России: сравнительные исторические исследования /А. Н. Медушевский — М.: Текст, 1993. — 320 с.
176. Мигранян А. Механизм торможения в политической системе и пути его преодоления / А. Мигранян // Інше не дано. — М.: Прогресс, 1988. — 350 с.
177. Мид Маргарет. Культура и мир детства /М. Мид — М.: Наука, 1988. — 429 с.
178. Мизес Л. фон. Антикапиталистическая ментальность /Л. фон Мизес — Нью-Йорк: Телекс, 1992. — 347 с.
179. Мілош Ч. Поневоленій розум /Ч. Мілош — Мюнхен: // Сучасність. — 1985. — С. 18 – 24.
180. Місевра І. В. Проблеми ментальності та національної самосвідомості : автореф. дис. на отримання наук. ступеня. канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії / І. В. Місевра. — Одеса, 1988. — 46 с.
181. Мітряєва С. І. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель). Монографія /В. о. Нац. інститут стратегічних досліджень; гол. ред. Власюк О. С. /С. І. Мітряєва — Ужгород: Вид-во нац. інст-ту стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. — 2001. — 172 с.
182. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський — Харків – Полтава – Львів: Б.в, — 2002. — 14 с.

183. Міщенко М. Д. Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві // Рада нац. Безпеки і оборони України /М. Д. Міщенко — К.: Вид-во: Нац. ін-т стратегіч. досліджень. — 1998. — 102 с.
184. Мозер Ф. История буржуазного конституционализма XVII-XVIII в. в. /Ф. Мозер — М.: Наука, 1983. — 238 с.
185. Моїсєєва Н. І. Ментальність і місцеве самоврядування : автореф. дис. на отримання наук. ступеня. канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / Н. І. Моїсєєва. — Харків, 2001. — 16 с.
186. Монтескье Ш. Избранное /Ш. Монтескье — М.: Госполитиздат, 1955. — 302 с.
187. Мориак Ф. Ш. Жизнь Иисуса /Ф. Ш. Мориак — М.: Мир, 1991. — 238 с.
188. Мостяев О. І. Історичне буття етносу : автореф. дис. на отримання наук. ступеня. канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” /О. І. Мостяев. — Київ, 1998. — 16 с.
189. Мушинский В. Личность и политическая культура /В. Мушинский // Радянська держава і право. — 1989. — № 4. — С. 10 – 16.
190. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні: Монографія /Л. П. Нагорна / В.о. Ін-т політ. і економ. досліджень. — К.: УПіЕНД, 2002. — 272 с.
191. Надибська О. Я. Національне у самосвідомості особистості поліетнічного соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / О. Я. Надибська. — Одеса, 2002. — 20 с.
192. Немецкая классическая философия. Т. 1. Право и свобода /И. Кант, Г. Гегель, Ф. Шеллинг. — М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 2000. — 784 с.
193. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд української нації. Ескіз української міфології /І. С. Нечуй-Левицький —К.: АТ Обереги, 1992. — 88 с.
194. Ницше Фридрих. Сочинения в 2-х т. Т.1 /Ф. Ницше — М.: Мысль, 1996. — 384 с.
195. Новгородцев П. Об общественном идеале /П. Новгородцев — М.: Пресса, 1991. — 638 с.
196. Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сборник документов — М.: Манускрипт, 1997. — 672 с.

197. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності /М. І. Обушний — К.: Український центр духовної культури, 1998. — 204 с.
198. Одарич С. Конституційна міфологія сучасної України: Експертна оцінка 27 травня 1996 р.// С. Одарич, Ю. Оробець, М. Томенко — К.: Українська перспектива, 1996. — 36 с.
199. Онищенко І. Етно- та націо- генеза в Україні (Етно – політичний аналіз): Монографія / І. Онищенко — К.: „Четверта хвиля”, 1997. — 240 с.
200. Орзих М. Ф. Международные стандарты местного самоуправления: Учебное пособие. / Орзих Марк Филиппович, Баймуратов Михаил Александрович. — Одеса: АО БАХВА, 1996. — 127 с.
201. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: вибрані твори /Пилип Орлик. — К.: МАУП, 2006. — 736 с.
202. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы: Сборник / Х. Ортега-и Гассет — М.: Радуга, 1991. — 638 с.
203. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия /Х. Ортега-и Гассет — М.: Наука, 1991. — 403 с.
204. Осипов Г. В. Социальное мифотворчество и социальная практика /Г. В. Осипов — М.: Норма, 2000. — 543 с.
205. Осокин Ю. В. Ментальность и искусство /Ю. В. Осокин — М.: Прогресс, 1999. — 479 с.
206. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали /М. Оссовская — М.: Прогрес, 1987. — 527 с.
207. Панібудьласка В.Ф. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. (НАН України. Інститут укр.архів. та джерелознав. Упоряд.: В. Ф. Панібудьласка, І. О. Кресіна, О. В. Кресін, К. Б.м. Вип.1 /В. Ф. Панібудьласка — 1997 . — 166 с.
208. Пасько Г. Т. Громадянське суспільство і національна ідея : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / Г.Т. Пасько. — Київ, 1999. — 184 с.

209. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея України на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. / І. Пасько, Я. Пасько — Донецьк: Східний видавничий дім. — 1999. — 184 с.
210. Пасько Я. Г. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / Я. Г. Пасько. — Київ, 1998. — 16 с.
211. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень /Я. Пастернак — Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1971. — 27 с.
212. Пискотин М. Социализм и государственное управление: Уроки истории и перестройка / М. Пискотин — М.: Наука, 1988. — 336 с.
213. Питерс Т. В поисках совершенства. Уроки самых успешных компаний Америки / Пер. с англ. Кулеба В. В., Пелявский О. П / Т. Питерс, Р. Уотерман — М.: Издательский дом „Вильямс”, 2005. — 560 с.
214. Полан Ж. О счастье в рабстве // Холландер Д. Мадам / Ж. Полан — Минск: Дайджест, 1992. — 246 с.
215. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій: Навчальний посібник /А. П. Пономарьов — К.: Либідь, 1996. — 272 с.
216. Поплавська Т. М. Генезис менталітету особистості в національній культурі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія” / Т. М. Поплавська. — Одеса, 1996 — 22 с.
217. Попов Б. В. Этнос и нация /Б.В. Попов и др., АН Укр., Институт философии / Б. В. Попов — К.: Научная мысль, 1998. — 204 с.
218. Попов В.Ю. Український господарський менталітет : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / В.Ю. Попов. — Київ, 2000. — 17 с.
219. Попович М. В. Національна культура і культура нації /М. В. Попович — К.: Т-во „Знання України”, 1991. — 63 с.

220. Полухин О. Н. Становление гражданственности в России /О. Н. Полухин — М.: Муниципальный мир, 2002. — 80 с.
221. Пустонін В. С. Геокультура нації /В. С. Пустонін — Львів: ТВГ Всеукраїнський політичний журнал „Державність”, 1996. — 192 с.
222. Райх Р. Национальная проблема /Р. Райх //Проблемы Восточной Европы, 1991. — № 33 – 34. — С. 24 – 30.
223. Рассел Б. История западной философии /Б. Рассел — 2-е издание. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. — 992 с.
224. Рассел Б. Человеческое познание /Б. Рассел — М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. — 123 с.
225. Реберт Л. Теорія нації /Л. Реберт — Львів: ТВГ Всеукраїнський політичний журнал „Державність”, 1997. — 192 с.
226. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення /О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С. 134 – 155.
227. Рейган Р. Выступление в МГУ. Рейган в Москве. Встреча в верхах /Р. Рейган — США: Изд-во Информационного агентства США, 1988. — 16 с.
228. Рейган Р. Жизнь по-американски /Р. Рейган — М.: Новости, 1992. — 35 с.
229. Рейган Р. Откровенно говоря /Р. Рейган — М.: Новости, 1990. — 67 с.
230. Рейган Р. Свобода, прогресс и мир /Р. Рейган // Международная жизнь. — 1988. — № 11. — С. 10 – 14.
231. Речицький В. Конституція як форма осягнення влади /В. Речицький // Вісник АН України 1993. — № 11. — С. 5 – 12.
232. Речицький В. Конституційний процес в Україні як феномен демократії /В. Речицький // Вісник Академії правових наук України. — 1995. — № 4. — С. 2 – 9.
233. Римаренко Ю. І. Україна: етно-національна палітра суспільного розвитку. Словник-довідник /Ю. І. Римаренко, М. В. Вівчарик, І. Іванченко. В.о. Українська Академія державного управління при Президенті України. За ред. Луговий В. І. — К.: Вид. УАДУ, 1997. — 272 с.

234. Розанов В. Собрание сочинений. Т. 2 /В. Розанов — М.: Республика, 1994. — 541 с.
235. Розанцев В. Избранное. Т. 2 /В. Розанцев — М.: Правда, 1990. — 480 с.
236. Розова Т. В. Специфика становления гражданского общества в Украине. /Т. В. Розова, В. Ю. Барков, Монография / И.о. Нац.ин-т стратег. исслед., Одесс. нац. юр. акад. — Одесса: Юр. лит., 2003. — 336 с. — Библиогр.: с. 304 – 331.
237. Рокар М. Работайте с душой /М. Рокар — М.: Международные отношения, 1991. — 356 с.
238. Рудіч Ф. Політика як об'єкт системного дослідження /Ф. Рудіч // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 1. — С. 12 – 22.
239. Руссо Ж.-Ж. Трактаты /Ж. - Ж. Руссо — М.: Наука, 1969. — 703 с.
240. Руткевич М. Н. Общество как система: социологические очерки /М. Н. Руткевич — СПб: Алтея, 2001, — 443 с.
241. Руткевич М. Проблема истины в сфере политического сознания / М. Руткевич // Новый мировой порядок и политическое сознание. — М.: Наука, 1983. — С. 2 – 9.
242. Рябчук М. Ю. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення /М. Ю. Рябчук — К.: Критика, 2000. — 303 с.
243. Рябчук М. Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави /М. Ю. Рябчук — К.: Критика, 2000. — 271 с.
244. Савоскун С. Суверенізація України: етнічна ідентифікація українського та російського населення /С. Савоскун // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 44 – 60.
245. Сахаров А. Н. Менталитет и аграрное развитие России. (Материалы международной конференции (Ответ. ред. А. Н. Сахаров, И. Н. Слепньов, Фил. отд. РАИ /А. Н. Сахаров — М.: Рос. Политиздат., 1996. — 440 с.
246. Свінцицький В. Громадянське суспільство в Україні: концепції і реалії /В. Свінцицький, П. Федорченко // Бюлетень Міжнародного фонду „Відродження” № 4 – 5. — Київ, 1994. — С. 8 – 15.
247. Сегал Л. Конец эпохи ясности /Л. Сегал // Проблемы Восточной Европы. — 1989. — № 27 – 28. — С. 5 – 8.

248. Сен – Симон А. Избранные произведения / А. Сен–Симон — Т. 2. — М.– Л.: Изд-во АН СРСР, 1948. — 516 с.
249. Сесардич Н. О некоторых идеологических преградах процесса демократизации Югославии /Н. Сесардич // Проблемы Восточной Европы. — 1989. — № 27 – 28. — С. 23 – 28.
250. Сіленко А. О. Соціальна держава. Тернистий шлях до визначення. Світовий досвід і перспективи України /А. О. Сіленко /Наук. ред. Горбатенко В. П. — Одеса: ТЕС, 2002. — 357 с.
251. Сикевич З. В. Русские: „Образ” народа. Социокультурные наброски /З. В. Сикевич — СПб: Изд-во С-Петербурзького ун-ту, 1996. — 152 с.
252. Сидоренко О. Сучасний стан і перспективи громадських організацій /О. Сидоренко //Соціальна політика і соціальна робота. — 1999 р. — №2. — С. 39 – 44.
253. Слюсаревський М. Доля нації: мовні реалії і стратегія виживання /М. Слюсаревський // Наука і суспільство. — 1993. — № 2. — С. 12 – 18.
254. Смит Э. Национальная идентичность /Э. Смит — К.: Основы, 1994. — 222 с.
255. Соловьев В. А. Избранное. В 2-х т. Т. 1 /В. А. Соловьев — М.: Искусство, 1989. — 556 с.
256. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компаративний аналіз /С. І. Старовойт — Тернопіль: Б.и., 1995. — 184 с.
257. Старосольський М. Теорія нації /М. Старосольський — К.: Вища школа, 1998. — 143 с.
258. Степанов И. М. Конституция и политика /И. М. Степанов — М.: Наука, 1984. — 174 с.
259. Степаненко В. Глобальне громадянське суспільство: концептуалізації та посткомуністичні варіації /В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №2. — С. 156 – 176.
260. Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джері Александера / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 5 – 22.

261. Степаненко В. Етнос – демос - поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — №2 (квітень – червень). — С. 102 – 120.
262. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 89 – 109.
263. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи: (Філософсько-методологічний аналіз). Кол. автор. НАН України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди \М. Т. Степико — К.: Знання, 1998. — 251с.
264. Стрелер Джорджо. Театр для людей. Мысли, записанные, высказанные и осуществленные [сборник] /Дж. Стелер — М.: Радуга, 1984. — 310 с.
265. Стрельцова Г. Барокко и классицизм — XVII в. // Человек: мыслители прошлого и современности о его жизни, смерти и бессмертии /Г. Стрельцова — М.: Политиздат, 1991. — 260 с.
266. Сухарев В. А. Психология народов и наций /В. А. Сухарев — Донецк: Сталкер, 1997.— 400 с.
267. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні): Монографія. Запорозький юридичний інститут /В. О. Таран — Запоріжжя: ЗЮІ, 2000. — 316 с.
268. Тимошин М. Основи етнодержавства. Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей ВНЗ. // Гол. ред. М. Тимошин /М. Тимошин — К.: Либідь, 1997. — 656 с.
269. Тихомиров Ю. Проблемы активизации политических институтов /Ю. Тихомиров //Радянська держава і право. — 1986. — № 6. — С. 12 – 18.
270. Тихонович В. Україна як суб'єктивна реальність // Соціологія: теорія, методи, маркетинг /В. Тихонович — 2002. — №4. — С. 134 – 155.
271. Тойнби А. Постыжение истории. Избранное /А. Тойнби — М.: Абрис — Пресс, 2003. — 640 с.
272. Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики /М. Томенко — К.: Заповіт, 1998 — 272 с.

273. Тоффлер О. Раса, власть и культура /О. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. — 378 с.
274. Уайтхед А. Избранные работы по философии /А. Уайтхед — М.: Прогресс, 1990. — 716 с.
275. Україна : поступ у ХХІ століття: Науково-методичні поради лектора. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — 216 с.
276. Фартушний А. А. Українська національна ідея як підстава державотворення: Монографія /В. о. Міністерство освіти і науки України /А. А. Фартушний — Львів: Вид-во нац. ун-ту Львівська політехніка, 2000. — 308 с.
277. Федосеев А. Политика как объект социологического анализа /А. Федосеев — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. — 423 с.
278. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки /П. Фейербандер — М.: Прогресс, 1986. — 543 с.
279. Философский энциклопедический словарь. (редакторы – составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко) — М.: ИНФРА, 1997. — 567 с.
280. Франк З. Труды /З. Франк — М.: Правда, 1990. — 478 с.
281. Франклин В. Избранные прозведения. Начало Руси 750-1200 /В. Франклин — Спб.: ДБ., 2000. — 450 с.
282. Фромм Э. Предисловие к антологии. Природа человека //Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / Э. Фромм , Р. Хирау — М.: Прогресс, 1990. — 345 с.
283. Фурман А. В. Психокультура української ментальності.: Наукове видання /А. В. Фурман — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 132 с.
284. Фурса М. В. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03. „Соціальна філософія і філософія історії” /М. В. Фурса — Львів. Б., и, 1996. — 22 с.
285. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Лекции и інтерв'ю /Ю. Хабермас — М.: Наука, 1992. — 175 с.
286. Хабермас Ю. Соціальна проекція Фрейда і утопія суспільства / Ю. Хабермас // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 2. — С. 21 – 27.

287. Хайдеггер М. Вопрос о технике. Новая технократическая волна на Западе /М. Хайдеггер — М.: Прогресс, 1986. — 150 с.
288. Хайек Ф. Пагубная самоуверенность /Ф. Хайек — М.: Новость. — 1992. — 302 с. Библ.: с. 269 – 289.
289. Хаксли О. И. После многих войн /О. И. Хаксли — М.: Изд-во Сабашниковых, 1992. — 234 с.
290. Ханелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві /В. Ханелько // Політична думка. — 2001. — № 2. — С. 13 – 20.
291. Хикель Е. Разрушить непонятное. Философия техники в ФРН / Е. Хикель. — М.: Прогресс, 1989. — 340 с.
292. Цвик М. Социалистическая демократия и самоуправление /М. Цвик //Радянська держава і право. — 1985. — № 4. — С. 12 – 19.
293. Центр Разумкова. Соціологічні дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=716
294. Чередниченко А. П. Культура активного политического действия /А. П. Чередниченко — М.: Мысль, 1986. — 240 с. Библ.: с. 205 – 222.
295. Чернорог Р. А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії”/ Р.А. Чернорог. — Київ, 2003 . — 20 с.
296. Чичерин Б. Н. Воспоминания /Б. Н. Чичерин — М.: АСТ, 2001. — 336 с.
297. «Что такое демократия?» — USA: Изд-во Информационного агентства США, 1991. — 58 с.
298. Чукут С.А. Генеза духовної культури /С. А. Чукут — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — 352 с.
299. Шамрай В. В. Преобразование общества: пределы возможностей /В. В. Шамрай /НАН Украины, Ин-т философии. — К.: Наукова думка, 1994. — 176 с.
300. Шапиро В. Д. Социальная активность пожилых людей в СССР /В. Д. Шапиро — М.: Наука, 1983. — 189 с.

301. Шаповал В. М. Трансцендентальні горизонти свободи : монографія / Володимир Миколайович Шаповал. — К.: Парапан, 2010. — 311 с.
302. Швецова А. В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія і філософія історії” / А. В. Швецова. — Київ, 1999. — 35 с.
303. Швецова А. В. Національний характер як феномен культури / А. В. Швецова — Сімферополь: Таврія, 1996. — 265 с.
304. Шелест Д. С. Політико-правові основи державотворення в Україні / Д. С. Шелест (Одеська державна юридична академія. — Одеса: Астропрінт, 1999. — 204 с.
305. Шестов Л. И. Апофеоз беспочвенности / Л. И. Шестов Л.: Вид-во БРЕШУ, 1991. — 167 с.
306. Шпет Г. Г. Сочинения / Густав Густавович Шпет — М.: Правда, 1989. — 601 с.
307. Штерн В. Персоналистическая психология / В. Штерн // История зарубежной психологии (30 – 60-е годы XX в.). Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1986. — 234 с.
308. Эбенстайн В. Государь, государство, общество / В. Эбейстайн // Знание – сила. — 1990. — № 9. — С. 6 – 12.
309. Эйнштейн А. Собрание научных трудов. / Альберт Эйнштейн — М.: Наука, Том 4. — 1967. — 600 с.
310. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард — USA: Посев, 1990. — 560 с.
311. Эфроимсон В. На что надеемся, или нужно растить гениев // Квинтесенция. / В. Эфроимсон, Э. Изюмова. — М.: Политиздат, 1990. — 176 с.
312. Юревич А. В. Структурные элементы национального менталитета [Електронний ресурс] / А. В. Юревич // Психологические исследования. — 2013. — №29. — Том 6. — С. 12. — Режим доступа до журналу: <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n29/837-yurevich29.html>.
313. Юрій М. Г. Етногенез та менталітет української нації / М. Г. Юрій — К.: Таксон, 1997. — 235 с.
314. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів — Тернопіль: Мюнхен, 1992. — 29 с.

315. Ясперс К. Смысл и назначение истории /К. Ясперс — М.: Политиздат, 1991. — 567 с.
316. Ясперс К. Цель – Свобода /К. Ясперс // Новое время. — 1990. — № 5. — С. 35 – 47.
317. Alexander J. Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society/J. Alexander / When Culture Talks: Exclusion and the Making of Society. — Chicago: 1993. — 224 p.
318. Arendt H. Freedom and Politics /H. Arendt // Liberty. — N. -Y.: Oxford University Press, 1991. — 546 p.
319. Bryce J. Modern Democracies. Vol. 1/J. Bryce — London: Macmillan, 1921. — 124 p.
320. Bryant C. Civil Nation, Civil Society, Civil Religion /C. Bryant // Civil Society. — Cambridge, 1995. — 467 p.
321. Dahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy /Robert A. Dahl — London: Yale University Press, 1982. — 446 p.
322. Darendorff R. Roads to Freedom /R. Darendorff // Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy. — N. - Y.: 1990. — 460 p.
323. Dewey J. Essential Writings /J. Dewey – N.-Y.: Harper Torchbooks, 1977. — 180 p.
324. Easton D. A Systems Analysis of Political Life /D. A. Easton — Chicago: University of Chicago Press, 1965. — 468 p.
325. Einstein A. Out of My Later Years /A. Einstein — London: Thames and Hudson, 1950. — 460 p.
326. Ferguson A. An Essay on the History of Civil Society /A. Ferguson — Edinburgh: Duncan Forbes, 1966. — 126 p.
327. Fukuyama F. The End of History and the Last Man /F. Fukuyama — N. - Y.: Free Press, 1992. — 389 p.
328. Gierke O. Natural Law and the Theory of Society. Translator's Introduction /O. Gierke — Boston: Beacon Press, 1950.— 245 p.
329. Gottfried P. The Conservative Movement /P. Gottfried — N. - Y.: Twayne Publishers, 1993. — 246 p.

330. Green T. Liberal Legislation and Freedom of Contract /T. Green // Liberty. — N. – Y.: Oxford University Press, 1991. — 412 p.
331. Grimm P. Constitutional Reform in Germany after the Revolution 1989 /P. Grimm // Constitutional Policy and Change in Europe. — N. – Y.: Oxford University Press, 1995. — 246 p.
332. Griner S. Civil Society and its Future /S. Griner // Civil Society. — Cambridge: Polity Press, 1995. — 465 p.
333. Hall J. In Search of Civil Society // Civil Society /J. Hall — Cambridge: Polity Press, 1995. — 246 p.
334. Havel V. Open Letters /V. Havel N. – Y.: Vintage books, 1992. — 460 p.
335. Hayek F. The Constitution of Liberty /F. Hayek — Chicago: University of Chicago Press, 1960. — 222 p.
336. Hayek F. Law, legislation and Liberty. Vol. 3 /F. Hayek — Chicago: University of Chicago Press, 1979. — 342 p.
337. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century /S. Huntington — USA: University of Oklahoma Press, 1991. — 240 p.
338. Kommers D. Thompson W. Fundamentals in the liberal Constitutional Tradition /D. Kommers // Constitutional Policy and Change in Europe. — N. – Y.: Oxford University Press, 1995. — 442 p.
339. Malinowsky D. Freedom and Civilization /D. Malinowsky — London: George Allen, 1947. — 245 p.
340. Medison D. American federalists: Gamilton, Medison, Jay /D. Medison — Vermont: Benson, 1990. — 165 p.
341. Milosz C. Visions from San-Francisco Bay /C. Milosz — N. – Y.: Farrar Straus Giroux, 1983. — 246 p.
342. Mosca G. The Ruling Class / G. Mosca — USA: Greenwood Press, 1980. — 480 p.
343. National Standards for Civics and Government — USA: Center for Civic Education, 1994. — 276 p.
344. Oxborn P. From Controlled Inclusion to Coerced Marginalization: the Struggle for Civil Society in Latin America /P. Oxborn — Cambridge: Polity Press, 1995. — 248 p.

345. Peres-Dias V. *The Possibility of Civil Society: Traditions, Character and Challenges* /V. Peres-Dias — Cambridge: Polity Press, 1995. — 324 p.
346. Rawls J. *Political Liberalism* /J. Rawls — N. - Y.: Columbia University Press, 1993. — 288 p.
347. Reuel J. - F. *Democracy Against Itself* / J. - F. Reuel — USA: Free Press, 1993.— 344 p.
348. Riesman D. *The Lonely Crowd* / D. Riesman — N. - Y.: Doubleday Anchor Books, 1953 — 250 p.
349. Saunders C. *Evolution and Adaptation of the British Constitutional System* /C. Saunders — N. - Y.: Oxford University Press, 1995. — 376 p.
350. Seligman A. *The Idea of Civil Society*/A. Seligman — N.-Y.: Free Press, 1992. — 424 p.
351. Skocpol T. *Social Revolutions in the Modern World* /T. Skocpol — N. - Y.: Cambridge University Press, 1994. — 265 p.
352. Sokolewicz W. *The Relevance of Western Models for Constitution - Building in Poland* / W. Sokolewicz — N. - Y.: Oxford University Press, 1995. — 452 p.
353. Spencer H. *The Man Versus the State* /H. Spencer — Indianapolis: 1981. — 288 p.
354. Tocqueville A. *Democracy in America. Vol. 1* /A. Tocqueville — N. - Y.: Arlington House. — 1993. — 280 p.
355. Toffler A. *The Third Wave* /A. Toffler — N. - Y.: Bantam Books, 1994. — 245 p.
356. Verba S. *On Revisiting the Civil Culture: A Personal Postscript // Civil Culture Revisited* /S. Verba — USA: Sage Publications, 1989. — 368 p.